

Christina Sandberg

Med döden som protagonist

En diskursanalytisk fallstudie om dödens makt

MED DÖDEN SOM PROTAGONIST

Med döden som protagonist

En diskursanalytisk fallstudie om dödens makt

Christina Sandberg

Åbo Akademis förlag | Åbo Akademi University Press
Åbo, Finland, 2016

CIP Cataloguing in Publication

Sandberg, Christina.

Med döden som protagonist : en
diskursanalytisk fallstudie om dödens
makt / Christina Sandberg. - Åbo :
Åbo Akademis förlag, 2016.

Diss.: Åbo Akademi. - Summary.

ISBN 978-951-765-846-1

ISBN 978-951-765-846-1
ISBN 978-951-765-847-8 (digital)
Painosalama Oy
Åbo 2016

Förord

Att jag började forska kring döden är helt biträdande professor Lena Marander-Eklunds förtjänst. Hon introducerade Bente Alvers och Ann Helene Bolstad Skjelbreds *I dødens skygge. Tradisjoner vid livets slutt* (1994), och boken blev min första inspirationskälla i ämnet. Den största inspirationskällan har ändå varit Michel Foucault och hans studier om makt, förutom döden det som fascinerar människor, eller åtminstone mig, mest. Att kunna kombinera döden och makt har varit eggande, inspirerande och mycket tillfredsställande.

Jag har haft två fantastiska handledare, först professor, och nuvarande kansler, Ulrika Wolf-Knuts och de två senaste åren Lena. Jag är er båda ytterst tacksam. Era kommentarer har hjälpt mig finna nya infallsvinklar och se nya möjligheter, ni har trott på mig och ni har helhjärtat stött mig under alla dessa år. Jag vill också tacka FD Blanca Henriksson och doktoranderna Jakob Löfgren och Karin Sandell för visat intresse och för kritiska, men så berättigade, kommentarer vid seminarier. Och ett varmt tack går också till förhandsgranskarna professor Birgitta Meurling vid Uppsala universitet och professor Lynn Åkesson vid Lunds universitet. Era kommentarer har varit mycket välkomna och värdefulla och de har hjälpt mig att ytterligare kristallisera mina tankegångar.

Det största tacket går ändå till informanterna, för utan er hade avhandlingen aldrig blivit av. Jag uppskattar stort att ni visade mig tillit och delgav mig era berättelser, erfarenheter och upplevelser kring dödsfallen i era respektive familjer. Jag har försökt hantera det ni berättat varsamt och med respekt i min strävan att genom dem tillföra nya aspekter till forskningen kring döden. Er insats har varit värdefull och era berättelser har lämnat spår.

Mitt sista tack går till TD Anni Maria Laato, min vän och kollega, som alltid funnits där för mig. Vi har delat glädje och sorg, diskuterat livet, döden, forskning, barn och katter, och alltid har jag känt att jag fått nya krafter av dessa diskussioner. Tack!

Nådendal, november 2016

Christina Sandberg

Innehåll

Förord

I	ATT FORSKA KRING DÖDEN	1
1	Inledning	1
1.1	Döden angår alla – vägledning i ämnet	4
	<i>Det eviga livet</i>	5
	<i>Dödens väsen i förändring</i>	6
2	Utgångspunkter	12
	<i>Tidigare forskning</i>	13
2.1	Avhandlingens syfte och vetenskapliga bidrag	16
2.2	Val av material	19
	<i>Intervjumaterialet</i>	22
	<i>Litteratur som används</i>	24
2.3	Metod	26
	<i>Makt som teoretiskt perspektiv</i>	26
	<i>Diskursanalys som verktyg för tolkningen</i>	28
	<i>Tolkning</i>	31
	<i>Närläsning som grund för tolkning</i>	34
	<i>Transkribering</i>	36
2.4	Självreflektion	37
2.5	Avhandlingens disposition	41
II	ATT TALA OM DÖDEN	44
3	Intervjun	44
3.1	Att skapa ett intervjumaterial	44
3.2	Mervärdet av “familjeintervjuer”	47
3.3	Öppna samtal	52
3.4	Samspelet i de faktiska intervjusituationerna	56
	<i>Tillit</i>	56
	<i>Auktoritetsposition</i>	57
	<i>Den tredje närvarande</i>	60
	<i>Auktoriserad version</i>	61
	<i>Den terapeutiska funktionen</i>	62
3.5	Maktagerandet under intervjuerna	65
4	Tystnaden kring döden	72
4.1	Den närvarande dödens tystnad	73
4.2	Den skonande tystnaden	77
4.3	Hjälplöshetens tystnad	81

4.4	Att tala om känslor.....	90
	<i>Förskönande omskrivningar</i>	91
	<i>Anda språkliga sätt att tala</i>	96
4.5	Att tala genom känslor.....	104
	<i>Sorgens nonverbala uttryck</i>	108
5	Maktagerandet kring tal om döden	112
III ATT AGERA KRING DÖDEN		117
6	Dödsprocessen	117
6.1	Att uppleva dödens skugga.....	120
6.2	Att närvara vid dödshändelsen.....	127
	<i>Att dö hemma</i>	127
	<i>Att dö på sjukhus</i>	132
6.3	Att ta farväl.....	134
6.4	Maktagerandet kring dödsprocessen.....	138
7	Begravningen	142
7.1	Att ordna begravningen.....	142
	<i>Begravning i den dödes regi</i>	147
	<i>Att planera sin egen begravning</i>	150
7.2	Begravningen hos informantfamiljerna.....	152
	<i>Att kondolera</i>	159
7.3	Maktagerandet kring begravningen.....	163
8	Nyorientering	171
8.1	Identiteter och roller.....	173
8.2	Primärsörjande.....	177
8.3	Vägen ur sorgen.....	183
8.4	Maktagerandet kring nyorientering.....	187
IV ATT SYNLIKGÖRA MAKT I DÖDENS DISKURS		191
9	Sammanfattning och diskussion	191
10	Engelsk sammanfattning – English summary	202
	With death as protagonist. A discourse analytic case study on the power of death.....	202
Appendix		209
	A. Vägledning till dödsberättelserna.....	209
	B. Dödsberättelserna.....	211
Källor och litteratur		232

I ATT FORSKA KRING DÖDEN

1 Inledning

Döden kommer alltid som en överraskning, ofta också som en chock, och man är aldrig förberedd, hävdar samtliga personer som jag har intervjuat kring ämnet, såväl de som har mist en anhörig eller en nära vän som de som på yrkets vägnar har mött döden. När man möter döden på nära håll bryts den trygghet som man upplever sig ha i det vardagliga och man påminns om sin egen död, en upplevelse som man inte själv kommer att kunna återge för andra. Vid ett dödsfall ställs man inför en realitet som inte kan ändras, och då gäller det att välja effektiva strategier för att ge uttryck åt sin sorg, hantera alla de känslor som chocken medför och omdefiniera både sin identitet¹ ² och sitt återstående liv. Dessutom bör allt detta göras på ett sätt som ens omgivning kan acceptera, för det handlar också om att visa att man på sikt, trots sin förlust, är kapabel att återuppta kontrollen över sitt liv. I ett chocktillstånd glömmar man dock ofta att människor, också inom en familj, upplever och uttrycker sorg olika, vilket kan leda till att de berörda inte förstår varandras känslouttryck eller agerande, och relationskonflikter är ett faktum. Det behövs så lite när ens inre är ett öppet sår.

---

¹ Jag använder det för ämnet brukliga dubbla referenssystemet. Jag anger således källhänvisningarna i löpande text inom parentes med Harvardsystemet, det vill säga författarens efternamn, verkets utgivningsår och sidnummer. Punkt efter hänvisningen betyder att referensen gäller för enbart den meningen. När källhänvisningen står som fristående mening efter en slutpunkt i ett textstycke gäller referensen för texten ända till föregående källhänvisning. Jag använder också Oxfordsystemet, alltså ett notsystem, för förtydligande kommentarer och diskussioner. I övigt följer jag *Svenska skrivregler utgivna av Svenska språknämnden* (2001) då det gäller såväl textens yttre disposition som hur ord och uttryck skrivs samt övriga skilje- och skrivtecken.

² Med identitet avses i denna avhandling de distinkta egenskaper som gör en människa till den personlighet hon i grunden är och i olika situationer av sig själv och andra uppfattas vara. Således kan en människa ha olika identiteter beroende på i vilken social roll hon uppträder (*Svensk ordbok*, 1999, 501:3, identitet, 509 individualitet, individualism, 901:1, 2 personlighet). Jag ser alltså inte identitet vara ett statiskt tillstånd, utan som något som ”lever” och utvecklas. Jag stödjer mig också på Polkinghorne (2013) som menar att allt man upplevt påverkar hur ens identitet formas, vilket i sin tur påverkar hur man agerar i olika situationer.

”Döden gör såna saker”, säger en av mina informanter (IF mgt 2006/26). I dessa fyra ord kristalliseras innebörden i den process som den sörjande slungas in i från den stund han eller hon³ får budskapet om att en kär person har dött. Dödens privata aspekt handlar om identitet och existens i kärnfamiljen och om ens egen ”överlevnad”. Det handlar om att med egna ögon få se att döden kan vara fridfull, att man hinner ta farväl, att man i detalj kan beskriva händelsen och att man i diskussioner med andra kan hålla den döde i de levandes krets. Sociala roller får här stor betydelse, och det styr såväl uttryck för känslor som agerande. Dödens offentliga aspekt handlar om identitet och existens utanför kärnfamiljen, och där upplever den sörjande sig närmast maktlös och den redan trängda situationen som ännu mer trängd, eftersom allt styrs av utomstående. Ett exempel på detta är död hemma med återupplivningsförsök, svarta plasticsäckar, likbil, polisbilar och nyfikna grannar, ett annat att bekanta går över till andra sidan av gatan när de ser den sörjande komma.

Den grundläggande idén, *temat*, i föreliggande avhandling är vad ett dödsfall ”gör”, hur maktlösheten inför det hemska⁴ som hänt får uttryck i uttalanden och i handlingar och hur händelsen påverkar olika relationer inom informanternas, de sörjandes, närmiljö. Eftersom informanterna gestaltar subjektiva erfarenheter och känsloupplevelser, anser jag det öppna för att se det hur de iscensätter sina upplevelser som en performativ akt för att bygga sig en identitet eller en roll som sörjande, där de då låter sig styras av kulturella sociala spelregler om normer och värderingar och således i slutändan också

---

³ I fortsättningen använder jag *han* som syftningspronomen i stället för att upprepa *han* eller *hon* då jag diskuterar döden på en allmänare plan, texten blir helt enkelt smidigare så. När jag hänvisar till informanternas utsagor använder jag givetvis *han* respektive *hon* beroende på informanternas och de avlidnas kön. Jag är medveten om att t.ex. Svenska språknämnden (*Språkriktighetsboken*, 2005, 75–80) rekommenderar att man undviker *han* som könsneutralt pronomen, men jag väljer ändå att använda det med motiveringen att man av tradition i skriftspråket använt *han* då ”personer av båda könen samtidigt avsetts eller när den åsyftade personens kön varit obekant eller irrelevant”. Och även om *hen* fått officiell status som könsneutralt pronomen i och med att det togs med i *SAOL 2015* har jag valt bort det alternativet.

⁴ Jag använder uttrycket ”det hemska som hänt” om det händelseförlopp som informanterna återger i intervjuerna. De upplever, enligt min tolkning av deras utsagor, dödsfallet som en chock och en förlust och som något enbart negativt, både i den faktiska stunden och under intervjun. ”Stor händelse” ger inte samma konnotation som ”det hemska som hänt”, och ingen av informanterna beskriver dödsfallet de upplevt som stor händelse, utan deras tolkning är att upplevelsen var hemsk och chockerande.

ingår i en samhällelig diskussion om och kring döden.⁵ Jag använder termen *närmiljö* då jag avser nära relationer till familj, släktingar, vänner och den dagliga arbetsgemenskapen. Termen *entourage* i min text betyder alla de övriga och mera sporadiska relationer som följer i samband men ett dödsfall, till exempel läkare, grannar, begravningsentreprenörer, kyrkans ämbetsmän. Jag har inspirerats av Foucault (1980b, 101) som använder termerna *immediate environment* och *immediate social entourage* då han diskuterar hur människors beteende och agerande påverkas av andra människors beteende och agerande.⁶

Diskurs är en central term i avhandlingen, och jag har också här låtit mig inspireras av Foucault. Enligt översättaren Mats Rosengren (i Foucault, 1993, 57) använder Foucault termen diskurs i betydelsen tal, föreläsning, prat, generellt om alla skrivna eller yttrade fraser men också, som jag uppfattar det, om den fackjargong som används för att underlätta kommunikationen inom ett visst ämnesområde, till exempel medicinens diskurs. Det är i den betydelsen jag använder termen, det vill säga den praktik som i *dödens diskurs* frambringar yttranden om ett speciellt dödsfall, eller allmänt om döden, inom familjen eller med enskilda familjemedlemmar eller inom andra grupper i närmiljön och i entourage. Foucault (1998, 118) använder också termen diskurspraxis, i min tolkning talstrategi och således betyda ungefär samma sak som diskurs, alltså hur man talar om eller agerar kring ett visst ämne inom en viss grupp. Detta stödjer jag på Alhanens (2007, kap. 1.2) diskussion kring Foucaults terminologi, diskurs, kunskap, makt, etik, och hur Foucault i samband med att han utvecklade sin forskningsmetod från att i sina tidigare verk ha

---

⁵ Arja Turunen (2011) har genom begreppet performativitet undersökt hur man konstruerat kvinnlighet och kvinnans roll i samhället genom diskussioner i damtidningar 1889–1945 om normer och god etikett kring kvinnors bärande av långbyxor och hur detta påverkat både kvinnors klädsel och synen på kvinnan. Ann-Charlotte Palmgren (2014, 20) har i sin tur använt begreppet för att undersöka hur flickor skapar sin identitet och gruppmedlemskap genom normativitet och normbrott kring ätande. Tuija Saresmaa (2007, 75 ff.) diskuterar självbiografier som performativt agerande då skribenten genom biografien ”förhandlar” sig till det subjekt han i den aktuella diskursen vill konstruera. Britta Lundgren (2006, 25) ser sörjandet som en performativ akt vad gäller ”känslors iscensättning” och hur detta styrs av samhällets normer och spelregler.

⁶ Foucault (1980b, 101): ”In regard to the confinement of the insane, for example, or the repression and interdiction of sexuality, we need to see the manner in which, at the effective level of the family, of the *immediate environment* (min emfas), of the cells and most basic units of society, the phenomena of repression or exclusion possessed their instruments and their logic, in response to a certain number of needs. We need to identify the agents responsible for them, their real agents (those which constituted the *immediate social entourage* [min emfas], the family, parents, doctors, etc.), and not to be content to lump them under the formula of a generalised bourgeoisie.”

analyserat diskurser och till dem hörande sociala praktiker till att från och med *Diskursens ordning* studera vilka regelverk det är som styr olika talpraktiker och vilket agerande som kan godkännas inom en diskurs. Diskurspraxis kan således ses som en utvecklad form av eller en ny term för diskurs (Alhanen, *ibid.*). Utgående från intervjumaterialet behandlas i avhandlingen diskurser kring händelser som förorsakade dödsfallet, till exempel obotlig eller akut sjukdom, själva dödsfallet, antingen förväntat eller oväntat, hemma eller på sjukhus, och händelser efter dödsfallet, till exempel begravningen och hur informanten klarat den första nyorienteringsfasen. Analysmaterialet omfattar intervjuer med tretton medlemmar i fem familjer, utgångspunkten är diskursteoretisk och perspektivet är makt. Jag återkommer till detta efter en kort presentation av ämnet döden.

1.1 Döden angår alla – vägledning i ämnet

För mig har döden visat två av sina ansikten: en gång det mörka obeskrivbart grymma när mitt barnbarn dog och övriga gånger det ljusa trösterikt vackra när gamla och/eller obotligt sjuka anhöriga fått ro. Varje dödsfall är dock unikt, och det är också orsaken till att jag upplever döden så fascinerande. Z. Bauman hävdar i *Döden och dödligheten i det moderna samhället* (1994a, 11, 14) att döden saknar mening och är det ”absoluta intet”, eftersom den döende måste förlita sig på att släktingar, vänner och bekanta ser till att han inte utplånas, utan att de i diskussioner och berättelser odödliggör honom och ger hans liv mening. Det tar tid att godkänna ”identiteten” döende, alltså att separeras från vardagslivets verklighet och mista sina sociala roller, kanske främst för att relationerna i synnerhet i och till närmiljön till följd av detta förändras (Drakos, 2005, 17 f.). Inom tanatologin systematiseras döden som (1) social död: människor tar avstånd från den döende som om han redan vore död, (2) psykisk död: den döende accepterar att han är döende, (3) biologisk död: organismen finns inte längre som levande väsen och (4) fysiologisk död: vitala organ fungerar inte längre (Qvarnström, 1979, 102). Dunstan (1980) menar att döendet är viktigt för den döende därför att smärtan och lidandet tar slut, medan döden känslomässigt innebär att man skiljs från alla relationer, förpliktelser och känslor. Aho (1999) säger att dödens primära tecken är att hjärt- och andningsfunktionen slutar och att pupillreflexen uteblir. Hjärndöd inträffar 6–8 minuter efter att blodcirkulationen upphör och 10–20 minuter efter att andningen upphör. Efter några timmar följer sedan de sekundära

tecknen: blånader, rigor mortis, sjunkande kroppstemperatur, uttorkning och förruttelse. (Aho, ibid.) Niiniluoto (2002) menar att man bör skilja på döden som händelse och döden som tillstånd, den förra avslutar en människas liv, den andra är en följd av den förra. Döden är således till sin natur fatal (Foucault, 1989, 140).

I medicinvetenskapen är den fysiologiska döden central då ”död” definieras: alla vitala organ har slutat fungera och till följd av det har individen upphört att existera. Den fysiologiska döden ingår också i min uppfattning av ”död”, men jag anser att aspekten sociala roller bör inkluderas, eftersom den döde, även om han inte längre har en social roll som levande och aktiv samhällsmedlem nog har en social roll bland de sörjande anhöriga, då han fortsätter att leva i deras minnen och som en del av deras liv. Relationen slutar inte vid graven även om livsgemenskapen gör det, den omvärderas. De emotionella banden bryts inte, utan bygger i fortsättningen på minnen och inre bilder. (Ekvik, 2005, 101; Björklund & Gyllenswärd, 2009, 85.)

Det eviga livet

Nietzsche (1968, 351) hävdar att människan konstruerade livet efter döden för att få en mening för sitt agerande i nuet. Att tro på ett liv efter döden ger människan en ny tidsdimension, evigheten, som behövs för att hon ska kunna se på sitt liv som en meningsfull del av ett större system (Puolimatka, 2005). Att utplånas och att inte längre existera oroar människan (Wolkoff, 1994). Ur ett religiöst perspektiv handlar döden om en övergång till ett nytt tillstånd (Dunstan, 1980), och till exempel i Gamla testamentet, 1 Moseboken 25:8 sägs: ”Sedan slutade Abraham sina dagar. Han dog efter ett långt liv, gammal och mätt av år, och förenades med fäderna” (*Bibel*, 2000). De facto utlovas odödlighet i någon form i alla stora religioner, förenklat så att den döde, alternativt hans själ, lever vidare antingen i en himmel eller i ett helvete (Aukrust, 1985, passim).

För den forntida människan var döden inte något slutgiltigt, utan uppfattades som en fiende som uppträdde i form av sjukdom eller dråp, och om människan inte utsattes för sådant dog hon inte. Egyptierna hade *De dödas bok* (*Pert em hru*) och tibetanerna *Dödsboken* (*Bardo Thötrol*), ett slags instruktionsböcker som beskrev hur människan bör förhålla sig till döden. (Qvarnström, 1993, 7; Freemantle, 1979; Kaliva, 2000.) Grundidén i *De dödas bok* är själens odödlighet, mötet med tidigare avlidna släktingar och vänner, uppståndelse och den sista domen, medan döden och livet efter döden i *Dödsboken* ses som

en möjlighet till personlig utveckling inför det följande livet (Grönlund, 1998a). Bland stammar i Asien och Afrika ses döden som en fortsättning på livet och som en process under vilken den döde ”utvecklas” från individ till kollektiv förfäder (Burling, 1988; Cederroth, 1988; Corlin, 1988). Också i Skandinavien har människan genom tiderna föreställt sig att det finns ett liv efter döden (Hagberg, 2015, 15). I alla föreställningar ingick också ett dödsrike: grekerna hade sitt Hades, babylonierna sitt Arallu och nordborna sitt Valhalla. Ca 500 f.Kr. började filosofer som Pythagoras, Herakleitos, Sokrates, Platon, Aristoteles och Epikuros tala om den odödliga själen. (Qvarnström, 1993, 10 ff.) Foucault (1998, 202) hävdar att man redan i antiken förknippade odödligheten med fortplantning, för barn och barnbarn gör det lättare att tänka på och utstå sin egen förgänglighet. Kommande generationer ger således, enligt min tolkning av Foucault, människosläktet den evighet som den enskilda individen nekas. Platon (1986, bok 4, 721c) menar att människosläktet genom nativitet blir odödligt. Önskan om odödlighet kan dessutom ses i individens strävan att nå anseende och ära och bli berömd och ihågkommen av eftervärlden (Platon, *ibid.*; Taylor, 1992, 43).

Till odödlighetsprocessen hör också en tro på ordets och gärningens makt. Beroende på religion har den dödes gärningar i livet betydelse för hurdan hans liv kommer att bli i dödsriket, men också de levande kan underlätta den dödes vandring med att läsa över honom i dödsstunden eller med förböner och goda tankar närhelst efter dödshändelsen (Aukrust, 1985; Bibel 2000; Kaliva, 2000; Fremantle, 1979). Cicero väljer att hålla sin kära vän Scipio levande genom hågkomst (Cicero, 1968, 167 ff.), och Elias (1993, 62 f.) anser att det som bevaras i de levandes minne, det som den döde gett, är det enda som återstår när en person dör. I kristendomen får tron på odödligheten, alltså att döden har besegrats genom Kristi uppståndelse, främst uttryckt i kyrkliga seder men också i nekrologer och dödsannonser (Aukrust, 1985; Qvarnström, 1993; Hagberg, 2015; Sandberg 2002.) Enligt folktro var en av dödens ”funktioner” just att människor skulle lära sig känna sorg och således högre uppskatta sina anhöriga medan de lever (Rooth, 1965, 200; Dyregrov, K & A, 2008, 50).

Dödens väsen i förändring

Ännu långt in på 1900-talet hörde döden till det vardagliga livet. Man var van vid att döden gästade och blev således vare sig förvånad eller speciellt upprörd över ännu ett dödsfall i sin närmiljö (Z. Bauman, 1994a, 124). Döden

uppfattades som en naturlig del av livet, man dog hemma i närvaro av sina närmaste och ens död var hela samfundets angelägenhet. Alla hade och visste sin plats och sitt ansvar, och sysslorna, ritualerna och trosföreställningarna skapade trygghet och tjänade som en del av sorgbearbetningen. Döden var infogad i såväl dygns- och veckorytmen som i hemmets utsmyckning, och således blev man också påmind om sin egen dödlighet hela tiden. (Hagberg, 2015; Bringéus, 1994.) Dödens domän har dock genom åren ändrat form och är i dag i första hand privat även om döden fortfarande har en offentlig sida såtillvida att också samhället och dess gemenskaper mister en medlem. Det innebär ett behov av nyorientering och en ny fördelning av makt, ansvar och arbetsuppgifter. (Hakkarainen, 1999.) Den kontext man definieras i rubbas till följd av dödsfallet, och ens hela liv: ekonomi, trygghet, sociala umgänge, identitet och personliga bekräftelse påverkas (Lundgren, 2006, 102, 114).

I dag är dödens plats oftast en institution, och man dör antingen i en sjukdom, till följd av hög ålder eller i en olycka. Nordisk forskning visar att döden också har överlåtits åt experter: sjukvården, begravningsentreprenörer, florister och cateringfirmor. Döden har distanserats från vardagen och blivit ett tekniskt ärende för experter, agerandet kring döden har fått nya former, anhöriga utlokaliserar döden, tyr sig till konventioner och gör som andra har gjort (Mellor, 1993; Foucault, 2000, 249 f.; begravningsentreprenörer A och B, IF mgt 2001/4–5 och IF 2000/6). Förutom i handlingar distanserar man sig också språkligt. Klichéer, odödlighetsfraser och stereotypa uttryck som ”evig sömn”, ”en fågel flyger till himlen”, ”lever i minnet”, ”solnedgång” och ”möte vid andra sidan” får förmedla de överlevandes sorg och saknad. (Rubow, 1993; Sandberg, 2002; Åsare, 1996, Sørebo, 1994.) I dagens samhälle ses döden som en utmaning för såväl läkarvetenskapen, som förväntas hitta nya medel att besegra den och förlänga livet, som för de nära berörda, som förväntas klara dödsfallet fint, alltså följa konventionerna och utåt ge bilden av att allt någorlunda är under kontroll (Z. Bauman, 1994a, 166; Rubow, 1993, 22 f.; Wyller 1994). Min tolkning är att dödsbeskedet av de berörda upplevs som något överkligt oavsett om de närvarat vid dödshändelsen eller fått budskapet på annat sätt och oavsett om de kunnat förbereda sig eller inte. Man vet vad som har hänt, men man fattar det inte riktigt. En kär persons död hör till de mest chockerande upplevelser i ens liv och man vet inte hur man ska hantera det (Enggren, 1978, förord; Jannerbo, 1983), och kondoleanser och

kommentarer av närmiljön bara stärker detta intryck. Den sörjande upplever sig ha varit med om något ovanligt och osannolikt. (Lundgren, 2006, 14, 18, 43.)

I dag är det dominerande tänkesättet kring sörjandet att sorgen ska genomlevas och avslutas så att man kan fortsätta med sitt liv. Sorgen och sörjandet över att mista en kär person är alltid individuellt men artikuleras ofta med inslag av de krav och den förväntan som närmiljön och samhället ställer på känslor, handlingar och sorguttryck. Det finns ett "sörjandets manuskript" som definierar vad sorg är, hur lång tid sorg tar eller ska ta, vilka sorgens faser är, hur man ska hantera sin sorg och när sorgen kan anses vara onormal eller patologisk. En normal sorgprocess omfattar tre stadier: chock och vantro, att förlika sig med det som hänt och att se en framtid. (Lundgren, 2006, 108 ff.) Man talar om sorgeår, det vill säga det första året efter dödsfallet då de sörjande genomgår vardagslivets händelser och högtider utan den döde. Efter det, i synnerhet om den sörjande dagligen uppvisar post-traumatiska stressymtom eller nedsättning av viktiga sociala och yrkesmässiga funktioner, som isolering, meningslöshet i sitt liv eller självmordstankar, tolkas sorgen ofta som onormal, även om sörjande själva anser att sorgen ska få ta den tid den kräver. (Dyregrov, 2002, 53; *Sorg i fokus: Hur länge får man sörja.*) Ritualerna kring döden har förändrats, kanske till och med försvagats, och människor vet således inte längre hur man ska "sörja rätt". Den kulturellt accepterade normen för en "riktig sorg" är att djup sorg efter en förlust förväntas, men samtidigt måste den sörjande utåt uppträda balanserat och behärskat. (Lundgren, 2006, 158 ff.) Allt slags okontrollerat agerande och okontrollerade känsloutbrott har alltid uppfattats som en social olägenhet,⁷ men att motsvara de förväntningar som ställs är inte alltid lätt, och det har lett till att människor, ofta med den amerikanska underhållningsindustrins modeller för både privat och offentligt sörjande som förebild, har börjat föra ljus och blommor till en olycksplats, uttrycker sin sorg i diskussionsgrupper eller skapar minnessidor för sina avlidna på sociala medier (Lundgren, 2006, 156, 159 ff.; Wahlström, 2008; Haverinen, 2014).

Ritualer är samhällets sätt att både reglera känslor och framkalla en väntad reaktion (Aagedal, 1994), och människor synes ha en relativt bra bild av hur de kan och får uttrycka kollektiv sorg och hur de ska bemöta en kollektiv

⁷ Kleinman och Copp (1993, 1) menar att känslor är "social and cultural products" som individen kan kontrollera och uttrycka enligt normen i en viss situation. Foucault talar i *Vansinnets historia* (1983a, 86) om olika typer av känsloutbrott som "social fara" och om behovet av att på samhälls nivå organisera säkerhetssystem mot allt slags våldsamt beteende.

medsörjande (Lundgren, 2006, 12), men de är fortfarande osäkra på hur de kan och får uttrycka privat sorg offentligt eller hur de som enskild individ ska bemöta en enskild sörjande (Raunkiær, 2007, 18; IF mgt 2006/27; IF mgt 2002/53–54; IF mgt 2006/33; IF mgt 2001/4–5; IF 2000/6). En orsak till detta kan vara att medicinsk utveckling har förlängt livet och att döden således är lätt att glömma (Finch & Wallis, 1993). Människan är medveten om att hennes kroppsliga liv är ändligt och att hon måste acceptera att döden hör till vardagen (Foucault, 1980a, 315), men hennes första möte med döden sker allt senare i livet, vilket har resulterat i att döden har blivit ett så främmande fenomen att föräldrar ofta väljer att inte involvera barnen i döden, de tas till exempel inte med på begravningar och döden diskuteras inte i deras närvaro (Elias, 1993, 10, 19; Sandman, 2001, 116). Ändå konfronteras också barn närapå dagligen indirekt av döden via medier, dataspel eller filmer. När en familjemedlem insjuknar dikterar läkar- och sjukhusbesöken familjens hela tillvaro och då går barnen ofta med öronen på helpänn, tjuvlyssnar på de vuxnas samtal och låter sin fantasi skena i väg. (Psykolog, IF mgt 2001/99–100.) Döden är skrämmande, och således ofta också svår att tala om, så det är, i min tolkning, helt naturligt att man i dagens samhälle uppfattar och behandlar döden som en performativ akt och försöker hitta nya beteendemönster både för anhöriga och för allmänheten för att bemästra sin rädsla inför den.

Personer som mist en anhörig upplever att det är stor skillnad på om döden har orsakats av sjukdom, ålderdom eller olycka, alltså om döden varit förväntad eller inte (Rubow, 1993, 22 f.; Jannerbo, 1983). Vid förväntad död kan den döende själv bidra till avslutandet av sitt livsprojekt, eftersom kunskapen om hur till exempel en sjukdom fortskrider kan fungera som manuskript för hur ”rollen” döende ska spelas (Lundgren, 2006, 33). Forskning har dock påvisat att det för de berörda är mycket svårt att tala om den annalkande döden. Anhöriga upplever att den döende inte vill bli påmind om det, och den döende vill inte ställa släktingar och vänner inför en ångestfull situation genom att berätta om sin rädsla och sorg, även om öppenhet, medkänsla och en genuin strävan efter kommunikation är det den döende, enligt forskning, i livets slutskede ofta önskar. (Alandh, 1975, 76, 125; Kübler-Ross, 1991, 17.) Som jag ser det finns det helt enkelt inget gemensamt språk så att den döende och de anhöriga skulle kunna föra en dialog i ämnet. I mitt material vägrar antingen den döende diskutera sin död (IF mgt 2002/50–54) eller så avslår de anhöriga, åtminstone inför den döende, det hela med ett ”naturligtvis klarar du det” (IF mgt 2006/26).

Att tala om döden upplevs ofta som så sorgligt och så smärtsamt att man inte kan eller vill ge händelsen ord (Bal, 1985, 71). Jag ser denna typ av tystnad vara ett tryggt sätt för de berörda att i stunden hantera den trängda situationen. Men även om den annalkande döden sällan diskuteras så ger den döende ofta anvisningar om hur begravningen ska ordnas. Jag återkommer till tystnad som strategi i första analyskapitlet ”Att tala om döden” och till att ”dirigera” sin död i andra analyskapitlet ”Att agera kring döden”.

När döden är oväntad kan den döende inte delta i döende- och sorgearbetet, utan detta läggs helt på de efterlämnade (Lundgren, 2006, 37). När en kär person dör är det viktigt att på något sätt göra händelsen begriplig för sig själv, dödsfallet måste infogas i ens liv, och man måste lära sig leva med det definitiva avskedet, ensamheten, maktlösheten och skuld känslorna så att läkningsprocessen kan börja. Sorg tar lång tid, och man kan inte förstå hur omgivningen kan glömma den döde så snabbt. Man känner sig kränkt när någon påpekar att man ska återgå till sitt vanliga liv, då det ju har gått så och så lång tid sedan händelsen. (Falk & Lönnroth, 1999, 93.) Men det finns också människor som vågar vara närvarande, vågar närma sig den sörjande, orkar lyssna och helhjärtat ger sitt stöd (Lundgren, 2006, 84; IF mgt 2002/53–54).

Det är viktigt att veta hur den anhöriga dog och hurdan hans eller hennes sista stund var så att man kan berätta det vidare för andra berörda (Lundgren 2006, 92; IF mgt 2006/27). Det finns också ett uppenbart behov av att få tala om sin förlust, en kär persons död och om händelserna före och kring döden (Gustavsson, 2001; Lindqvist, 1999, 98 ff.). Som jag ser det motiverar man genom detta inte enbart sin sorg, utan bekräftar både den dödes och sin egen existens. Att tala om den döde är ett sätt att hålla honom bland de socialt levandes krets, men också detta upplevs ibland av närmiljön som onödigt ältande. Ett dödsfall kan tänja på relationerna till och med så mycket att familje- och vänskapsband bryts, men naturligtvis kan de också förstärkas av den gemensamma sorgen. (Lundgren, 2006, 63 f.; Dygerov, 2008, 17.) Bland mina informantfamiljer väljer många av de sörjande att inte belasta vänner och bekanta med att tala om dödshändelsen, och ofta gäller detta också inom familjen, men man talar nog om saker och ting som hänt när den avlidne fortfarande levde. Den avlidnes lott anses vara lycklig, eftersom det inte längre finns något lidande, någon smärta eller hopplös väntan. Nutidens ”goda död” anses av experter vara bråd död utan

smärta, lidande, långvarig sjukhusvistelse och utdragen döds kamp då man talar om sin egen död, medan man önskar att ens nära och kära lugnt får somna in efter ett långt, aktivt och lyckligt liv och helst så att man har tid att förbereda sig och ta farväl. (Sjukhusläkare, IF 2000/6; Rubow, 1993, 89; Bringéus, 1994; Ekvik, 2005, 31.) Ur de anhörigas synpunkt är en plötslig död fortfarande en ”dålig” död då den inte ger tillfälle till dödsförberedelser (Bringéus, 1981), men också om döendeprocessen drar ut på tiden och de anhöriga hinner förbereda sig upplevs döden som en chock och en kris när den väl är ett faktum (Jannerbo, 1983). Mina informanter ansåg att det idealiska vore att bara lugnt och fridfullt få somna in hemma i närvaro av ens nära och kära, medan psykologens (IF mgt 2001/99–100) syn på döden både var naturvetenskaplig, ”när man är borta så är man”, och metaforisk, man är en länk i en generationskedja och när man dör går man dit andra har gått före en, dock så att man helst ska ha lämnat spår så att man vet att det finns någon som kommer efter en.

* * *

Intresset för döden både som fenomen och som upplevelse i en enskild människas liv synes vara enormt. På sökmotorn Google fick jag 5,4 miljoner träffar på 0,31 sekunder för sökordet ”döden, dö”, för sökordet ”kuolema, kuolla” 5,8 miljoner träffar på 0,22 sekunder och för sökordet ”death, die” det hisnande 11,1 miljarder träffar på 0,37 sekunder.⁸ Här finns allt från nyheter, ordspråk, böcker, sångtexter, dikter, utställningar, bilder, filmer, videor, diskussionsfora och minnessidor till information från olika kyrkliga och samhällsliga institutioner. Man får svar på allt man kan tänka sig vilja veta om döden. Härtill kommer de otaliga vetenskapliga texter som skrivits om döden inom olika discipliner ur otaliga perspektiv. Enbart i portalen Alma vid Åbo Akademi bibliotek hittar man över 500 poster med sökordet ”döden” i verkets titel. *Mitt bidrag* är att utifrån en fallstudie om hur personer i fem familjer i intervjuer återger hur de upplever, alltså deras tolkning av händelsen de återger, agerar kring och talar om döden samt ett inte så ofta använt maktperspektiv försöka öka förståelsen för hur ett dödsfall i familjen påverkar olika familjemedlemmar och hurdana konsekvenser detta kan få.

---

⁸ Sökdatumet är 17.3.2014.

2 Utgångspunkter

Vid närläsningen av intervjuerna framkom tydligt två övergripande diskurshelheter: hur man talar om döden och hur man agerar kring döden. Dessa diskurser⁹ utgör också huvudkapiteln i analysdelen där jag närmare går in på informanternas upplevelser och minnen av händelser kring det eller de dödsfall de delgett mig. Fokus läggs inte vid enskilda familjer eller enskilda dödsfall, utan jag kommer att fokusera agerandet, både tal och handling, kring de olika diskurser jag vid närläsningen uppfattade vara återkommande och, i min tolkning, således av relevans för att öka förståelsen för såväl den döende som de sörjande anhöriga. Som exempel kan nämnas tystanden kring den annalkande döden, att dirigera sin egen begravning, att det oftast finns en primärsörjande i familjen och intervjuens terapeutiska funktion. Samtliga diskurser diskuteras och analyseras mot och motiveras med dödsexperter¹⁰ uttalanden och teorier om döden.

Jag utgår i mina analyser från *makt*¹¹ i ett *mikroperspektiv*, det vill säga hurdana konsekvenser ett dödsfall av informanterna upplevs få och hurdana maktrelationer inom familjen och i möten med samhällsliga institutioner detta genom informanternas uttalanden kan tolkas förorsaka. Termen mikroperspektiv betyder således för mig ”maktrelationer i vardagliga situationer”, det samma som Magnus Hörnqvists (1996, 43) menar med termen ”maktens mikrofysik”. Hörnqvist utgår från Foucaults *Viljan att veta* från 1980 i vilken denne på s. 119 (jag har använt utgåvan 2002) säger att maktutövning samtidigt är en ”maktens fysik” och en ”maktens teknologi” som vilken som

---

⁹ Wolf-Knuts (2000, 33) talar om ”vändningar eller teman” som man ofta finner i enhetliga, välavgränsade material, men jag föredrar att konsekvent hålla mig till *diskurs*, eftersom min utgångspunkt är diskursteoretisk.

¹⁰ Med *dödsexperter* avser jag i detta samband såväl personer som i sitt yrke berörs av döden som forskare i och författare av facklitteratur och sakprosa om döden.

¹¹ *Svensk ordbok* (1999, 730) definierar *makt* bl.a. som 1) position och resurser att styra t.ex. personer och händelser, 2) organisation som utövar kontroll och styrning, äv. om övernaturliga väsen, t.ex. ondskans makt. Motsatsen är *maktlös*, alltså att helt sakna inflytande (ibid.). *Makt* uppfattas p.g.a. sin definition oftast som något negativt, och t.ex. sammansättningar med *makt* som förled: maktbalans, maktbefogenhet, makblock, maktfullkomlighet, maktfördelning, makthavare, makthunger, maktkamp, maktkoncentration, maktylsten, maktnedel, maktnissbruk, maktskifte, maktspel och maktspråk har alla den inherenta betydelsen av kontroll och styrning/påtryckning. Endast orden ”maktfaktor” och ”maktpåliggande” ges betydelsen ”viktig”, men naturligtvis är konnotationen också då ”makt”. Foucault (1980b, 186 f.) påvisar dock att *makt* också har positiva effekter, eftersom ingen *diskurs*, inget kunskapsnätverk, må sedan vara mellan lärare och lärling, mellan familjemedlemmar eller mellan kön, fungerar utan *maktrelationer*.

helst maktutövare kan använda sig av. Fysik och teknologi är, i min tolkning av Foucault, de otaliga instrument, medel, metoder, mål och praxis som finns till förfogande för att utöva makt. Drakos (1997, 23) väljer att tala om ”maktpraktik” då han avser vad människor gör för att utöva makt och ”maktteknik” då han avser olika metoder för maktutövande. Också han utgår i sin diskussion om makt från Foucault.

Tidigare forskning

De diskurser som jag kommer att diskutera i samband med döden har redan många gånger tidigare diskuterats av andra forskare. Mikroperspektivet är inte heller något nytt, i själva verket väljs mikroperspektivet just för att det konkretiserar döden så att man lättare kan känna igen sig i det som beskrivs (Drakos, 1997, 30). Jag har, medveten om att jag kan utsättas för kritik, valt att inte införa ett eget kapitel om tidigare forskning, utan tar upp det som jag anser relevant för min forskning i diskussionerna kring de olika diskurserna. Jag håller mig främst till nordisk forskning, facklitteratur och sakprosa om döden och motiverar det med att döden är ett mycket kulturbundet fenomen. I de nordiska länderna syns detta, förutom i begravningsritualerna, närmast i symboler kring döden. Men också inom Norden finns det skillnader i såväl det praktiska förfarandet då det till exempel gäller att leverera dödsbudskapet (se t.ex. Lundgren, 2006) som i dödsannonser i de olika ländernas dagstidningar. Det i Finland allmänt använda enkla (latinska) korset lär i Danmark signalera att den avlidna varit en aktiv kristen (Vuola, 1989), och i Sverige ersätts korset allt oftare av personliga symboler som påvisar den avlidnes intressen eller med bilder av växter och djur (Åkesson, 2006). I övrigt synes inställningen till döden i de nordiska länderna vara mycket lika.

Även om enskilda forskare tar upp döden ur olika perspektiv är det övergripande syftet i forskning kring döden, i min tolkning, att uppnå en bättre förståelse för det fenomen som människan mest engageras av: sin egen död. Olav O. Aukrust belyser i sitt digra uppslagsverk *Dödsrikets verdenshistorie* (1985) människors föreställningar om dödsriket och livet efter döden utifrån alla stora religioner och religiösa strömningar från forntid till nutid. Det gemensamma synes, i min tolkning, vara att döden i alla ses som en övergång från en existensform till en annan, dualismen gott och ont och belöning eller bestraffning utgående från de val man gjort under sin livstid samt återuppståndelse och den odödliga själen. Louise Hagbergs *När döden*

gästar från 1937 är en klassiker om hur människor i det nordiska förindustriella samhället föreställde sig döden och hurdana ritualer kring döden man då hade. Boken har precis (2015) getts ut i nyutgåva, vilket påvisar att kunskap om hur och på vilken grund inställningen till döden genom tiderna har förändrats är av intresse, och till och med uppfattas kunna hjälpa hantera den ångest man känner vid mötet med en döende eller en sörjande. Dödens riter är ett välbeforskat ämne, och här kan också nämnas Nils-Arvid Bringéus, som forskat i bland annat kyrkliga seder, kistbrev och människans förhållning till seder och bruk i samband med döden. Om svensk begravningskultur och begravningshistoria har till exempel Lynn Åkesson (1997, 2006) och Kristina Söderpalm (1994) skrivit. Kaarina Koski (2011) visar genom sin forskning hur folkliga berättelser om dödingar har använts för att varna för verkliga eller inbillade hot, ofta grundade på fördomar mot det främmande. Och även om samhällsutvecklingen har medfört att människors världsbild har vidgats, struktureras det som upplevs som förvirrande eller hotfullt fortfarande genom berättelser. Vokabulären har ändrats, inte traditionen.

Norbert Elias (1993) ser kritiskt på den utveckling som skett kring döden, som från att ha varit ett vardagligt fenomen i dag aktivt förskjuts ur medvetandet, undangöms på institutioner och inte talas om. Den egna dödsångesten ges mer vikt än den döendes behov av närhet och stöd. Elisabeth Kübler-Ross påvisar i *Samtal inför döden* (1974) utifrån diskussioner hon fört med döende patienter hur viktigt det är att såväl vårdpersonalen som de anhöriga lyssnar till den döendes önskemål inför den annalkande döden. Kübler-Ross efterlyser öppenhet för att öka förståelsen för det hon kallar ”dödens fem faser”, chocken, förnekelsen, ilskan, köpsläendet, depressionen och accepterandet, som både den döende och de anhöriga går igenom. Ulla Qvarnström (1979) har diskuterat tystanden kring döden med cancerpatienter och kommit till liknande resultat: den döende vill tala om sin död medan de anhöriga och vårdpersonalen föredrar att tåga. Man räds döden, fast medicinsk forskning visar att döden sällan är något dramatiskt (Jannerbo, 1983). För att underlätta denna rädsla har till exempel teologer som Martti Lindqvist (1999, 2002, 2007) och Nils Göran Enggren (1978) valt att för andra i en liknande situation beskriva sin livskamrats död, pendlandet mellan hopp och uppgivenhet under själva dödsprocessen och sin väg ut ur sorgen, till exempel att skapa sig en ny identitet som änkling och att anpassa sig till en vardag utan den avlidna. Steinar Ekvik (2005) diskuterar i sin tur

den av omgivningen ofta undervärderade sorgen när gamla föräldrar dör. Sådana verk har sin givna plats som stöd genom praktiska råd såväl för en sörjande som för till exempel vårdpersonal. Lars Björklund (2009) menar att om man inte förmår gestalta sin sorg utanför sig själv fortsätter den att leva i ”presens” inuti en och effekten blir då oftast ensamhet för också alla omkring en tiger. Således får man heller inte den bekräftelse för sin förlust som man behöver för att kunna gå vidare, ”du är” måste bli ”han var”. Britta Lundgren (2006) utgår i sin forskning kring sorgprocessen efter plötslig och oväntad död från något hon kallar ”sörjandets kulturella manuskript”, det vill säga de två giltiga sätt som man får uttrycka sin sorg på och antingen se sörjandet som en avslutning på eller som en förändring av en relation. Sorgen är unik på samma sätt som varje dödsfall är unikt, men att förstå hur sorgprocessen fortgår efter en närståendes död kan underlätta såväl för den sörjande som för hans närmiljö. Anna Haverinen (2014) har forskat kring sorgeritualer i den virtuella världen. Behovet av att ritualisera sin sorg och att minnas den avlinda har lett till att sörjande skapar minnessidor på sociala medier. Dessa upplevs ge ett fint kamratstöd i det akuta krisskedet och fungera som ett steg i byggandet av ens nya identitet, dessutom fungerar sidorna också som substitut till att besöka graven. Döden i det moderna välfärdssamhället och vad som anses vara god och värdig död är också aktuella teman, och en viktig del av värdig död anses vara att få dö hemma, något som beforskats såväl ur de döendes som ur de vårdandes perspektiv. De flesta obotligt sjuka vill helst dö hemma, och sjukvården är mycket tillmötesgående här. Projekt som *Hyvä kuolema* (Stakes, 1995) och *Värdig vård vid livets slut* (SOU, 2001) har lett till att förfaranden i vården av såväl döende som äldre inom långtidsvård har utvecklats.

Själv inspirerades jag av Ann Helene Bolstad Skjelbreds och Bente Alvers *I dødens skygge. Tradisjoner vid livets slutt* (1994), och jag inledde min forskning kring döden 2001 med att studera förhållandet till döden genom dödsannonser i *Hufvudstadsbladet*. Dödsannonserna är en av sorgeritualerna och dess primära funktion är att informera om dödsfallet. Men dödsannonserna berättar också en livshistoria och tecknar en bild av den dödes person och position i närmiljön och i samhället. Kärlek och förlust omskrivs i verser och avskedsfraser med konventionella eufemismer, men dödens slutgiltighet accepteras. Jag har genom exemplen ovan försökt ge en inblick i hur omfattande och mångsidig forskningen kring döden är. Många här nämnda aspekter men också många andra tas upp i analyserna senare i avhandlingen.

2.1 Avhandlingens syfte och vetenskapliga bidrag

Michel Foucault (1926–1984) är den självklara utgångspunkten när man diskuterar makt. Hans intresse var sedan 1960-talet att studera hur människor objektiveras till subjekt, alltså hur makt utövas och hur makt fungerar, inte vem som har makt och vilka personens mål för maktutövandet är (Foucault, 1983b, 208; 1980b, 97 f.; Sunesson, 1987, xv). Foucault (1993, 50) säger i sitt installationstal 2.12.1970 vid Collège de France att han i sitt vetenskapliga arbete har *inspirerats* av den franske filologen och religionshistorikern Georges Dumézils (1898–1986) texter men att han har använt dem kreativt, inte nödvändigtvis varit dem bokstavstrogen. Jag garderar mig på liknande sätt: Foucaults uttalanden kring makt är min främsta inspirationskälla när jag tolkar mitt material. Jag utgår i analyserna från hans utsaga ”people know what they do; they frequently know why they do what they do; but what they don't know is what what they do does” (Dreyfus & Rabinow, 1983, 187), då den för mig sammanfattar det centrala i samtliga maktrelationers växelspel såväl i dödens diskurs som också i många andra vardagslivets maktrelationer. Man har sällan ett explicit maktsyfte för sitt agerande, man ”bara gör”.

Att människor vet vad de gör benämner jag *maktagerande*, att människor oftast vet varför de gör som de gör blir således i min tappning *maktstrategi*, och det att människor sällan kan förutse följderna av sina gärningar benämns *konsekvenser*. Jag följer alltså Foucault (1987, 36 f.) och utgår från att den makt som utövas av en enskild aktör i en vardaglig situation bör ses som en strategi som resulterar i olika taktiker och manövrer och bildar en hierarki av aktiva relationer där allt agerande i någon form påverkar relationernas strategiska positioner och där handlingarna följer de inomdiskursiva regler som gäller för den aktuella situationen. Foucault (1980b, 88 ff.; 2002, 107) hävdar att makt finns överallt men enbart kan utövas och således också enbart förekommer i relationer av agerande. Makt är ett nätverk där individerna samtidigt både är utsatta för och själva utövar makt, det handlar alltså om en rörlig och föränderlig process där maktrelationerna ständigt modifieras (Foucault, 1980b, 97; 2002, 107). Följaktligen kan makt då enbart studeras utgående från *hur*, det vill säga enligt vilka regler och med vilken effekt den utövas, och enbart tolkas genom en entydig definition av relationerna inom den aktuella diskursen och de maktstrategier som i stunden används (Foucault, 1980b, 93; 1998, 73 ff.).

Mitt *syfte* är att urett folkloristiskt perspektiv¹² studera hurdana maktrelationer dödsfall, med allt vad det innebär från eventuell obotlig sjukdom till slutet av det första sorgeåret, kan leda till och hurdana konsekvenser makthandlingar i dödens diskurs kan få för de berörda men också hur makt uttrycks under själva intervjuerna. Detta exemplifierar jag med fem familjers, det vill säga tretton enskilda familjemedlemmars, mina informanternas, uttalanden om sina upplevelser och minnen om ett eller fler dödsfall i familjen. Jag kommer att på ett konkret plan undersöka hur maktutövande och maktlöshet som aktualiseras i och av informanternas agerande, alltså både kroppsliga och språkliga handlingar, växelverkar med andra familjemedlemmars agerande och hurdana konsekvenser detta får för dem själva, de övriga familjemedlemmarna, deras närmiljö och entourage inom de diskurser som aktualiserats i studien när informanterna i intervjuerna för mig har återgett dödsfallen i sina familjer. Jag studerar således inte en enskild familj eller en enskild familjemedlems agerande, utan använder deras uttalanden för att påvisa att det förekommer liknande uttryck av maktutövande och/eller maktlöshet i liknande situationer då det gäller dödsfall i familjen. Detta medförde att jag insåg behovet av att byta ut den från början tänkta forskningsansatsen berättelseanalys till diskursanalys som, i mitt tycke, bättre skulle synliggöra det unika i min forskning. Problematiken kring denna ändring diskuteras utförligare i kapitel 2.4 "Självreflektion" på sidan 40.

Ett dödsfall realiserar en mångfald maktrelationer i varje familj, till exempel en enskild familjemedlem och den döende/döde, två familjemedlemmar (förälder och barn, syskon, far-/morförälder och barnbarn) eller familjen som enhet, men olika relationer uppstår också mellan såväl den sörjande och hans närmiljö som mellan honom och det aktuella dödsfallets entourage. Utgående från informanternas diskussioner kring begravningarna tolkade jag samtliga representera den evangelisk-lutherska kyrkan. Detta frågades inte, men utgör en outtalad maktrelation till exempel då jag analyserar hur konventioner kring kyrkliga ritualer uttrycks i intervjuerna. Speciella maktrelationer utgör också varje enskild intervjusituation. Inom alla dessa relationer gäller olika regler för

---

¹² Med folkloristiskt perspektiv avses i allmänhet att man utifrån ett mycket materialnära perspektiv studerar hur människor förhåller sig till, uttrycker och värderar olika fenomen i sin omgivning. Genom deras ofta traditionsbundna beteende och berättande försöker man nå förståelse för deras sätt att tänka om och beskriva sina upplevelser och sin verklighet (Paal, 2010, 19; Åbo Akademi, Nordisk folkloristik, hemsida).

hur ämnet kan och får diskuteras, och detta kan påverka hur upplevelsen av den enskilda informanten konstrueras. Utgångspunkten i studien är således konstruktivistisk.

Jag klassificerar studien som fallstudie med punktnedslag i dödens olika aspekter och har också här låtit mig inspireras av Foucault som i en föreläsning 7.1.1976, där han analyserar sin forskning och sina verk, betonar att hans studier av sexualitetens, psykiatriens och straffets historia enbart är ”punktnedslag, halvfärdiga och icke övertygande”, då meningen var att de skulle fungera som underlag för fortsatta studier i ämnena (Foucault, 1980b, 78 f.). På liknande sätt kan min studie ses som underlag för kommande studier i döden. Mitt material är relativt litet och resultaten gäller enbart för denna studie, men studien belyser, i mitt tycke, bra det informanterna berättat att de upplevt och hur de agerat i samband med de dödsfall de diskuterar. Foucault (1980a, 315) säger att även om döden alltid i första hand är individuell är den samtidigt också generell, men utifrån ett så litet material som mitt kan inte generaliseringar göras.

Då man vill beskriva, förklara eller tolka ett litet antal människors upplevelser om och syn på olika fenomen, ofta svåra livshändelser som involverar starka känslor, väljer man inte sällan en kvalitativ analysmetod (Strauss & Corbin, 1998, 11). Ett litet material möjliggör analyser på ett djupare plan, alltså mera detaljerat, och då nås också djupare förståelse för informanternas tänkesätt och hur de skapar mening i de händelser och den verklighet de beskriver (Meurling, 1996, 63 f.; Wolf-Knuts, 2000, 33; Gerber, 2011, 31 ff.). Kännetecknande för kvalitativ forskning, i min tolkning, är förutom att man söker nå förståelse genom tolkning av språkliga utsagor också att de förklaringar eller den modell man kommer fram till motiveras teleologiskt med tanke på syftet, det vill säga förankras i materialet, samtidigt som man utgår från att det inte finns en absolut och objektiv sanning, varje verklighet kan ju tolkas på många olika sätt. Forskaren står dock mycket nära sitt material och ses som ett viktigt redskap i såväl insamlandet som tolkningen av sitt material.¹³ Hur en berättelse utformas påverkas förutom av den kultur man lever i också av det språk man talar, det traditionsarv man fått hemifrån och den respons man får av lyssnaren (Crafoord, 1995, 141, 143). När man berättar om något som hänt utgår man i berättandet från något som Palmenfelt (2012) kallar traditionsdominant, alltså en lokal, nationell eller kulturell form som påverkar det individuella berättandet och ger gränser för vad man kan ta upp och hur det bör tas upp. Traditionsdominanter

¹³ Se också Svanbergs (2003, 53 f.) kriterier för och diskussion kring kvalitativ forskning.

kan vara viktiga händelser i historien som berättas enligt etablerade mönster både gällande innehåll och form, men också åsikter, attityder och värderingar kan påverka på liknande sätt, och genom att talaren positionera sig mot traditionsdominanter kan han markera olika tillhörigheter (Palmenfelt, *ibid.*). Forskaren måste alltså kunna identifiera och förstå utifrån vilka referensramar informanterna tolkar sina upplevelser, alltså det kulturella de uppfostrats till att följa (Henriksson, 2007, 34 f.). Men också forskaren påverkas i sin tolkning av sitt kulturella bagage, och måste således godkänna att hans analyser och slutsatser alltid, oberoende av aktiva försök till distansering, i någon mån färgas av subjektivitet, eftersom han själv, som Charmaz (2014, 321) uttrycker det, är en central del av sin forskning. Analyseringen och tolkningen av ett material börjar redan vid den första interaktionen, antingen intervjuer, enkäter eller observationer (Kleinman & Copp, 1993, 18), och därför är det ytterst viktigt att under hela forskningsprocessen utöva såväl kritiskt som kreativt tänkande för att kunna se utöver det självklara och bidra till ny kunskap inom ämnet, menar till exempel Charmaz. Detta kräver närvaro och medvetenhet, det vill säga ett genuint intresse för och engagemang i det man studerar. Forskaren måste vara känslig för den betydelse informanten ger sin utsaga men också tillräckligt distanserad så att han både kan verifiera att det han tror sig finna i materialet de facto finns där men att han också ser de övriga möjliga tolkningar som utsagan kan generera, också i senare läsningar av den färdiga produkten. (Charmaz, 2014, 321 ff., 335; Strauss & Corbin, 1998, 13, 42 ff., 48.) Detta *grounded theory*-tänkande genomsyrar naturligt nog hela arbetet utan att det desto mera poängteras. Kathy Charmaz tar dock i slutet av sin bok *Constructing Grounded Theory* (2014, 331 ff.) upp språket som en aspekt av teorin som på senare tid väckt diskussion bland översättare, handledare och forskarstuderande, och eftersom sju av mina intervjuer är gjorda på finska och avhandlingen skrivs på svenska tar jag upp frågan om översättning av utsagor i kapitel 3 "Intervjun".

2.2 Val av material

Hösten 2005 började jag aktivt skapa mitt forskningsmaterial och jag bestämde mig då för att välja det trygga, för mig bekanta och odramatiska, nämligen att studera dödsfall av föräldrar, far- och/eller morföräldrar och andra släktingar med dödsorsaker som cancer, hög ålder, självmord, alltså dödsfall som jag själv upplevt. Således ansåg jag mig, med samma kriterier som jag använt för mina informanter, alltså ett självupplevt dödsfall av en nära person, kvalificera

som auktoritet i ämnet. Dock fick jag redan vid första intervjun erfara att gemensamma erfarenheter¹⁴ inte betyder så mycket i dödens diskurs. Sorg och förlust kan inte delas. Varje dödsfall är unikt och varje informant tolkar händelsen utgående från sin relation till den döde och de övriga berörda. Men gemensamma erfarenheter kan skapa tillit i intervjusituationen,¹⁵ jag förväntades naturligtvis vara inläst på ämnet men jag förväntades också på grund av liknande erfarenheter, som jag hellre vill kalla dem, ha större förståelse för såväl informantens verbala som nonverbala uttryck för sorg. Ehn och Klein¹⁶ (1994, 76 ff.) påminner dock om att informanten och forskaren, även om forskaren inte på grund av gemensamma erfarenheter av informanten uppfattas som en främling, utan som ”en av oss”, alltid ändå talar olika språk oberoende av om de har ett gemensamt modersmål, eftersom informantens berättelse blir forskarens data som han sedan översätter till ett vetenskapligt språk, närmast för andra forskare.

Eftersom endast tre av informanterna är män diskuterar jag inte skillnader i kvinnligt respektive manligt sörjande, även om till exempel Lundgren (2006, 30) efterlyser forskning inom just detta område, då de flesta studier kring sorg och sörjande handlar om kvinnor. Man kan i de tre intervjuer jag gjort med manliga informanter finna vissa likheter i både hur de konstruerar och uttrycker sorg, men jag vågar mig inte på generaliseringar och försöker således inte heller finna mönster för manligt eller kvinnligt sörjande. I mitt material ses heller inte några väsentliga skillnader i hur män och kvinnor uttrycker känslor i samband med det dödsfall de talar om. Däremot uttalar sig varje informant, oberoende av kön, på liknande sätt och visar liknande emotionella reaktioner, vilket jag tolkar ha ett samband med vad den avlidna har betytt för dem.

---

¹⁴ Också Nylund Skog (2002, 43) upplevde att hennes informanter inte var intresserade av hennes erfarenheter, utan de ville berätta om sin upplevelse utan avbrott. Nylund Skog studerar livets början, jag livets slut, enligt Z. Bauman (1994a, 218), de två ögonblick då människan träder fram. Födelse och död är händelser som man inte kan återge som självupplevda och således kan man enbart intellektuellt förstå vad en annan i samma situation går igenom, men två personer kan aldrig på ett känslomässigt plan uppleva en händelse på samma sätt.

¹⁵ Marander-Eklund (2000, 84) säger att gemensamma erfarenheter i en intervjusituation kan upplevas som både positivt och negativt. Det positiva är att det är lättare att tala om något som man vet att den andra också har upplevt, det negativa är att man utelämnar viktiga aspekter, eftersom man förutsätter att den andra vet och förstår. Gemensamma erfarenheter har i intervjusituationen definitivt betydelse för förståelsen och för tolkningen (Marander-Eklund, 2000, 75), men tolkningsföreträdet är alltid forskarens (Meurling, 1996, 56).

¹⁶ Ehn och Klein (1994, 78) använder inte termen *gemensam erfarenhet*, utan säger att ”forskaren blir synlig som person när de kulturella skillnaderna inte är så stora”, vilket jag alltså väljer att tolka betyda samma sak.

Sorg är, naturligt nog, närvarande vid varje intervju, eftersom informanternas sorgearbete har pågått under tiden mellan dödsfallet och intervjun. Sorgen blir en del av en, och jag kan alltså anta att den påverkar diskussionerna och uttalandena. Sorg är inte ett statiskt tillstånd, utan en känslomässig reaktion på en förlust och en process, och sorgearbetets syfte är att skapa mening i det som hänt. Sorg ses som ett redskap för att underlätta för den sörjande att anpassa sig till de förändrade omständigheterna. (Lundgren, 2006, 110.) Min studie är inte en studie om specifikt sorg, eftersom det tidsspänn som intervjuerna omfattar är kort och enbart gäller händelser före dödsfallet, själva dödsfallet, begravningen och det första sorgeåret. Sorgen kan dock ses som en tredje närvarande¹⁷ såväl vid intervjuerna som i utsagorna, för sorgen är en del av den kontext i vilken informanterna identifierar sig och av mig som forskare blir identifierade.

Tidspannet händelserna före dödsfallet–dödsfallet–begravningen–det första sorgeåret har jag valt därför att det utgör en hanterbar helhet, där gränserna är början till en *ny vardag*, en term som Järveläinen (2007, 39) använder för att beskriva de konsekvenser ett dödsfall i de närmaste sörjandes liv får.¹⁸ Allt är nytt och inget har man kunnat förbereda sig för. Det handlar om helt praktiska saker, såsom hur mycket mat man ska handla eller med vem man ska fira semester och årets högtider (Lundgren, 2006, 27). Jag vill dock påstå att en helt ny vardag börjar också då ens kära får diagnosen obotlig sjukdom (händelse före dödsfallet). Sjukdomen invaderar ens liv och hur den framskrider tillsammans med den utsagda väntan på döden ändrar på alla berördas vardag. Och det finns, som jag ser det, en ny vardag också då dödsfallet är oväntat, även om denna vardag blir rätt kort, från budskapet till begravningen. Om den vardagen kommer man i efterhand ofta inte ihåg så mycket, för man lever i ett tomrum av smärta och all ens energi går till att förstå att ens nära och kära faktiskt är död

---

¹⁷ Pripp (1999) ser en "tredje närvarande" vara den kontext i vilken man blir identifierad och själv identifierar sig. Jag har i en artikel (Sandberg, 2007) använt termen då jag tolkade en informants uttalande om de övriga familjemedlemmar som återger samma händelse och på så sätt utvidgar min förståelse för händelsen men också om konventionerna kring hur man talar om döden. Crafoord (1995, 15) i sin tur betraktar bandspelaren och intervjuarens närvaro som den "tredje närvarande", för han anser att dessa inte i intervjusituationen glöms utan påverkar både informanten och intervjuaren mera än man velat tro. Också Wolf-Knuts (2000, 32) diskuterar bandspelarens hämmande påverkan på informanterna. Jag återkommer till mina upplevelser kring detta i del II "Att tala om döden" då jag diskuterar makt i intervjusituationen.

¹⁸ Crafoord (1995, 208) talar om nyorientering vid krissituationer, t.ex. död och livshotande sjukdom, vilket tvingar till ställningstaganden, eftersom ens liv får en helt annan innebörd när döden blir en realitet.

(Rubow, 1993, 90). Genast efter dödsfallet får anhöriga mycket uppmärksamhet och stöd, men sedan lämnas de ensamma, ”överges”, att anpassa sig till ännu en ny vardag (Rubow, 1993, 98 f.). Detta påverkar naturligtvis relationerna mellan den sörjande och hans närmiljö, men att undersöka hur hierarkierna inom familjerna i mitt material med tiden har utformats och ändrats ser jag inte vara ändamålsenligt med tanke på att de flesta dödsfall skett så långt bakåt i tiden och också annat kan ha påverkat familjernas inbördes relationer.

Intervjumaterialet

Materialet för min undersökning utgörs av intervjuer och kan delas in i ett primärmaterial och ett sekundärmaterial. Primärmaterial består av intervjuer med tretton medlemmar i fem familjer: tio kvinnor och tre män. Intervjuerna varar från tjugo minuter till två timmar och utgör totalt cirka tretton timmar. Sekundärmaterial utgörs av intervjuer med fem experter inom dödens diskurs: en sjukhusläkare, en präst, en polis, en psykolog och två begravningsentreprenörer. Dessa intervjuer utgör cirka nio timmar. Samtliga informanter i primärmaterial har getts fingerade namn medan experterna refereras till med yrket. C-kassetterna från intervjuerna finns hemma hos mig, intervjuutskriften förvaras vid Åbo Akademi på Kulturvetenskapliga arkivet Cultura, folkloristiska samlingar.

Experterna, med undantag av psykologen, intervjuades i september 2000 och januari 2001 i samband med min undersökning om hur dagens människa, inom nordisk kontext, förhåller sig till döden, och som har redogjorts för i artikeln ”Djupt sörjd och saknad. En studie i dödsannonsens budskap” (Sandberg, 2002). Psykologen intervjuades i november 2001. Medlemmarna i den första familjen intervjuades mellan oktober 2001 och januari 2002, de övriga mellan november 2005 och maj 2006, och en följdintervju med en av informanterna gjordes i maj 2007. Två av dödsfallen som togs upp hade skett mindre än två år före intervjuerna, resten betydligt längre bakåt i tiden, från åtta till tjugosju år före intervjutillfället. Sju intervjuer gjordes på svenska (fem kvinnor, två män) och sex på finska¹⁹ (fem kvinnor, en man). Fyra av intervjuerna gjordes på mitt arbetsrum vid Åbo Akademi, de övriga hemma hos någon av medlemmarna i respektive familjer.

---

¹⁹ Utsagorna av de finskspråkiga informanterna som citeras i avhandlingen har översatts av mig, och detta markeras inte i texten.

Familjen Andersson består av fadern Anton och döttrarna Amanda och Agneta, och de talar om moderns död. Ett perspektiv kring deras upplevelser diskuterade jag 2007 i artikeln ”Vi talade aldrig om att hon dör’. Om hur känslor får uttryck i en familjs berättelse om döden”. Familjen Berg representeras av modern Berit och dottern Bodil som diskuterar faderns samt Berits föräldrars och brors död. Familjen Ceder representeras av modern Charlotta, som också är Berit Bergs svägerska, och dottern Cecilia, som således är kusin till Bodil Berg och de talar om faderns död. I familjen Dahl intervjuades syskonen Daniela och David, deras faster Doris och Danielas väninna Disa, som under många års tid varit nära involverad i familjen och lekfullt kallades ”adoptivdotter”. De diskuterar Danielas och Davids föräldrars död, och det har jag 2009 skrivit om i artikeln ”We didn’t think he would die.’ How members in one family express their powerlessness when faced with death”. Familjen Ek representeras av makarna Erik och Ellen som talar om Eriks mors död. Se appendix för mer information om informanterna och de dödsfall de återger.

Familj definieras i Finland av Statistikcentralen som gifta, sambor, ensamstående föräldrar eller personer i registrerat parförhållande, med eller utan barn. Enligt finländsk lagstiftning hör mor- och farföräldrar inte till kärnfamiljen. (Ranninen, 2010.) Folkpensionsanstalten utgår från en moralisk familjemodell och definierar i sin lagstiftning om social trygghet familjen som de personer som delar kylskåp, men definitionen varierar beroende på vilka sociala förmåner familjer får (Kosonen, 2010). I Sverige uppfattas biologiska föräldrar eller adoptivföräldrar och ett till två barn utgöra den klassiska primärgruppen, kärnfamiljen (Wennesjö, 2012). Men också barn med separerade föräldrar, andra enföräldersfamiljer, till och med vänner kan, enligt Trost och Levin (1999, 78 ff.), definieras som primärgrupp, begreppet innebär hos dem nämligen nära känslomässiga kontakter och ansikte mot ansikte-samarbete. Sådana sociala nätverk där kontakten finns men känslor är av sekundär betydelse kallar Trost och Levin (1999, 81) för sekundärgrupp och ger som exempel arbetsgemenskapen och hobbyverksamheter. Detta motsvarar relativt bra det jag avser med närmiljö och entourage. Också Raunkiaer (2007, 83 f.) ser familj som ett aktivt begrepp och definierar familjen utgående från medlemmars roller och ansvar i gemenskaper: husmodern och försörjaren; vänner och samhörighet; ”den ensamma cowboyn”; den moderna familjen; och särboende. Kälvemärk (1985) uppfattar familj på ett liknande

sätt men begränsar relationerna till familje- och släktskapsband, enligt hennes forskning de viktigaste relationerna för de flesta människor såväl känslomässigt som ekonomiskt. Ricœur (1988, 57) ser blodsbanden vara de viktigaste även om de ofta underordnas de sociala banden. I min tolkning är familje- och släktskapsband förenade med socialt definierade och bestämda funktioner och åtaganden och upplöses inte oberoende av vad som än händer. Man har, och är, fortfarande barn, förälder, syskon eller annan släkting.

I mitt material kan familjerna Andersson, Berg, Ceder och Ek klassas som kärnfamilj: de tre första till gruppen förälder med barn, Eks som gift par. Även om familjen Dahl inte uppfyller samhällets krav för familj anser jag den ändå uppfylla kraven för Trosts och Levins primärgrupp med känslomässiga kontakter, Raunkiärs roller och ansvar i gemenskapen och Kälvemarks sociala funktioner och åtaganden.

Litteratur som används

Det ter sig naturligt att Foucaults verk har en viktig roll i avhandlingen, min forskningsansats är ju makt och Foucault min inspirationskälla. Av stor betydelse ser jag också Hubert L. Dreyfus' och Paul Rabinows (1983) tolkningar av Foucaults texter. Foucault säger nämligen i *Nautintojen käytäntö* (1998, 120) att dessa två forskare med kritiska kommentarer och frågeställningar inspirerat honom till att nytänka kring sina teorier och metoder. Jag förstår utsagan så att Foucault ger Dreyfus och Rabinow auktoritet när det gäller tolkning av hans texter. Magnus Hörnqvists *Foucaults maktanalys* (1996) blev början till min fascination av makt som fenomen, och Kai Alhanen diskuterar i sin doktorsavhandling (2007) på ett, i mitt tycke, exemplariskt sätt Foucaults centrala teman, diskurs, makt och etik, genom begreppet ”praxis”. I min tolkning, och rätt förenklat, betyder diskursiv praxis således de inom olika sociala grupperingar i olika tider existerande vedertagna sätt att uttrycka sig om ett visst ämne. Maktpraxis betyder i sin tur vedertagna ageranden i specifika situationer i specifika sociala grupperingar. När det gäller etik förstår jag Alhanen så att människan genom att bryta mot sina sedvanor kan utvecklas till ett moraliskt och etiskt tänkande och agerande subjekt. Följaktligen påvisar Foucaults verk således hur sedvanor i olika tider i olika diskurser styr människans förhållningsätt till och agerande mot sig själv, andra och olika gemenskaper. Men också andra maktforskarens åsikter tas upp i diskussionerna jag för kring de olika dödens diskurser.

När det gäller döden har jag försökt stödja mig på litteratur som så mångsidigt som möjligt belyser de dödens olika aspekter som jag utgående från intervjuerna närmare analyserar. Jag tar således stöd av såväl vetenskaplig forskning och populärvetenskapliga texter som sakprosa. Jag har nämligen haft stor nytta av de sakprosaverk som till exempel läkare och teologer skrivit om sina egna erfarenheter kring en närståendes död, för de har på ett konkret sätt ökat min förståelse för de olika känslor en sörjande eventuellt går igenom, något som varit till stor hjälp i tolkningen av emotioner. Den övriga litteraturen handlar mest om processen att tolka det en informant berättar om sina minnen och upplevelser. Jag får ju enbart ta del av det berättade, själva upplevelsen konstrueras av informanten i nuet utifrån minnen. Jag återkommer till detta i samband med min teoretiska diskussion om tolkning.

Jag har ibland upplevt det besvärligt att åtskilja det att *tala om* en händelse (det jag kallar diskurs) och att *berätta* om en händelse som två olika teoretiska perspektiv. Att tala om, diskutera, anses höra till det diskursteoretiska förhållningssättet och att berätta om något till det berättelseteoretiska. I vardagen upplevs dessa två ofta vara samma sak. Jag ber informanterna ”berätta” om sina anhörigas död men säger i inledningen till varje intervju att vi ska antingen ”diskutera” eller ”tala om” döden. Jag uppfattar intervjuerna som diskussioner kring olika dödens diskurser, men jag använder också termen ”berätta”, i synnerhet då jag hänvisar till forskare som använder termen. I berättelseteoretisk forskning fokuseras berättaren, genrespecifika regler, berättarkonventioner och textualiseringsprocessen (Honko, 1998), i en diskursteoretisk studie står den kommunikativa relationen mellan uttalanden och deras effekt i diskursen i fokus (Foucault, 2005, 51). I intervjuerna som helhet kan man naturligt nog finna alla de element som definierar en berättelse, till exempel Labovs (1972, 363, 366) kriterier om två händelser i en tidsmässig ordning hittas i samtliga intervjuer: först hände något och sedan dog någon eller först dog någon och sedan hände något, också klimax och coda kan lätt identifieras just för att de uppstått som relevanta i diskussionerna. Också Galloway Young (1987, 53 ff.) vill se ett meningsfullt samband mellan två i tidsmässig ordning återgivna händelser, och Adelswärd (1996, 221 f.) och Bal (1985, 78) vill förankra den återgivna händelsen i tid och rum. Galloway Young (1987, 14 ff.) använder termen ”taleworld” för händelsen, ”storyrealm” för återgivningen och ”the realm of conversation” för samtalsituationen. Polanyi (1985, 12 ff.) använder ”story” då buskapet framhävs och ”report” då

händelser redovisas för, och Kaivola-Bregenhøj (1988, 8) och Berger (1997, 6 f.) låter termen ”berättelse” förutom film, reklam och seriebilder omfatta också samtal.

Jag hänvisar i min diskussion kring diskursanalys som teoretisk grund för tolkningen främst igen till Foucault samt Dreyfus och Rabinow, men också till Ricœur och Suoninen. Dessutom har jag haft stor nytta av berättelseforskarens synpunkter i min strävan att nå en bättre insikt i den svåra konsten att tolka andras utsagor. Jag har i valet av litteratur överlag utgått från att verken innehållsmässigt lämpar sig som stöd för det jag undersöker, samma motivering som Ehn (1996) anser duglig för val av intervjuform.

2.3 Metod

I det här kapitlet presenterar jag de verktyg som min metod, diskursanalys, baserar på, det vill säga det perspektiv jag valt samt de element som förutom bandinspelningarna utgör de väsentliga delarna för analysering av intervjumaterialet: tolkning som basera på närläsningens skriftliga del, transkriptionen.

Makt som teoretiskt perspektiv

Maktforskare har utifrån Foucault definierat ”sin” makt och ser, i min tolkning, makt som en operativ kraft i vardagligt agerande, såväl i regelbundet och rutinmässigt agerande som i temporära och icke-likvärdiga relationer i en ständigt och överallt existerande social ordning och i en ständigt fluktuerande strategisk situation (Giddens, 1984, 150; Dreyfus & Rabinow, 1981, 185; Hörnqvist, 1996, 38; Helén, 1998), där man för att effektivt kunna utöva makt måste känna såväl den verklighet inom vilken man vill påverka och det objekt som man vill påverka (Gordon, 1980), men där den avsedda effekten också alltid medför oavsedda och oförutsägbara och således också okontrollerbara konsekvenser (Hörnqvist, 1996, 63). Makt kan sägas vara en förmåga att åstadkomma förändring i och/eller producera önskad effekt på andras agerande, också genom eget exempel, dock utan att glömma att man hade kunnat välja ett alternativt sätt att agera (Giddens, 1984, 152; Wrong, 1988, 2 f.). Ylikoski (2000, 13) anser ändå att makt i främsta hand bör ses som en förmåga att uppnå den ämnade effekten, inte att producera inverkan, eftersom makt innehas även då den inte används. Bertrand Russell definierade redan 1938 makt som ”the product of intended effects” och menar att varje form av maktutövande har

en speciell funktion och att det är utifrån denna funktion och hurdan effekt den i stunden får som makt måste klassificeras (Russell, 1938, 35), något jag uppfattar vara precis det som också Foucault avser när han talar om praxis inom olika diskurser.

Foucault kallade sin forskningsmetod arkeologi på 1960-talet, genealogi på 1970-talet och problematiserande eller etiska studier på 1980-talet (Alhanen, 2007, 34). Med arkeologin studerade han förändringar i historien genom att fokusera motsättningar och vändpunkter och påvisa mönster eller regelbundenheter i olika tid och rum (Foucault, 2005, 27, 181), vilket jag tolkar så att man kan definiera orsak och verkan, då man genom att jämföra specifika diskurser definierar deras gränser och att man kan definiera konventioner/normer då man jämför olika beteenden kring en viss diskurs i en och samma tid. Med andra ord att en viss händelse påverkar till exempel medlemmarna i en familj på ett sätt som sedan blir det förhållningssätt som upprätthålls då de måste behandla samma typ av händelse i framtiden. Arkeologin är, enligt Foucault (2005, 206, 216), begränsad och situationell, den beskriver aldrig något allmänt, utan synliggör och bekräftar unika sammansättningar, alltså regelbundenheter och mönster, som berör den egna närmiljön i stunden. Enligt Helén (1998, 496 f.) måste man för att kunna analysera sin egen tids egenheter, alltså hur människor är och tänker, undersöka hur historiska händelser och praktiker påverkar tänkande, agerande, erfarenheter och uttalanden och att det leder till förståelse för hur ny kunskap påverkar och ändrar praxis inom olika ämnesområden, relationer mellan människor och ens identitet. I sitt enda metodologiverk, *L'archéologie du savoir* (1969)²⁰, preciserade Foucault diskurs snävare och sökte efter allmänna inomdiskursiva strukturella regler oberoende av diskursens sociala omgivning (Dreyfus & Rabinow, 1983, 16 f.), vilket jag förstår så att varje diskurs definierar vad som är tillåtna uttalanden och tillåtet agerande i den för tillfället aktuella diskursen.

Jag tolkar Foucaults arkeologiska diskursanalys som punktnedslag i olika ämnen för att påvisa hur ökad kunskap leder till förändring genom att kommunicera beteendepraktiker,²¹ i min tolkning alltså att påvisa hur människors fokus kring ett ämne, en diskurs, ändras i tiden (se också Alhanen, 2007, 61). Foucaults genealogiska diskursanalys är en logisk fortsättning, eller

²⁰ Jag har använt den finskspråkiga utgåvan, *Tiedon arkeologia*, från 2005.

²¹ Foucault (1998, 118) använder termen beteendepraktiker om maktrelationer och makttaktiker i stället för hierarkiska mönster för överhet.

ett alternativ, för att påvisa, fortfarande med punktnedslag, hur människors nya sätt att tänka med tiden blir det ”normala” sättet att tänka, alltså hur människor socialiseras i en tradition. Foucault (1998, 122) säger sig sträva efter att få fram olika typer av beteendepraktiker kring olika diskurser, alltså finna praxis som människor väljer för att utveckla sig själv och sitt liv för att bättre motsvara de moraliska och etiska krav som ställs av närmiljön och/eller samhället. Foucaults forskning handlar alltså om kritiska reflektioner, inte för att legitimera den redan etablerade kunskapen, utan för att finna gränser för tillåtet nytänkande inom ett ämne (Foucault, 1998, 121). Enligt Dreyfus och Rabinow (1983, 124) lämpar sig Foucaults analysmetod, i min tolkning, som en blandning av arkeologi och genealogi, för att tolka samtida händelser, eftersom forskaren då är lika involverad i händelsen som aktören men har fördelen att kunna distansera sig, vilket torde resultera i en bättre förståelse. Foucaults sanningar är inte entydiga sanningar, utan sanningar i en viss diskurs i en viss tid och i ett visst rum, och en genealog försöker anpassa denna sanning till dagens förhållanden (O’Leary, 2002, 98 f.). O’Leary anser ändå arkeologierna vara ”akademiska”, eftersom de är historiskt verifierbara och empiriskt korrekta (O’Leary, 2002, 88).

Diskursanalys som verktyg för tolkningen

Diskursanalys är en metod som ofta används då man i detalj vill analysera hur verklighet genom språkbruk och annan form av kommunikation i olika sociala praktiker konstrueras. Genom en persons språkbruk kan man studera både den verklighet som personen upplever sig leva i och den verklighet som han bygger upp för sitt liv. Såväl utsagan som individens agerande i stunden är betydelsebetingade. (Jokinen, Juhila, Suoninen, 1993; Marander-Eklund, 2000, 40.) I en diskurs är det alltid fråga om en kommunikativ relation och då kan en obetydlig detalj som framförs i ett uttalande ändra på hela tolkningsunderlaget. Diskurser är således inte stabila, utan den betydelse man ger eller tolkar in i ett uttalande är enbart ett alternativ på bekostnad av andra. Detta påverkar hur människan agerar. (Suoninen, 1993; Foucault, 2005, 66; Gerber, 2011, 17.) Det är uttalandets funktion, alltså de eventuella följderna som uttalandet kan få och hur de påverkar diskursens utveckling som är det centrala (Suoninen, 1993). Enligt Parker (1992, 6–17) kännetecknas en diskurs av att den realiserar i texter (som han benämner skrift, tal, nonverbala uttryck, morsealfabetet och mode), objektiverar något som inte skulle existera utan diskursen, positionerar

aktörerna inom diskursen, bildar enhetliga betydelsesystem (till exempel användning av metaforer), hänvisar genom kommentarer och lån till andra diskurser och är såtillvida historisk att diskursen i fråga alltid måste analyseras i sin kontext. Att använda samtliga ovan nämnda kriterier i en diskursanalys är ändå sällan nödvändigt (Suoninen, 1993). Foucault (2005, 160) menar att diskursanalysens uppgift är att genom tolkning av uttalandets form och innehåll identifiera dess ”värde”, det vill säga position i diskursen, inte att söka efter dolda meningar. För Ricœur (1977a) är diskurs både en ”kurs”, en handlingslinje, för hur tankar ordnas till logiska helheter och en ”kurs” för uttalandena som konstitueras i diskursen, vilket betyder att varje enskild mening enbart kan förstås, och således också enbart tolkas, inom sin ”första kontext”, i min tolkning i den aktuella diskursen. Också Jokinen, Juhila och Suoninen (1993) poängterar kontexten, ett uttalande ska analyseras i relation till diskussionens gång och relateras till både föregående och efterföljande uttalanden. Diskursanalys fokuserar inte enskilda människors intentioner och tänkesätt, utan forskaren är intresserad av hur diskurser produceras, till exempel hur den egna och andras identitet skapas i specifika kontexter (Jokinen, Juhila, Suoninen, 1993).

När man analyserar en diskurs ska man alltså utgå från de av diskursen betingade uttalandena. Man ska dock inte söka efter regler för hur ett uttalande har formulerats eller hur nya uttalanden kan produceras, för det finns inga regler, utan varje nytt uttalande ändrar på diskursen som blir en ny diskurs. Det är relationen mellan uttalandena och hur de utvecklar diskursen, alltså diskursiva händelser som uppstår genom otaliga inomdiskursiva regler, som bör vara utgångspunkten för tolkningen, och forskaren ska då fråga sig vad det signifikanta i ett uttalande är och hur bra det passar in i situationen. (Foucault, 2005, 41, 43, 65 f.; Dreyfus & Rabinow, 1983, 41.) Frågan om makt bör alltid också realisera frågan om vad nyttan av en viss diskurs är, menar Foucault (1980b, 115), i min tolkning alltså att det sagda eller det osagda inte i sig är av betydelse, utan betydelsefullt är utsagornas funktion och den effekt de får i maktrelationen. Sanning är på så sätt relativt att varje gemenskap har sina egna sanningar (Foucault, 1980b, 131), i min tolkning är sanning således det som i en viss diskurs accepteras som fungerande. Dock får man inte glömma att det för varje uttalande finns många acceptabla alternativa tolkningar, för såväl den som berättar något som den som lyssnar skapar mening i händelsen utgående från något som Johansson (2005, 27 f.) kallar för en sunt förnuft-

analys. Meurling (1996, 47) talar om subjektiv sanning, alltså den sanning forskaren i det specifika uttalandet och den specifika situationen förväntas kunna definiera.

Diskurs är, enligt Foucault (2005, 39), något ”ögonblickligt”, något här och nu i talande stund och enligt för det specifika tillfället definierade regler. Detta är också en orsak till att det är svårt att skapa nya diskurser och införa nya perspektiv då man inte kan tala om vad som helst när som helst, utan nya aspekter måste ”institutionaliseras”, det vill säga normaliseras och klassificeras utgående från ofta mycket komplicerade antingen samhälleliga eller inomfamiljära villkor (Foucault, 2005, 63). Dreyfus och Rabinow (1983, 79 ff., 93) definierar diskursens regler som *first-order rules*, som jag förstår betyda interna regler (mikroregler) som man inom diskursen förväntar sig alstra seriösa uttalanden kring ämnet, och alltså är regler som forskaren inte känner till, och *second-order rules*, det vill säga externa regler (metaregler) som forskaren använder för tolkningen och som bygger på såväl antagandet att uttalandena följer *first order-rules* som på kunskap om och erfarenhet av vad som överlag kan tolkas som seriösa uttalanden kring ämnet. Dock följs inte alltid diskursens regler och då kan agerandena inte heller tolkas utgående från dem, dessutom behöver den som tolkar inte ha kännedom om reglerna (Dreyfus & Rabinow, 1983, 81).

Jag har självfallet ingen faktisk kännedom om de regler som etablerats hos de olika familjerna för att tala om de specifika dödsfallen, men jag förmodar att jag genom såväl kulturell kännedom om som genom personliga erfarenheter av döden samt genom dödsexperters uttalanden om hur man ”brukar” agera till följd av ett dödsfall har relativt goda möjligheter att nå mina syften när jag tolkar informanternas ageranden och uttalanden. ”Min” diskursanalys bygger på att jag utifrån materialet lyfter fram diskurser som kan sägas beskriva hur döden upplevs från diagnos om eventuell sjukdom till att informanterna skönjer en ny framtid, alltså från händelser före dödsfallet via dödsfallet till händelser efter dödsfallet. Genom ett eller flera uttalande kring en viss diskurs vill jag genom tolkning och med stöd av litteratur eller dödsexperters utsagor påvisa att ett visst slags maktagerande är möjligt eller till och med allmänt i just denna diskurs. Den enskilda informantens uttalande i sig framhävs inte, utan uttalandet fungerar i analysen som ett exempel på en möjlig reaktion eller ett möjligt agerande. Detta betyder att alla utsagor i princip kunde vara anonyma, men enligt ämnets praxis har jag alltså valt

att markera utsagorna med informanternas fiktiva namn. Det gör det också lättare för informanterna att känna igen sig i texten och se att de har gjort en skillnad.

Tolkning

Tolkning är det centrala i alla metoder som används för att analysera muntligt eller skriftligt material, och utgångspunkten för min diskursanalys är tolkning som baserar på kulturanalytisk närläsning. Med kulturanalys söker man efter mönster för hur människors föreställningar av vardagliga fenomen skapas och förändras genom nya erfarenheter. Också här ligger fokus på vad kultur ”gör”, kultur uppfattas alltså som något processuellt som ändras i tid och rum både på individnivå och på samhällelig nivå. (Ehn & Löfgren, 1996, 55; Ehn & Löfgren, 2001, 9 ff.; Öhlander, 2001.) Genom kulturanalys får jag som forskaren ledtrådar till hur människan skolas in i och påverkas av olika gemenskaper och deras traditioner, medan diskursanalys genom studier av talakter ger ledtrådar till hur människan själv uppfattar och tolkar ett fenomen eller en erfarenhet och vad detta får för konsekvenser för honom. Enligt Ricœur (1988, 53 f.) är tolkning att förse en texts diskurs med ny diskurs i princip i oändlighet. Varje utsaga får sin mening i den kontext den uttalas i och tolkas mot men också av helheten (Henriksson, 2007, 38). Dreyfus och Rabinow (1983, 125) menar att ett samhälles grundläggande kulturella praktiker formar människan och bildar på så sätt ett underlag för gemensamma erfarenheter och gemensam förståelse och att det är genom denna specifika ”samhälleliga historia” som olika diskurser kan förstås. Henriksson (2007, 38) hänvisar till den hermeneutiska cirkeln där forskarens tidigare förståelse av sitt material utvidgas av idéer och upptäckter som nya närläsningar leder till men säger att också forskarens övriga erfarenheter om ämnet under forskningsprocessen kan påverka tolkningen.

När en forskare tolkar människors tolkning av sitt liv och sig själva är utgångspunkten att det finns många alternativa tolkningar för ett och samma uttalande och att alla tolkningar kan förmedla en precis lika sannolik betydelse och ett precis lika sannolikt innehåll (Johansson, 2005, 27 f.). En tolkning är en människas syn på ett fenomen, inte fenomenet i sig, och man kan således påstå att alla tolkningar är inherent godtyckliga och kan diskuteras. Ingen tolkning kan ses som absolut fel, och när man tolkar en utsaga ska man inte förvänta sig finna annat än nya möjliga tolkningar. (Dreyfus & Rabinow, 1983, 107.) Enligt Ricœur (1988, 61 f., *emfas i original*) symboliserar ord i talande

stund själstillstånd och står i en skriven text för talet, således tolkar man alltid först genom språket innan man ger sin tolkning av det som sägs. Att kunna nå en djupförståelse för ett fenomen är en illusion, allt handlar om tolkning av tolkning. Man behöver en gemensam bakgrund (*a taken-for-granted shared background*) för att kunna förstå vad den andra menar med sitt uttalande, eftersom ingen kan uttrycka sig så att det han ämnat säga faktiskt är det han säger. (Dreyfus & Rabinow, 1983, 49, 181 ff.)

Enligt Foucault (2005, 160) ger man genom tolkning en utsaga en bredare betydelse, vilket jag tolkar betyda samma sak som Ricœurs (1988, 53) definition om att förse textens diskurs med nya diskurser. Men för att kunna tolka måste forskaren förstå de kriterier för socialt beteende som gäller för den specifika diskursen och den specifika disciplinen (von Wright, 1975, 28). Förståelse handlar om ”textens sak”, alltså det som sägs, inte om personen som talar (Ricœur, 1988, 77). Det gäller för forskaren att distansera sig från den talande personen, informanten, och fokusera betydelsemönster i språkbruket, för då fås en bättre uppfattning om till exempel informantens rollidentitet och hur den styrs av konventioner i olika sammanhang (Suoninen, 1993). De facto är distansering och att enbart ta hänsyn till fakta ett krav för förståelse (Ricœur, 1977a). Förståelse börjar då någon talar till en, och således börjar också tolkningen då, dock så att en tidigare uppfattning i en samtalssituation kan omdefinieras genom frågor och förtydligande förklaringar, men det behöver naturligtvis varken påverka eller ändra ens tidigare uppfattning om saken och således inte heller ens tolkning (Gadamer, 1977). Tolkning är en komplicerad process där förklaring och förståelse är de två centrala momenten som kan öppna för nytänkande då man genom ökad förståelse omtolkar tidigare uppfattningar som sedan sparas i minnet och i sin tur kan ge upphov till kommande nya tolkningar (Ricœur, 1988, 68; Henriksson, 2007, 37 f.; Meurling, 1996, 59). Man står alltid *mitt i* en tolkningssituation, aldrig *inför* den, vilket betyder att ens egen historia alltid träder fram och påverkar förståelsen. Samtalsparterna måste därför ha gemensamma erfarenheter att falla tillbaka på. (Gadamer, 1977, min emfas.) Ljungström (1997, 19 f., 26) talar om gemensamma förväntningar på vad som kan berättas och i vilken form, eftersom de som samtalar har vissa föreställningar om hur händelser ska utspela sig och detta har betydelse för hur en berättelse eller en utsaga i situationen tolkas. Det måste finnas något som åhöraren kan identifiera sig med och känna igen (Ljungström, 1997, 21).

Ett uttalande ska inte ses som ett påstående (*statements are not propositions*), eftersom samma uttalande kan tolkas olika i olika sammanhang eller samma innebörd kan uttryckas med olika uttalanden. Varje uttalande ska dock tas som sanning (*face value*) i sin specifika kontext oberoende av hur märkvärdigt det än låter. (Dreyfus & Rabinow, 1983, 46.) Det är forskarens uppgift att pröva olika tolkningar för att nå den tolkning som bäst ”reaktiverar” det som sagts (Ricœur, 1988, 61 ff.). Att påvisa att en tolkning är sannolik betyder naturligtvis inte att tolkningen är korrekt, utan forskaren måste påvisa att den valda tolkningen är mer sannolik än andra tolkningar utgående från de begränsningar som texten ställer för de sannolika tolkningarnas mängd (Ricœur, 2000, 124 ff.). Också Foucault diskuterar i *The birth of the clinic* svårigheten i att tolka andras utsagor. Tolkning har, enligt honom, traditionellt skett genom att man söker efter det signifikanta i utsagan, alltså utsagans innehåll och talarens intention, medan han själv efterlyser analys av dialogerna och agerandena för att utifrån det system de bildar försöka identifiera sannolika tolkningar i den aktuella diskursen. (Foucault, 1989, xvii.) Men han menar också att man för att kunna bilda sig en uppfattning om något måste ha kännedom om den historiska bakgrunden, alltså ett långt perspektiv, som hjälper att förstå varför människor agerar som de gör (Foucault, 1983b, 209 f.)²²

Johansson (2005, 28) menar att tolka, analysera och dra slutsatser är reflexiva aktiviteter, vilket betyder att forskaren de facto tolkar utifrån hur han själv producerar kunskap genom att tolka och att utgångspunkten då alltid är den egna personen och omfattar allt från hudfärg, kön och roller i samhället till tankar och reaktioner kring forskningsprocessen. Meurling (1996, 50) påminner om de två olika skedena i tolkningsprocessen: emicperspektivet (innanförperspektivet) och eticperspektivet (utanförperspektivet). Emicperspektivet betyder att forskaren genom tolkning av och resonemang kring både ett uttalande och till det tillhörande nonverbala uttryck försöker nå en förståelse för informantens tolkning av sin upplevelse, och eticperspektivet aktualiseras när materialet av forskaren prövas mot och diskuteras utgående från den valda teorin. (Meurling, *ibid.*; Svanberg, 2003, 151.) När jag som forskare arbetar utifrån ett intervjumaterial kring upplevelser och känslor är emicperspektivet den naturliga utgångspunkten i analyserna medan

---

²² Foucault talar här om behovet av att finna ett nytt praktiskt system, ett verktyg, för att kunna definiera maktrelationer, och han menar att det systemet måste förankras i historieforskning av rationellt agerande men också i den verklighet man lever i inom en viss diskurs.

eticperspektivet förankrar resultaten teoretiskt och ger vetenskaplig substans. Forskaren får dock aldrig glömma att tolkningsföreträdet i ett material där en informant uttalar sig om sitt liv måste vara informantens, alltså bör det hur denne ger mening åt en händelse, sitt liv eller skapar sin och andras identiteter ligga i fokus (Johansson, 2005, 23). Tolkningsperspektivet styrs av informanten också såtillvida att han väljer vad som tas med eller utelämnas i intervjun och hur han kommenterar det sagda (Drakos, 1997, 149 ff.). Forskaren måste med andra ord försöka sätta sig in i informantens situation. (Johansson, 2005, 249.) Det är just detta som jag uppfattar att närläsning ska bidra med. Också Bal (1985, 50) diskuterar betydelsen av berättarperspektivets påverkan på tolkningen, eftersom varje version blottar berättarens åsikt om saken. Riesmann (1997) poängterar berättarstilen, formen och strukturen som markörer för den mest sannolika tolkningen.

Närläsning som grund för tolkning

Närläsning är den metod som ofta används i kulturvetenskapliga studier när man vill undersöka människan som traditions- och kulturskapare. Närläsning är en perfekt och mycket materialnära metod när man vill nå de otaliga budskap som finns i ett intervjumaterial. Närläsning betyder att forskaren samtidigt som han läser intervjutranskriptionen också lyssnar på intervjuinbandningarna, så många gånger som krävs för att hitta de teman som är av intresse och de uttalanden som kan användas som motivering för slutsatserna.²³ Varje text ska både tolkas och förstås utgående från det anspråk den ställer i sin kontext (Gadamer, 1977; Kristeva, 1993, 23), och närläsning betyder att forskaren från första början *tolkar i kontext* både i tid och i rum, inte bara återger det sagda (Gadamer, 1977, min emfas). Varje ny närläsning betyder ny förståelse (Henriksson, 2007, 38) och varje förståelse är alltid en tillämpning som ger en ny, annorlunda förståelse, och det är det som man de facto menar när man säger att man förstår någon eller något (Gadamer, 1977). Så ju fler närläsningmoment forskaren unnar sig, desto bättre tolkningsunderlag torde han få.

---

²³ Frid (2004) talar om ”repeterad läsning” för att nå textens budskap, då det ofta är utspritt i olika textdelar. Se också Henriksson (2007, 35 ff.) om närläsning.

Tolkning genom närläsning är en dynamisk process och ger en speciell form av förståelse, första läsningen är en gissning till ett helhetsintryck och övriga läsningar fördjupar förståelsen (Ricœur, 2000, 117, 119 f.).²⁴ En forskare måste dock respektera att han aldrig helt kan förstå informantens erfarenhet, utan tolkningen baserar sig på hur han utgående från den aktuella situationen, egna erfarenheter och informantens språkliga val tolkar informantens tolkning av upplevelsen (Riesmann, 1993). Men man får heller inte glömma att ord av olika människor uppfattas ha olika innebörd och att diskursen således får olika betydelse hos olika publik, även i samma tid och samma rum (Foucault, 2005, 187).²⁵

Närläsning blottar teman, de facto är tematisering ett grundelement i närläsningprocessen, för det människor tar upp berättar om hur de upplever sin värld, hur de förhåller sig till företeelser och vilka deras värderingar är (Ehn & Löfgren, 1982, 28, 31 ff.). Dessutom strukturerar tematisering det berättade och underlättar forskarens strävan till en aktivt reflekterande dialog med materialet (Johansson, 2005, 283). Språket, alltså talets och textens diskurs, är en annan viktig aspekt, men diskursens lingvistik följer inte samma regler som språkets lingvistik. En diskurs konstitueras av både händelse och mening, alltså aktualiseras som en händelse men får sin betydelse utgående från språkets intentionalitet. En diskurs realiseras alltid i temporal nutid, är alltid självreferentiell, beskriver alltid något visst och utväxlas alltid från en talare och hans värld till en lyssnare och dennes värld. För att nå betydelsen i ett uttalande måste man således beakta såväl tidsaspekten mellan själva händelsen och hur händelsen återges som det talaren menar med sitt uttalande, alltså hans egen tolkning av händelsen, och den betydelse som den aktuella satsen/meningen får genom språket, ordvalen och grammatiken. (Ricœur, 2000, 39, 51.)

---

²⁴ Gadamer (1977) påminner om den hermeneutiska regeln att helheten förstås ur detaljer och detaljer ur helheten. Detta cirkulära förhållande betyder att helheten endast kan förstås utgående från textens (tal eller skrift) delar, eftersom de både bestäms utifrån helheten och definierar den. Henriksson (2007, 37 f.) ger en bra och koncis beskrivning av vad den hermeneutiska cirkeln i praktiken betyder.

²⁵ Foucault (2005, 67) menar att det är viktigt att definiera termer (t.ex. melankoli, psykos, neuros) betydelse i den tid de används, eftersom kontexten ändras också i tiden, inte bara i rummet. Jag anser att det gäller tolkning överlag, det är inte enbart termer som ändras, språket moderniseras och uttryck får nya betydelser med tiden.

Transkribering

När en text är nedtecknad mister den sin intention och blir stum, menar Ricœur (2000, 120 f.) Relationen mellan texten och läsaren är asymmetrisk, och det är läsaren som genom sin tolkning ”talar”, alltså gissar sig till författarens intention (ibid.). Detta gör forskaren utifrån intervjutranskriptioner, vars mening är att skapa hörbara meningar och påvisa intervjuarens delaktighet i skapandet av materialet genom att återge alla kommentarer, invändningar och bifallsyttringar, också i form av hummanden (Drakos, 1997, 33; Nylund Skog, 2002, 42). En transkription är dock alltid en selektiv representation av talet, inte det faktiska talet, och således en nyskapelse av det som berättats, menar Hydén och Hydén (1997, 25). Därför bör också transkribering ses som en tolkande aktivitet då den tydliggör det väsentliga och utmärkande i det som sagts (Riesmann, 1993; Ricœur, 1977a). En detaljerad intervjuutskrift påvisar dessutom paralingvistiska hjälpmedel: betoningar, variationer i ljudvolym, nyanser i röstklang, pausering, frasering, mimik och gestikulering (Arvidsson, 1998, 17). En del av paralingvistiken filtreras dock bort, till exempel kroppsspråk och röster försvinner i transkriptionerna, som på så sätt kan sägas leva sitt eget liv och inte bör tas som ”sanning” (Mishler, 1993, 48). Ett sätt att tangerar dilemmat med att överföra tal till text är att kompromissa, så att talet hålls nära talspråket och att betydelsebärande paralingvistik, till exempel skratt, markeras. En alltför talspråklig transkribering är ofta svår att läsa. (Meurling, 1996, 60.)

Jag har valt att transkribera utsagorna med standardspråk, även om Ahlberg (2004) påpekar att det då finns en risk att något viktigt förloras.²⁶ I min undersökning är det av stor betydelse att jag kan tolka vad såväl utsagornas innehåll som informanternas känslouttryck kan betyda i talande stund, så jag har i transkriberingen markerat pauser, känslouttryck och ändringar i röstvolymen. Mina bidrag till intervjuerna i form av frågor och kommentarer finns självfallet med, men alla hummanden har utelämnats, eftersom jag inte anser att de tillför tolkningen något väsentligt då mitt intresse är givet i situationen och får uttryck i dialogerna. Det har gått många år sedan intervjuerna och tiden har påverkat tolkningen, eftersom jag inte längre är samma person som i intervjuande stund. Jag har fått mer teoretisk kunskap i ämnet och min livserfarenhet har ökat, vilket gör att jag ser totalt

---

²⁶ Också Meurling (1996, 59) och Marander-Eklund (2000, 87) valde den mer läsarvänliga standardspråkliga formen för sina transkriptioner, men återgav ibland citat på talspråk.

nya aspekter i materialet. Jag ”hör”²⁷ också informanterna annorlunda vid varje närläsning och tror mig hitta flera möjliga tolkningar av deras utsagor än i de tidigare läsningarna. En fördel med närläsning är de facto att forskaren lär känna sitt material ”utan och innan”, vilket då också fördjupar analyserna.²⁸

Att tolka är en makthandling, säger Nietzsche (1968, 342), eftersom den som tolkar definierar vad som ska innefattas.²⁹ Textens betydelse finns i varje läsares förmåga att omtolka världen och uppdaga värderingar, forskaren ska således vara öppen för tolkningar utöver det vanliga och våga skapa något nytt (Ricœur, 2000, 137). Det är forskaren som ska tillföra berättelsen ”utvidgad mening”, alltså intertextualitet, genom att sätta in ”berättarens mening” i ett större sammanhang, och det kräver att forskaren är ytterst lyhörd och läser utöver vanlig läsning (Mishler, 1993, 95, 134). Noggrann närläsning är per definition det bästa verktyget jag har för att kunna nå sannolika tolkningar, och förhoppningsvis också kunna bidra med ny kunskap i ämnet.

2.4 Självreflexion

Ett material som skapas genom fältarbete bär alltid i någon mån forskarens personliga prägel, således är det viktigt att forskaren definierar de olika roller han har och tar under intervjun samt reflekterar över sin egen insats i såväl skapandet av forskningsmaterialet och i tolkningsprocessen som i presenterandet av den slutliga produkten (Ehn, 1996, 115; Aro, 2001, 147; Nylund Skog, 2002, 43). Forskarens personlighet, erfarenheter, tankar och känslor kring ämnet påverkar, och ska också få göra det, såväl kunskapsprocessen, där en viktig aspekt är att ökad förståelse för sig själv öppnar för bättre förståelse för informantens situation, som den kunskap forskaren producerar, alltså den mening han genom sina analyser och tolkningar ger informanternas utsagor. Detta kräver att forskaren positionerar sig och synliggör hur hans ”kulturella bagage” bestämmer forskningens resultat. (Kleinman & Copp, 1993, 2, 10; Ehn & Klein, 1994, 10 f.; Meurling, 1996, 28, 52 ff.; Svanberg, 2003, 153, 157 f.;

²⁷ Ljungström (1997, 53 f.) talar om minneserfarenheter som gör att hon på sätt och vis upplever sig vara mitt i intervjun och hur hon då tolkade berättelsen, för hon kan även när hon enbart läser intervjuutskriften ”höra” informantens stämma, emfaseringar och tvekan. Ottenberg (1993) talar om ”headnotes”, de minnesbilder som dyker upp under läsandet eller skrivandet. Ehn och Klein (1994, 32, 39) menar att forskaren genom att göra ”mentala anteckningar” och låta ”intrycken textualiseras i upplevelseögonblicket” kan förbli utomstående under mötet och på så sätt upprätthålla en professionell distans både till informanten och till ämnet.

²⁸ Se också Gerbers (2011, 31) diskussion om fördelar och nackdelar med noggrann närläsning.

²⁹ Nietzsche talar om darwinismen, men jag anser att det gäller universellt.

Paal, 2010, 50.) Kunskap om sig själv, reflexivitet, bör ingå som ett permanent element i tolkningsprocessen, och forskaren måste reflektera över varför han uppfattar en viss utsaga som han gör och vilka andra tolkningsalternativ han kan överväga som möjliga (Gadamer, 1977). I sin strävan att förstå informanten ”rätt” varnas, i min tolkning, alltså forskare att inte låta egna erfarenheter påverka så att de tillskrivs informanten. Självförståelse kan aldrig vara utgångspunkten för tolkningen, men självförståelse kan nås som slutpunkt och förmedlas i slutprodukten (Ricoeur, 1977a).

Informanten individualiseras som människa genom sin berättelse, således ska hans upplevelser uteslutande beskrivas utifrån hans tolkning, vilket betyder att han också bör ses som ett ”tolkningskategori”, en medförfattare (Ricoeur, 1977a; Ehn, 1996, 173; Wolf-Knuts, 2000, 30). Forskarens makt är dock betydligt större än informantens, då initiativet, perspektivet, teori- och metodvalet samt hur forskningsresultatet presenteras är forskarens val. Informanten väljer vad han berättar och vad han tigger om, men han förväntar sig att hans ”berättelse” i någon form av forskaren förs vidare. (Wolf-Knuts, 2000, 30; Fägerborg, 1999.) Forskarens maktposition innebär ett stort ansvar, till exempel då forskaren väljer hur informanten talar genom att lyfta ut uttågarna ur deras kontext, något som kan leda till att informanten känner sig missförstådd och tycker att han inte sagt eller inte menade det han sa så som forskaren tolkat det. Medmänniskan som lyssnade till och intensivt tog del av informantens berättelse har förvandlats till en forskare som drar slutsatser utifrån informantens erfarenhet ur ett helt annat perspektiv. Detta kan av informanten upplevas som ett svek, och forskaren uppfattas i värsta fall ha omvandlat, till och med förvanskat informantens verklighet och i stället skapat en ny, när han förväntades återge, kopiera och spegla informantens tankar, känslor och upplevelser. (Meurling, 1996, 61; Ehn & Klein, 1994, 42.) Ansvaret för till vilken del intervjuer används och ansvaret för tolkningen är alltid forskarens, men forskningsresultaten ska ge informanterna rättvisa, dock så att arbetets vetenskaplighet inte äventyras (Marander-Eklund, 2000, 85).

När en forskare arbetar med ett forskningsmaterial som skapats genom fältarbete stöter han ofta på etiska problem som måste lösas utgående från ämnets metodik (Aro, 2001). Ett vanligt sådant i samband med intervjumaterial är hur informanternas anonymitet bäst garanteras. Jag beslöt mig redan i ett tidigt skede att följa ämnets forskningstradition och ge informanterna fingerade namn, men jag funderade inte på hur jag kan garantera att en informant som

eventuellt vill vara anonym under hela processen, från bandprotokollet³⁰ till arkiveringen av intervjumaterialet, faktiskt förblir anonym. Även om enskilda personers uppgifter har registrerats under de fingerade namnen är det lätt att uppvisa vem de är, eftersom de övriga familjemedlemmarna har gett tillstånd att använda rätta namn vid registrering och arkivering, de facto var de flesta redo att uppträda med eget namn också i slutprodukten. För att garantera att samtliga informanter faktiskt förblir anonyma borde alla ha registrerats under fingerade namn.

Ett annat dilemma utgör hur information som tydligt i intervjusituationen avsetts som konfidentiell men som bandats ska hanteras i slutprodukten, för i en intervju finns det alltid en risk att informanten säger mera än han avsett. Ansvarsfull forskning innebär dock att en informant aldrig ”exploateras” (Marander-Eklund, 2000, 85). I en av intervjuerna avslöjades en familjemedlems problem i samband med diskussionen kring en av diskurserna, och det förklarade tystnaden i de övriga familjemedlemmarnas intervjuer. Jag valde ändå att inte transkribera denna utsaga med hänsyn till familjen, även om utsagan hade varit ett bra exempel på hur tystnad används som strategi i berättande. Det hör till god forskningsetik och forskarens uppgifter att skydda informanternas integritet. Familjemedlemmen är inte en informant, men är det viktigt att han inte utsätts, det finns nämligen alltid en möjlighet att familjen av någon kan identifieras.

God forskningsetik och god vetenskaplig praxis förutsätter också att forskaren kontinuerligt informerar informanterna om hur arbetet fortskrider och också till viss del låter dem delta i utformningen av texten, till exempel ombeds informanten kontrollera att forskaren tolkat informantens utsagor så som informanten menat att de ska tolkas.³¹ Jag övervägde aldrig ett sådant förfarande då jag ansåg att informanterna genom att fylla i bandprotokollet och där uttrycka sin önskan om hur, av vem och i vilket syfte deras intervju får användas gav mig tillåtelse att fritt använda intervjun som material för min forskning. Två aspekter i mitt arbete kan dock ses som problematiska med tanke på etik: tiden och bytet av forskningsperspektiv. Jag inledde arbetet med

---

³⁰ Ett bandprotokoll är ett formulär där informanten definierar i vilken omfattning och av vem intervjumaterialet får användas, hur informantens namn får användas, om han vill se materialet när det är klart. Dessutom antecknas person- och kontaktuppgifter, datumet för intervjun, intervjuarens uppgifter, syftet för intervjun samt accessionsnumret för den arkiverade intervjuutskriften.

³¹ Se t.ex. Nylund Skog, 2002 och Marander-Eklund, 2000.

avhandlingen i februari 2005, dock intervjuade jag den första familjen redan kring årsskiftet 2001–2002. Den sista intervjun gjordes våren 2007, och min avsikt var att arbetet skulle vara färdigt inom ungefär två år. Så blev det inte. Jag var helt enkelt inte tillfreds med den infallsvinkel jag valt: berättelseforskning om hur döden uppfattas i dagens samhälle. Krasst sagt fann jag perspektivet för urbenat av tidigare forskning och således rätt ointressant. Redan i intervjuerna med den första familjen hade makt och maktlöshet tydligt framkommit, och jag började leka med tanken om makt som teoretiskt perspektiv. Men jag insåg också att jag inte kunde bedriva berättelseforskning med makt i fokus, eftersom enskilda familjer och familjemedlemmar då hade utsatts på ett i mitt tycke oetiskt sätt. Så försommaren 2009 bytte jag angreppssättet till diskursanalytiskt för att genom olika familjers liknande uttalanden ”neutralare” kunna påvisa att maktagerande i olika diskurser i samband med döden är ett lika vanligt fenomen som maktagerande i andra vardagens diskurser. Jag hade funnit min nisch, men det föll mig aldrig in att informera informanterna om perspektivbytet. Min forskning handlade ju fortfarande om att öka förståelsen för hur döden kan upplevas. Forskningsmaterialet har ändå i fyra familjer av fem samlats in som öppna samtal, och det kan eventuellt ibland skönjas. Jag ser det ändå så att de diskurser som framkom i de strukturerade intervjuerna med medlemmarna i den första familjen fås tillräckligt belägg för också i de övriga intervjuerna för att motivera det diskursanalytiska angreppssättet. Jag diskuterar intervjuformerna ytterligare i kapitel 3 ”Intervjun”.

Min inställning till döden är i grunden positiv och härstammar från barndomen. Vi bodde på landet, där djur slaktades och katter jagade möss och fåglar som jag sedan begravde under högtidliga former. Jag minns min första ”riktiga” begravning som mycket fin, jag satt mellan farmor och pappa i den bekanta kyrkan och var så glad över min nya vita klänning med svarta prickar och puffärmar. Jag var fyra år gammal, och farfar lades till ro efter en långt utdragen svår sjukdom. På liknande sätt har jag i vuxen ålder upplevt samtliga dödsfall av äldre familjemedlemmar, det viktiga har varit att sista gången jag och den döende sågs var trevlig. Döden som sådan upplevde jag som odramatisk och som en del av livets gång. Men jag har också på nära håll bevittnat släktingars stora sorg när make eller förälder dött, så på ett intellektuellt plan kunde jag förstå vad informanterna talade om när de beskrev sin förlust och sin sorg. Det var först efter mitt barnbarns dramatiska död som jag började förstå vad informanterna känslomässigt eventuellt kan ha gått igenom. Barnbarnets död

utvidgade inte min förståelse för döden som fenomen men nog min förståelse för mig själv som person. Man kan aldrig uppleva en annan persons upplevelse om något på precis samma sätt (Dreyfus & Rabinow, 1983, 34), men egna liknande erfarenheter kan öppna för kreativare tolkningsunderlag och eventuellt bättre förståelse för den andres upplevelse. I mitt fall kan man säga att tiden med allt vad det innebär, från ökad livserfarenhet och ny kunskap via nya tolkningar av tidigare tolkningar och ny litteratur, har påverkat forskningsarbetet positivt. Jag ser helt nya aspekter i materialet och det har krävt både omtolkningar och omstruktureringar. Jag kan med fog säga att distansering ger skärpa. Min motivering till att utgångspunkterna har presenterats så utförligt är att det tillsammans med den teoretiska bakgrunden också belyser hur jag uppfattar maktagerande, något som ju är en inherent styrkefaktor i analyserna.

2.5 Avhandlingens disposition

Jag försöker alltså genom denna fallstudie ge ökad insikt i och kunskap om hur vetenskapen om en annalkande död och/eller att uppleva ett dödsfall på nära håll kan påverka anhöriga och hurdana konsekvenser detta kan medföra för dem och deras närmiljö. Jag påvisar att det förekommer olika maktrelationer och makthierarkier kring ett dödsfall och diskuterar hurdana följder dessa kan få för de berörda agerande. Att öka förståelsen för varför en sörjande i en viss situation agerar som han gör anser jag vara avhandlingens viktigaste bidrag. Men studien får också gärna ses som ett kritiskt diskussionsinlägg i ämnet döden.

Avhandlingen är indelad i fyra större avsnitt och upplagd så att jag i första avsnittet "Att forska kring döden" i kapitel 1 ger en bakgrund till ämnet och tidigare forskning och i kapitel 2 presenterar jag utgångspunkterna för själva forskningen: avhandlingens vetenskapliga bidrag och syfte, materialet, forskningsansatsen och metoden samt redogör för min inställning till ämnet. Kapitlen 1 och 2 har behandlats ovan.

Avhandlingens andra och tredje avsnitt omfattar analyser inom olika diskurser, vilka jag utifrån närläsningen av materialet har valt som intressanta aspekter kring döden och som jag således ser fungerar bra som diskussionsunderlag. Andra avsnittet "Att tala om döden" är indelat i två huvudkapitel, där jag i det första, kapitel 3 "Intervjun", diskuterar diskurserna skapandet av ett intervjumaterial, mervärdet med att flera personen berättar om samma dödsfall samt fördelar och nackdelar med min intervjumetod, öppna

samtal, både teoretisk och pragmatiskt. Med exempel ur intervjuerna utifrån diskurserna tillit, auktoritetsposition, den tredje närvarande, auktoriserad version och den terapeutiska funktionen analyserar jag såväl samspelet som maktagerandet mellan informanterna och mig under intervjuerna. Även om intervjuerna och maktagerandet i dem utgår från de specifika dödsfall som informanterna talar om, kan kapitel 3 ses gälla också allmänt för maktagerandet i en intervjusituation.

Hur informanterna talar om dödsfallen behandlas i kapitel 4 "Tystnaden kring döden". Inspirerad av Clarence Crafoords (1995) klassificering av tystnader har jag utifrån intervjumaterialet definierat tre egna diskurser kring tystnad: den närvarande dödens tystnad, den skonande tystnaden och hjälplöshetens tystnad, och analyserar, igen med exempel ur materialet, hur och varför man tigger eller på annat sätt maktagerar genom tystnadens olika uttrycksformer. Här är diskurserna förskönande omskrivningar av orden dö och döden eller annan form av språklig manipulation, såsom val av tilltalsord och direkt anföring. Olika diskurser kring känslor ser jag vara hur känslor kring döden uttrycks eller tigs om genom det jag kallar sorgens nonverbala uttryck, till exempel gråt, suckar, trött röst eller skratt. Maktagerandet i avsnitt II "Att tala om döden" diskuteras i kapitel 5. Av intresse är också hur specifika diskurser, till exempel obotlig sjukdom eller begravning, har talats om med den döende, närmiljön och entouraget samt hurdana konsekvenser antingen tystnaden eller öppenheten får för de berörda. Dessa diskurser behandlas som agerande och tas upp först i följande analysavsnitt.

Tredje avsnittet "Att agera kring döden" är indelat i tre huvudkapitel. I kapitel 6 "Dödsprocessen" diskuteras jag, med exemplifiering ur intervjuerna, hur informanterna beskriver att de upplevde vardagen i dödens skugga med en obotligt sjuk familjemedlem som vårdades hemma, alternativt med familjemedlemmar som varit intagna på sjukhus för kortare eller längre tid samt hurdana samhälleliga eller interfamiljära maktageranden detta förorsakade. Diskursen att närvara vid dödshändelsen omfattar både död hemma och på sjukhus och hur informanterna beskriver upplevelser kring samhällets maktagerande bland annat i form av återupplivningsförsök och bortförandet av den döde i svarta "sopsäckar". I diskursen att ta farväl diskuteras bland annat betydelsen av att få se sin döde anhöriga, alternativt varför man väljer att inte göra det, men också hur känslors fysiska uttryck, till exempel en klump i magen, kan utgöra ett led i processen att ta farväl.

I kapitel 7 "Begravningen" är diskurserna att ordna begravningen i den dödes regi och att planera sin egen begravning, som också kan ses som uttryck för maktagerande. I samband med att begravningarna hos informantfamiljerna diskuteras, tas också andra ritualer som informanterna nämner och som kan sägas tangera begravningen upp: minnesstunden, att följa den döde från bårhuset till kyrkan, tacksägelsen och dödsannonsen. Också betydelsen av kondolering diskuteras i detta kapitel.

Kapitel 8 "Nyorientering" handlar om diskurser kring anhörigas identiteter och roller, till exempel hur idealisering av den döde används som element i byggande av den egna identiteten, vilka roller anhöriga tar eller ges i olika gemenskap, och då lyfts i synnerhet rollen som primärsörjande fram och vad det kan få för konsekvenser för aktörerna. I diskursen vägar ur sorgen berättar informanterna om vad de ansåg hjälpte dem i bearbetningen av sorgen och om vändpunkten till ett annorlunda liv utan den döde.

Samtliga kapitel i denna analysdel avslutas med en diskussion om maktagerandet kring de olika diskurserna som tagits upp.

I avsnitt IV "Att synliggöra makt i dödens diskurs" sammanfattar jag forskningen och diskuterar de resultat jag kommit fram till.

II ATT TALA OM DÖDEN

”Att tala om döden” utgör första analysdelen. Kapitel 3 omfattar intervjuerna som forskningsmaterial samt informanternas och mitt maktagerande under intervjuerna. Kapitel 4 handlar om hur döden talas eller tigs om i olika gemenskaper. I kapitel 3 diskuteras intervjumaterialets olika aspekter på en mera allmän plan, dock så att exemplen som ges på maktagerande är starkt knutna till specifika intervjuer om döden. I kapitel 4 utgås i analyserna om hur döden talas om från informanternas upplevelser, och utsagorna som exemplifieras med tolkas mot teorier kring döden och/eller dödsexperters utsagor. Maktagerandet i diskurserna sammanfattas på ett allmännare plan i kapitel 5.

3 Intervjun

I det här kapitlet diskuterar jag skapandet av mitt material såväl ur ett teoretiskt som ur ett pragmatiskt perspektiv. Jag börjar diskussionen på ett mera allmänt plan för att sedan utförligare gå in på fördelarna med mitt intervjumaterial, nämligen att ha flera familjemedlemmars perspektiv att utforska och stödja mig på i tolkningen. Jag motiverar mitt val av intervjumetoden öppna samtal innan jag går över till att diskutera samspelet i de faktiska intervjusituationerna med punktnedslag i hur man som forskare skapar tillit inför intervjun, vem som tar eller ges auktoritetspositionen och hurdana konsekvenser detta medför, störande element i intervjusituationen samt vilken funktion intervjun av informanterna ges. Till slut diskuteras såväl informanternas som mitt maktagerande under respektive intervjuer.

3.1 Att skapa ett intervjumaterial

En viktig egenskap i ett intervjumaterial är att det skapas tillsammans av informanten, berättaren, och intervjuaren, åhöraren (Riessman, 1997). Detta samspel kan ses som en ritual som bestämmer de medverkandes kvalifikationer gällande ämnet och positioner i det aktuella dialog-, fråge- och recitationsspelet, det vill säga omständigheterna kring intervjun samt informantens och intervjuarens roller och agerande (Foucault, 1993, 28). Begäret att berätta är en av människans primära drifter, och i synnerhet svåra livshändelser som leder till stora förändringar i ens liv formas ofta till berättelser, så att berättaren får det som hänt honom bekräftat av åhöraren (Drakos, 2005, 17; Öhlen, 2004;

Frid, 2004). Åhörarens uppgift är att ”servera tillbaka” det berättade genom att med berättaren föra en, som Crafoord (1995, 32 f.) kallar det, ordlös inre dialog kring det budskap han mottar, i stunden tolkar och sedan skickar tillbaka både verbalt i form av hummanden eller frågor och nonverbalt i form av kroppsspråk och ansiktsuttryck. Således både skapas och ges berättelsen mening genom tolkningshandlingar i stunden (Riessman, 1997), även om det för åhöraren är svårt att veta om det som berättas är det som verkligen hänt eller om berättelsen är fabricerad. I tolkningen får man bara utgå från att det som sagts representerar verkligheten, om än med fiktiva inslag. (Paal, 2010, 60.)

Den berättelse som skapas genom en intervju benämns social konstruktion, eftersom berättelser både formas av och också formar människans sätt att tolka sin värld. I intervjun/berättelsen tas vissa saker med medan andra utelämnas beroende på hur informanten upplever den aktuella kommunikationssituationen och hurdana regler om öppenhet kring ämnet informanten väljer att följa. (Svensson, 2001; Fägerborg, 1999.) Informanten rekonstruerar genom sin berättelse inte enbart det som hänt, det förflutna, utan han skapar samtidigt också en framtid och sin eller andras identitet (Meurling, 1996, 49; Skott, 2004). Denna individualisering genom berättande tolkar jag vara en orsak till att Ricœur (1997a) anser att berättaren bör ses som en tolkningskategori. Människan påverkas alltid av kulturell praxis, vilket bidrar till gemensam förståelse, vilket i sin tur torde ge bättre underlag för ömsesidig tolkning i stunden (Dreyfus & Rabinow, 1983, 125).

När man talar eller skriver om upplevelser och sinnesintryck gör man dem mer hanterbara, kaotiska upplevelser får struktur och händelserna blir överskådliga och igenkännbara (Johansson, 2005, 17).³² Man producerar mening i sitt liv. Men det är inte enbart egna upplevelser som påverkar, utan ens förståelse för livet överlag ökar också genom att man får ta del av andra människors upplevelser. Man beskriver sitt liv genom tid, något hände en viss dag eller ett visst år, före eller efter något, och en berättelse har en början, en mitt och ett slut. Livet förstås som en kognitiv process där det förflutna, nutiden och framtiden bildar ett nätverk, men samtidigt förstår människan att hennes liv på jorden bara är temporärt och att hon en dag kommer att dö. (Polkinghorne, 2013.) Det viktiga i livet fokuseras genom punktnedslag, och

---

³² Inte att förglömma att berättande, att återge en händelse, också är ett sätt att kommunicera tankar, idéer och värderingar.

samtidigt som man på detta sätt beskriver sitt eget liv beskrivs också samtidens sätt att tänka och agera (Svensson, 2001). Människan väljer sina minnen, vissa händelser kan återkallas till minnet, vissa finns där för alltid men en stor del av vardagens händelser glöms helt enkelt bort (Paal, 2010, 74).

Repstad (2007, 54 f.) påminner om att informanten genom retrospektiva intervjuer återger minnen genom ett filter av nya erfarenheter som omformat händelserna och bidragit till att personerna idealiserats, alltså att minnena har utökats med aspekter som tillkommit långt efter den faktiska händelsen. Informanten kan, enligt Kaivola-Bregenhøj (2005), alltid retroaktivt kontrollera sitt och sina näras livsöden och fritt ändra på händelser så att de tillfredsställer de i stunden specifika syftena. Forskaren måste beakta att människan är sin historia som för att förstå sig själv läser sin historia ur samtida praxis (Dreyfus & Rabinow, 1983, 122 f.). Personen som återger händelsen i nuet är inte samma person som upplevde händelsen i dået, utan det sker en känslomässig förflyttning i tiden och det förflutna påverkas av att händelsen omgestaltas i ”den trefaldiga nutiden”: det förflutna, nutiden och framtiden (Mazzarella, 1993, 24; Ricœur, 1988, 211; Ljungström, 1997, 26 f.). Ottenberg (1993) påpekar att tiden påverkar tolkningen också för forskarens del på ett liknande sätt. Forskaren läser samma text, men eftersom hans livserfarenhet har ökat under åren som gått och den litteratur han tagit del av har ökat hans kunskap i ämnet, ser han totalt nya aspekter i sitt material, vilket ger nya tolkningsmöjligheter.

Allt personligt berättande är situationsbundet och genom att i stunden tolka det som sägs förstår man bättre både sitt eget och andras agerande. Varje uttalande och varje berättelse har ett specifikt perspektiv och ett specifikt syfte, och man väljer vad man kommunicerar vidare och vad man förtiger. (Johansson, 2005, 57; Drakos, 2005, 216.) Minnet återskapar händelsen, medan erinringen tolkar upplevelsen och försöker skapa sammanhang och göra händelsen mer lättberättad, således kan det sägas att minnet påverkas av hur händelsen berättas (Mazzarella, 1993, 13; Adelswärd 1997). Upplevelsen blir, i min tolkning, ny varje gång den ges ord, och när någon självmant eller ombedd relaterar en händelse gör han det utgående från den aktuella kontexten och den aktuella diskursen med dess specifika regler för vad som kan och får sägas. Varje framställning består, enligt Ricœur (1977a), av mening, alltså det som avses i just denna diskurs, och referens, alltså värdet av uttalandet i stunden. Den aktuella diskursen bestämmer sammanhanget, menar Ricœur. Varje uttalande kräver sin kontext, ett diskursens användningsfält, där uttalandet positioneras i

relation till andra uttalanden. Ett uttalande kan ha två eller flera betydelser och aktualiserar många olika ordperformanser beroende på kontexten, och detta gäller också för outtalade diskurser, alltså brister i diskursen. (Foucault, 2005, 133, 139, 146.)

Enligt Norrby (1998, 268 f.) har det vardagliga berättandet följande funktioner: (1) att skapa närhet och upprätthålla relationerna inom en viss grupp, (2) att underhålla, (3) att argumentera för eller mot något, (4) att förtydliga något i en diskussion och (5) att fungera terapeutiskt eller som (6) en form av självpresentation. En forskningsintervju har, i min tolkning, ofta liknande inslag, men hur intervjun formas beror på informantens och intervjuarens samspel och förståelse av varandras tolkning i situationen. Johansson (2005, 249 f.) talar om delad förståelse, informationsutvinningsmodellen och diskursmodellen. Delad förståelse går ut på att intervjuaren försöker sätta sig in i informantens situation med informantens perspektiv som tolkningsföreträdare. Själva intervjun är då ofta halvstrukturerad och forskarens inställning öppen utan förhandsförväntningar. Tolkning sker under hela processen. Delad förståelse är således inte samma sak som gemensamma erfarenheter. Informationsutvinningsmodellen går ut på att intervjuaren är aktiv och informanten bara passivt besvarar han frågor, och diskursmodellen betonar den aktuella språkliga aktiviteten, diskussionen kring ett visst tema.

Dokumentering leder, enligt Foucault (2000, 261), till att varje individ som studeras blir "ett case", alltså samtidigt målet för kunskap och målet för makt. Detta gäller, som jag ser det, i hög grad för informanter, de innehar den kunskap/information som intervjuaren vill komma åt, samtidigt som de innehar makten att välja vilken information och i vilken form den delges intervjuaren. Å andra sidan är informanten i intervjusituationen under noggrann uppsyn, intervjuaren gör en sorts deltagande observationer och styr med frågor intervjun åt det håll han vill. Båda parterna kan sägas vara under lupp: informanten söker respons för att bättre kunna tillfredsställa intervjuarens behov och intervjuaren söker efter ledtrådar i informantens berättelse för att kunna ställa för forskningen relevanta följdfrågor.

3.2 Mervärdet av "familjeintervjuer"

När man mister en anhörig upplever man sig ha varit med om något ovanligt och osannolikt och man vill offentliggöra det (Lundgren, 2006, 42 f.). Man framför sin åsikt om händelsen, definierar de olika aktörerna och deras relationer

(subjektet och makt, man och hustru, barn och vuxen, stark och svag) så att det som sägs av åhöraren ska kunna godkännas som möjligt, en tolkning är ju alltid bara ett alternativ av många möjliga tolkningar (Bal,³³ 1985, 9, 36). Att flera familjemedlemmar redogör för samma dödsfall ger betydligt mera information om själva händelsen, den döde och familjens inbördes relationer. Alla har upplevt samma händelse men återger den olika, och att få ta del av de olika versionerna ger mig som forskare ett betydligt bättre tolkningsunderlag för familjemedlemmarnas uttalanden och agerande men också om agerandet kring döden överlag. Att två berättelser som är oberoende av varandra, det vill säga har berättats vid olika tidpunkter av olika familjemedlemmar, stämmer överens med varandra och stödjer varandra, anser jag vara ett tecken på tillförlitlighet. Foucault (2005, 40) menar att uttalandena kring ett visst diskussionsämne ofta är osammanhängande och kontextbundna och att först helheten bildar diskursen, så ju fler uttalanden om en och samma relation eller händelse en forskare kan utgå ifrån, desto auktoritativare blir hans tolkning och desto bättre kan denna tolkning då fungera som underlag för eventuella generaliseringar. När flera personer återger samma händelse synliggörs bland annat familjecensuren, det vill säga konventioner, auktoriteter, förbud och diskretion bättre. Jag har i val av termen ”familjecensur” låtit mig inspireras av Foucault som i *Viljan att veta* (2002, 41 ff.) diskuterar hur ett fenomenets ”omsättning i tal” (i hans undersökning sexualitetens) skapar en ny retorik och hur dessa nya idéer och ideal sedan agerar som ”talpolis”. Foucault kallar det censur, eftersom man inför kontroll över vad som kan sägas, av vem, till vem och i vilken situation. Jag stödjer mig också på Drakos (2005, 202), som säger att det att han kunde intervjua en hiv-drabbad informants system och bror gav en både mera sammansatt men också en mera motsägelsefull bild av familjemedlemmarnas osynliga kommunikation kring sjukdomen, samt på Jokinen och Juhila (1993) som poängterar att ett enskilt uttalande eller en enskild handling inte är avgörande för analysresultatet, utan det är helheten där uttalandet eller agerandet ingår som avgör hur diskursinterna maktrelationer ska tolkas. Också Mishler (1997) konstaterar att en enskild diskussion aldrig ger en berättelse en fast form. Min tidigare forskning visar att också kyrkan och samhället utövar ett slags censur, för de dikterar vad som är tillåtet och icke

³³ Bal (1985, 78) påminner om att varje berättelse förutom att relatera en specifik händelse också berättar om livet generellt i en specifik tid och i ett specifikt rum. Bal studerar narrativa texter i litteratur, men jag anser att man också i muntligt material, muntliga ”berättelser” kan finna samma aspekter.

tillåtet då det gäller praxis kring dödens form och rum, till exempel är självmord fortfarande ett rätt tabubelagt ämne, och anständighetsreglerna förespråkar att den döde och inte heller levande anhöriga talas illa om (Mazzarella, 1993, 28; Sandberg, 2002, 2007, 2009). Denna typ av censur kan antas påverka informanternas berättelser.

Att kunna synliggöra inre och osynlig kommunikation, alltså av dödsfall förorsakade olika (makt)relationer inom familjen och följderna av dessa, ser jag som det absoluta mervärdet i mitt material. Men det betyder inte att jag skulle anse sådana dödsfall som enbart en informant beskriver vara mindre intressanta för min studie. Även om jag inte genom dessa på samma sätt kan studera relationerna inom familjen i samband med dödsfallet, stödjer de min tolkning, för faktum är att de flesta av informanterna mest fokuserar sina egna tankar, känslor och upplevelser. Informanterna talar nog om hur övriga sörjande familjemedlemmar agerar och vad de sagt, men intervjuerna kan också ses som ett led i den enskilda familjemedlemmens ensamarbete kring sin sorg. Faktum är dock att när endast en informant redogör för en händelse har han full kontroll över vilken information han väljer att delge, och om forskaren endast har en källa att utgå från i sin tolkning av relationerna inom en gemenskap och sådana förändringar i dessa som förorsakas av en viss händelse blir tolkningen svårare. Således torde det att flera personer på olika sätt berättar om samma dödsfall resultera i att min tolkning av såväl händelserna kring dödsfallet som de inbördes relationerna i mindre grad påverkas av en enskild familjemedlems intention. Dock får man inte glömma att varje berättare, oavsett vetenskapen om att andra kommer att berätta om samma händelse, alltid har fördelen att manipulera åhöraren så att denne uppfattar händelsen så som berättaren vill att den ska uppfattas (Bal, 1985, 100).

Ur vilket perspektiv något behandlas, alltså hur talaren återger förhållandet mellan de element han väljer att poängtera,³⁴ har ofta en avgörande betydelse för hur detta något ska tolkas. Den absolut viktigaste relationen är den mellan subjekt och objekt, det vill säga aktören och hans intention samt intentionen i sig, och i synnerhet i kriser är det centralt att aktörerna och deras relationer karaktäriseras och definieras, menar Bal (1985, 26, 40, 50). Ur berättarens perspektiv återspeglar berättelsen i den aktuella kontexten verkligheten, inte bara avbildar den (Arvidsson, 1993). Som jag ser det berättas händelser inte sällan så som man önskar att de hade utspelat sig, man kanske minns fel eller har

---

³⁴ Bal (1985, 100) använder termen ”fokalisering”, men jag anser ”poängtera” vara smidigare.

fått händelsen berättad för sig och med tiden har denna berättelse omformats till ett minne. Det finns således ingen entydig sanning, inte heller en ”bättre” eller en ”bästa” sanning, utan det finns ett antal olika utsagor som lyfter fram olika aspekter av samma händelse och ger dem olika innebörder (Kaivola-Bregehøj, 1989). Dödsfall kan ändå klassificeras som historiska sanningar, eftersom det finns datum för personernas födelse och död, och eftersom dödshändelserna är ett faktum och har upplevts av informanterna kan de också klassificeras som narrativa sanningar, men allt annat som informanterna tar upp är enbart uppfattningar och minnen av vad som hänt (M. Hydén, 1997). Att jag får flera perspektiv på ett visst dödsfall, flera åsikter om enskilda episoder och flera förklaringar och kommentarer som belyser utsagornas mening och händelserna kring dödsfallet ger mig en bättre möjlighet att analysera och dra slutsatser av en enskild familjemedlems uttalanden och agerande. Som ett exempel på detta kan nämnas hur en informant vid intervjun visade mycket starka känslor, både vrede och gråt, som jag uppfattade att inte i stunden alls motsvarade utsagan. Detta fick sin förklaring i en annan familjemedlems intervju där personen i fråga beskrevs som ytterst känslös. Utvecklande resonemang är ofta nödvändiga för att den händelse som återges ska fungera som intressant och meningsfull, och de påvisar dessutom talarens attityd till det han säger genom betoning av vissa element och utelämnande av andra (Riessman, 1997; Mishler, 1997.) Det gäller således att sätta in det informantens talar om i hans livsvärld och på så sätt få en bakgrund mot vilken återgivningen kan tolkas (Mishler, 1997). I min undersökning gäller detta såväl relationerna inom familjen som mellan familjen och samhället men också de enskilda dödshändelsernas betydelse för familjens fortsatta existens, och då ger varje familjemedlems vägledande, förklarande och förtydligande kommentar min tolkning mer auktoritet.

Sju av mina informanter är finskspråkiga, sex kommer från en finskspråkig familj och en från en tvåspråkig, men alla har gått i finskspråkig skola och levt största delen av sitt liv i finskspråkiga gemenskaper. Charlotta och Cecilia upplever att det finns en skillnad i den finska och finlandssvenska kulturen, något som båda tar upp i intervjuerna. Charlotta uttrycker det så här:

Jag var ju gift med en svenskspråkig och den svenskspråkiga kulturen är så annorlunda, som Cecilia sa, att hon inte riktigt har kunnat greppa allt. Inte jag heller, inget illa i det, men en kulturskillnad är en kulturskillnad. Alla födelsedagar firades och man var tillsammans, att vi liksom mera rings, att jag upplever den svenskspråkiga kulturen så att allt liksom planeras hela tiden. (IF mgt 2006/27)

Cecilia beskriver gammelfarmors död och kommer då in på kulturskillnader:

Som människa var hon underbar, och man väntade på hennes besök som på julen. Hon lärde oss en massa om hur saker görs genom sina berättelser. Pappas släkt är ju svenskspråkig så därför blev vi kanske inte så nära med dem, för vi talar ju finska hemma. Det bara är så, "that's it", jag är helt tillfreds med det, men det var säkert det här med språket. Men gammelmormor hon godkände oss som vi var, farmor sen igen försökte nog ändra på oss. (IF mgt 2006/26)

Charlotta och Cecilia uttalar sig så att jag är benägen att tolka att de grundar de kulturskillnader de upplever existera bero på personers språkliga identitet. Hemspråkets påverkan syns inom familjen, men inte då det gäller det av samhället och kyrkan styrda förfarandet, eller ens informanternas eget agerande, kring döden. Språket utgör ändå en maktaspekt som inte kan förbises. När jag väljer utsagorna som jag exemplifierar tolkningarna med utövar jag makt så att säga inom etablerad forskningsetik, men när jag översätter utsagor från finska till svenska är det jag som väljer vilket ord jag vill använda och således bestämmer jag också effekten av det som informanten säger. Å andra sidan kan den översatta utsagan sägas manifesteras en tolkning, det är utifrån hur jag uppfattar det som sägs på finska som jag låter informanten "tala" på svenska, men oavsett mina kunskaper i båda språken³⁵ kan det hända att det informanterna "säger" på svenska inte helt korrelerar med det de sagt på finska. Citaten kan således sägas vara språkligt stilerade³⁶, meningar kan sällan översättas ordagrant för då blir det inte svenska och ord uppfattas också ha olika innebörd beroende på de konnotationer ordet har i "sitt" språk. Det enda sättet att garantera att det ursprungliga i intervjuerna inte försvinner hade varit att i avhandlingen ta med onomatopoetiska transkriberingar av varje intervju, och det ser jag inte som ändamålsenligt. Det hör till en forskares uppgifter och kompetens att ta beslut om hur och till vilken del forskningsmaterialet används för det specifika syfte det är insamlat för.

³⁵ Jag kommer från en tvåspråkig familj och har svenska som första språk och modersmål. Svenska språket och den finlandssvenska kulturen är min barndomskultur. Såväl finska språket som den finskspråkiga kulturen lärde jag känna i och med finskspråkig grundskola och yrkesutbildning och giftermål men en finskspråkig man. Jag återgick till svenskspråkiga gemenskaper genom att ta min filosofie licentiatexamen i svenska språket på svenska, och jag har också avlagt statens stora språkprov i båda språken.

³⁶ Ehn och Klein (1994, 50) anser att utöver att forskaren väljer ut det citat som han använder för att "avmystifiera" sin studie och ge ett mera autentiskt intryck av det som diskuterats också ofta stilerar dem språkligt.

För tolkning är olika språks karakteristika lika viktiga som olika kulturella egenskaper, menar Charmaz (2014, 331), språket påverkar hela processen från materialinsamlandet och analyserna till dokumenteringen av resultaten. Utsagans kommunikativa värde, det vill säga det som sagts och hur det sagts, ska stå i fokus för tolkningen, dock också det som inte sagts (Paal, 2010, 59), och att inte behärska språkets nyanser kan leda till en bristfällig eller ytlig tolkning av hur talaren tänker och upplever sin värld (Charmaz, 2014, 332). Enligt Charmaz (2014, 331) har forskare överlag mycket litet uppmärksammat till exempel hur olika språks strukturer påverkar hur man uppfattar innebörden i det sagda. Den ursprungligt avsedda effekten kan, som jag ser det, försvinna mellan två språk, men detta gäller dock varje ingrepp man gör i en text oavsett språket. Också sammanfattningar och återgivningar av det man läst eller transkription av intervju material påverkar den effekt en utsaga, en text eller en berättelse får (Bal, 1985, 49). Charmaz (2014, 339) råd är att tolka pragmatiskt, något jag anser att min bakgrund i både finsk och finlandssvensk kultur underlättar. Jag vill gärna beskriva tolkningsprocessen så att jag byter identitet då jag byter språk, jag tänker och uttrycker mig annorlunda på finska på grund av språkets grammatikaliska struktur och min förståelse av ords denotationer och konnotationer.

3.3 Öppna samtal

När jag hösten 2001 påbörjade mina intervjuer med medlemmarna i den första familjen hade jag inget klart syfte, det enda jag visste var att jag ville forska kring döden. Jag utgick således från det tema som jag tidigare arbetat med, det vill säga hur man förhåller sig till döden i det nutida Finland³⁷, en diskurs som tangeras även i denna studie. Efter en kort introduktion av sig själva och sin bakgrund bad jag informanterna berätta om sina erfarenheter och upplevelser utgående från frågorna: Hur fick du veta om din hustrus/mors allvarliga sjukdom? Hurdana tankar och känslor väckte det hos dig? Hur lever man med en sådan vetskap? Hur ändrade sjukdomen din och familjens vardag? Sedan bad jag dem berätta om hustruns/moderns död och begravning och hur deras liv hade förändrats efter allt detta. Jag frågade också vad de saknar och i hurdana situationer de speciellt saknar den döda. Dessutom frågade jag

---

³⁷ I mina tidigare undersökningar utgick jag från dödsannonser med stöd av intervjuer med experter kring döden (se Sandberg 2002 och Sandberg 2004). Dessa undersökningar använder jag också som sekundärmaterial i denna studie.

hurdan de önskar den egna döden bli, hurdan en ideal död i deras tycke är och om de tror på Gud eller att det finns en himmel och ett helvete och ett liv efter döden. Till sist gavs de ännu möjlighet att fritt reflektera över händelserna kring dödsfallet.

De tre första intervjuerna var således strukturerade, men det visade sig i efterhand att det inte var så lyckat. Jag höll mig mycket strikt till frågorna, jag gav inte informanterna möjlighet till utsvävningar eller djupare reflektioner, utan avbröt dem då jag tyckte att de svarat "tillräckligt". I efterhand tolkar jag detta bero på just det oklara syftet, jag visste inte riktigt vad jag önskade få för slags material. Närläsningen av dessa intervjuer visade också att mitt avbrytande tydligt hade en hämmande effekt på deras berättande. Därför beslöt jag mig för att bara be de övriga informanterna återge händelserna kring vissa specifika dödsfall i deras familj i något som mera liknade öppna samtal, också benämnda halvstrukturerade intervjuer eller temaintervjuer. Ehn (1996) säger att en intervju ofta liknar ett "informellt samtal" och sker under ett personligt möte (Ehn & Klein, 1994, 11). Vasenkari (1995; 1999) talar om "primärdialog" kring ett givet ämne och "skuggdialog" kring förförståelsen av ämnet, vilket jag förstår så att båda parterna tillför ämnet sin andel och lär av den andra, och således bör en sådan kunskapsprocess i sig ses som mervärdesgivande. Den ostrukturerade intervjuformen valde jag eftersom jag ville ge informanterna en bättre möjlighet att berätta *sin* berättelse. Sorgen över att en kär person är död är med i vardagens alla göranden och påverkar både den sörjandes identitet och hans roll i närmiljön, och därför ansåg jag det viktigt att varje informant fritt utan påverkan av färdiga intervjufrågor fick konstruera en både i vardagen och i intervjusituationen giltig och acceptabel berättelse. Också Marander-Eklund (2000, 77) motiverar sin ostrukturerade intervjuform med att informanterna på så sätt kunde ta fram det de ansåg vara viktigt. Man kan naturligtvis så här i efterhand ifrågasätta mitt val att försöka ta rollen av samma "ovetande intervjuare" som jag hade vid intervjun med den första familjemedlemmen även med de övriga familjemedlemmarna för att undvika situationer där de kunde tänka sig att jag redan kände till och hade hört om en händelse eller en episod av någon annan familjemedlem och således eventuellt inte ansåg det nödvändigt att relatera den lika utförligt. Själv upplevde jag de öppna samtalen mera givande i stunden just för att de var mer spontana, ett kännetecken för en folkloristisk intervju, men en strukturerad

intervju utgående från en noggrann analys av vad som fungerade och vad som inte fungera så bra i familjen Anderssons intervjuer kunde ha lett till ett lika bra resultat.

Mishler (1993, 28 f.) anser att en professionell forskare väljer den strukturerade intervjun framför den ostrukturerade, eftersom en strukturerad intervju är ett resultat av en genomtänkt forskningsplan med specifika hypoteser. Den ostrukturerade intervjun som flexiblere ger, enligt Mishler, dock spontanare ”berättelser” då informanterna tillåts fritt talflöde och har bättre kontroll över det som berättas. Drakos (1997, 33) menar att alla slags avbrott leder till att maktförhållandet i situationen ändras, vilket således kan påverka hur berättelsen iscensätts och hur aktörerna, handlingarna och poängen presenteras. Eftersom informanten i talande stund på nytt genomlever händelsen avbryter en enkel fråga som ”Vad hände?” inte talflödet på samma sätt som strukturerade intervjufrågor kan göra, menar Drakos (ibid.). Om intervjun tillåts vara flexibel är det lättare för informanten att nå sin intention (Mishler 1993, 78), att beskriva och till och med återkomma till både dramatiska händelseförlopp och viktiga vändpunkter och att kunna utvärdera dem till fullo (Arvidsson,³⁸ 1998, 102). Också Repstad (2007, 45) betonar att en intervju måste få vara flexibel, alltså styras av kontexten. Enligt Mishler (1993, 137) förekommer standardiserade frågor och svar sällan i praktiken, även om ett av kriterierna för kritisk forskning är hur väl intervjufrågorna stödjer de teoretiska och empiriska kraven. Repstad (2007, 45 f.) menar att det är bättre att intervjuaren tvingas formulera sina frågor i den faktiska intervjusituationen och att han använder förhandsfrågorna enbart som en minneslista så att allt relevant kring ämnet behandlas. Enligt Mishler (1993, 134 f.) är det centrala att intervjuaren, forskaren, är medveten om hur olika former av intervjuer hindrar eller gynnar informantens intention. Ehn (1996, 129 f.) säger att ”man får intervju hur man vill” bara materialet till innehållet blir sådant att det går att använda för det specifika forskningssyftet. Detta krav uppfyller mitt intervjumaterial.

---

³⁸ Arvidsson använde i projektet *Levnadsöden* ”relativt öppna intervjuer”, alltså intervjuer där han valde att styra informanternas berättande så lite som möjligt, något som han fick stark kritik för, eftersom den öppna intervjuformen inte ansågs ge tillräckligt med faktaunderlag. Arvidsson försvarade sitt val med att ha studerade levnadshistoriskt berättande, inte intervjuteknik. (Arvidsson, 1998, 7, 15)

Heimo (2001) beskriver sig som en aktiv intervjuare: aktiv som åhörare men också aktiv i dialog om informanten uttrycker sin önskan om det. Att låta informanten tala utanför ämnet och utförligt beskriva vardagens små händelser ser Heimo som viktigt, då hon upplever detta skapa en avspänd stämning. Hon säger att hon har försökt ta rollen som den empatiska åhöraren, vilket så ofta rekommenderas, och att hon upplevt att informanterna behöver ett mera aktivt stöd än hummanden och nickningar i sitt berättande, de vill få bekräftat att intervjuaren har förstått det de säger så som de vill att det ska förstås, och därför krävs dialog i någon form (Heimo, 2001). Crafoord (1995, 60 f.) definierar empatiskt lyssnande som ”att lyssna och sätta sig in i andras känslor”, vilket innefattar såväl empatisk förståelse (att uppfatta den andras känslor) som empatiskt beteende (att bekräfta att man förstår dem). Repstad (2007, 50) menar att Romarbrevets uppmaning att visa att man förstår den andres känslor genom att glädjas eller gråta med dem (Rom 12:15), alltså det jag uppfattar att en empatisk åhörare gör, lämpar sig ypperligt som anvisning till intervjuaren, men jag opponerar mig i synnerhet mot att gråta med de gråtande, för, som Crafoord (1995, 67 f.) säger, smittar känslor av sig, vilket i värsta fall leder till ett otypiskt beteende i intervjusituationen eller till en ologisk tolkning av det som sagts. Min erfarenhet är att det är bättre att vänta ut känslouttrycket och högst erbjuda sig att stänga av bandspelaren. Dock ska känslouttryckningar få komma fram under berättandets gång, och de har ofta också betydelse för tolkningen (Frid, 2004). Om intervjuarens gensvar på informantens uttalande blir svagt, bekräftas inte informantens känslor, vilket kan leda till osäkerhet (Öhlen, 2004).³⁹ Men informanterna förväntar sig också, enligt Heimo (2001), att intervjuaren är professionell i sin roll och expert i ämnet. Åhörarens roll avgör, och om rollen till exempel är en ”tjänstemannaroll” förväntas åhöraren inte visa några känslor även om det som diskuterats har väckt sådana (Crafoord, 1995, 67 ff.). Öhlen (2004) anser att det som berättas bör uppfattas som ett resultat av en relation och att åhöraren måste gå in i denna relation till berättaren. Det är således intervjuaren som måste förstå att bekräfta att han förstår vad informanten vill få fram (Heimo, 2001).

---

³⁹ Öhlen talar allmänt om berättande, inte specifikt om intervjuer, men begreppen berättare och åhörare ingår per definition i rollerna informant och intervjuare.

3.4 Samspelet i de faktiska intervjusituationerna

I det här kapitlet diskuterar jag samspelet mellan informanten och intervjuaren samt element som ett fungerande samspel bygger på. Viktiga diskurser är till exempel hur tillit skapas och hur auktoritetspositionen ska tolkas utifrån vem det är som har den men också utifrån vilka följder auktoritetspositionen kan få för tolkningen. Ytterligare diskuteras hur störande element som bandspelaren kan påverka informanterna samt hurdana förväntningar informanterna kan ha haft för intervjun när de lovade ställa upp.

Tillit

När man inleder ett samtal, inleder man en relation med alla dess faser, en början, en mitt och ett slut, säger Crafoord (1995, 197), och hur relationen formas och utvecklas beror mycket på hur dynamiken av samtalsparterna i stunden upplevs. En intervju är inget undantag, dynamiken finns där och påverkar, som jag ser det, både informantens och intervjuarens ömsesidiga tolkningar av vad som sägs. Vid transkriberingen och från utskriften försvinner dock denna för tolkningen viktiga ledtråd (Strandén, 2007), men, som jag ser det, kan dynamiken med noggrann närläsning i någon mån återskapas genom dialogerna, rösterna, suckarna, tystnaderna och forskarens minnesbilder, *headnotes*, eller anteckningar. För en fungerande dynamik krävs tillit mellan informanten och intervjuaren, konstaterar Strandén (2007), något hon i vissa fall kunde åstadkomma genom att påvisa släkt- och/eller vänskapsband och i vissa fall med stoppade yllestrumpor som fick henne att i informantens ögon framstå som en mindre skrämmande akademiker. Tillit är mycket viktigt vid alla intervjuer men i synnerhet då de berör tunga och svåra upplevelser och erfarenheter, till exempel krig, död, sjukdomar. Z. Bauman menar att ”den andre” konstrueras utifrån egna erfarenheter och fakta på en oftast omedveten basis utan några djupgående reflektioner. Man utgår från att det man själv ser uppfattas på liknande sätt av den andre. (Z. Bauman, 1993, 146 f.) Hur mina informanter upplevde mig baserar på identifikationer vid intervjutillfället, alltså den bild jag av mig själv i stunden försökte ge och på eventuell förhandsinformation, till exempel det jag i telefonsamtalet där vi bestämde tid och plats för intervjun berättade om mig och min forskning. Mängden förhandsinformation varierade dock stort, beroende på om jag kände informanten på förhand (i sex fall) eller inte, något som jag antar också påverkade tilliten. Senast vid intervjutillfället såg också de informanter jag inte kände på förhand att jag är en äldre kvinna

och de fick veta att jag har barn och barnbarn, är kattmänniska, i trettio år har varit verksam i näringslivet inom marknadsföring och reklam och hoppade av som verkställande direktör för att uppfylla en gammal dröm om att disputera, och kanske det viktigaste i stunden att jag har upplevt många dödsfall på nära håll. Dessutom kan de familjemedlemmar som intervjuades först ha talat om det, vilket också kan ha bidragit till den bild de övriga familjemedlemmarna skapat av mig på förhand. Hur allt detta påverkade intervjuerna vågar jag dock inte spekulera i. Som jag ser det ökar tilliten också av att informanterna lovas att de får intervjuutskriften, så att de i efterhand kan kontrollera vad de sagt och vid behov ta kontakt med mig. En del kanske rentav ställde upp för att få sina minnen dokumenterade (Ljungström, 1997, 26).

Auktoritetsposition

Enligt Foucault (1993, 7 f., 16, 26) utövar varje diskurs en inherent kontroll över vad som får sägas i vilka sammanhang och till vem, och ett sätt att kontrollera en diskurs är att bestämma villkoren för vem som kan anses ha auktoritet i ämnet. Foucault (2005, 70, 74) poängterar ändå att expertis inom ett ämne inte är tillräckligt för att definiera en auktoritet, utan det handlar om *auktoritet i kontext* (min emfas), alltså relationerna kring yttrandet: syftet, situationen, publiken samt auktoritetspersonens olika roller och hur dessa roller förhåller sig till varandra. Auktoritetspersonerna tar eller ges olika positioner eller roller som betingas av en specifik diskurs och en specifik praxis (Foucault, 2005, 76), till exempel ges läkaren auktoritet såväl inom sjukhusväsendet som av patienterna, eftersom han anses ha en dominerande position inom medicinens institutionella diskurs, han är expert och den som har rätt att ”artikulera medicinskt tal” (Foucault, 2005, 70). Individerna eller gruppen förutsätts också följa de regler, normer och värderingar som tillskrivits dem av olika auktoriteter, och syftet med att fungera enligt reglerna är, förutom att påvisa en personlig moralkod, att bidra till att utveckla en allmän beteendenorm, ett ”beteendets moralitet”, i en viss diskurs (Foucault, 1998, 133 ff.).

Också i en forskningsintervju finns det hierarkiska relationer, vilket innebär kontroll och makt, dock ofta dold sådan, och beror på vems intresse som ligger i fokus, informantens eller intervjuarens och hur det påverkar, gynnar eller förhindrar informantens försök att få mening i det som hänt och att få sin poäng förmedlad till intervjuaren (Johansson, 2005, 252; Mishler, 1993, 118). Foucault (2002, 79) menar att den som lyssnar och ställer frågor

har maktposition mot den som berättar/talar, vet och har alla svaren och som tvingas delge sin kunskap, medan Arvidsson (1998, 27) och Norrby (1998, 71) ser att den som berättar har auktoritetsposition i både ämnet och stunden. Informanten var ”där”, han upplevde händelsen och på grund av detta är enbart han således kompetent att uttala sig inom just denna specifika diskurs (Giddens, 1984, 24 f.). Dessutom blir händelsen genom informantens tolkning verklighet (Johansson, 2005, 114). Wolf-Knuts (2000, 30) menar att oberoende av att hon har en viss kännedom om det hennes informanter talar om är hennes roll åskådarens, eftersom informanten bestämmer vad han tar upp och hur han presenterar det. Jag ser intervjusituationen så att den som lovat ställa upp som informant har en given maktposition i stunden genom att han både innehar kunskapen och möjligheten att manipulera denna kunskap, men jag håller också med Foucault (2002, 83) då han säger att talaren avstår från sin makt i samma stund som lyssnaren börjar tolka det som har sagts, maktpositionen ändras så fort intervjuaren börjar ställa frågor för att utveckla diskussionen. Mishler (1993, 122 f.) anser att informantens och intervjuarens roller borde omdefinieras, för det skulle medföra nya nivåer i maktrelationerna dem emellan och således också utvidga forskarens tolkningskontext. Forskaren bör reflektera över skillnaden i förståelse för informanten och tolkning av händelsen/utsagan och vara lyhörd till hur berättelsen, och emotionerna som uppstår vid berättandet eller förorsakas av det, påverkar informantens beteende och inte tolka händelser utgående från en allmän teori eller allmänna principer (Mishler, 1993, 125, 134 f.).

Minne och glömska påverkar hur diskurser aktualiseras i tal, man väljer vad man kommer ihåg och vad man förtränger, beroende på situationen (Foucault, 2005, 169). Således kan man säga att en berättelse blir ny varje gång den berättas, eftersom den påverkas av varje ny berättarsituation, varje ny publik och varje ny erfarenhet som berättaren fått (Öhlen, 2004). Jag uppfattar fortfarande vid varje närläsning det så att informanterna i talande stund genomlevde händelsen på nytt. Ibland var informanterna så engagerade i sina minnen då de talade att de helt verkade glömma att jag överhuvudtaget existerade. De såg på mig utan att se mig och de hörde inte mina frågor, utan bara fortsatte att tala. För dem var det viktigt att utveckla sina tankar om en händelse eller en utsaga tills den fick mening, medan jag kunde uppfatta det som onödig repetition eller till och med som irrelevant. Å andra sidan får man inte glömma att informanten genom att överta kontrollen av intervjun

försöker behålla kontrollen över sitt liv och att det är det han berättar om. Det handlar alltså inte om intervjun i sig, utan måste ses som en vidare kontext av intervjun. (Mishler, 1993, 100.)

Repstad (2007, 54 f.) påminner om att människor kommer ihåg händelser bättre än känslor och tankar, medan Kaivola-Bregenhøj (2003) säger att vissa händelser i livet är sådana som man aldrig glömmet och när man talar om dem upplever man på nytt såväl själva händelsen som de känslor man då kände, men hon hävdar också att känslouttryck, liksom känslor i sig och i synnerhet känslor som av samhället uppfattas som negativa, är mycket svåra att tolka och att det är viktigt att forskaren i sin tolkning då alltid utgår från utsagan och de till utsagan tillhörande paralingvistiska signalerna och inte från sina egna förväntningar på ett visst slags beteende. Wolf-Knuts (2000, 129) påpekar att minnas och att tala om sina minnen fungerar som en upprepad copingprocess. När människor hamnar i en kritisk livssituation förorsakad av till exempel sjukdom, olyckor, dödsfall, arbetslöshet, behöver de finna lösningar för att kunna gå vidare. Samhället ordnar krishjälp i stora olyckor, men för en enskild krisdrabbad person erbjuds mycket litet även om behovet av stöd kan vara lika stort (sjukhusläkare, IF 2000/6). Till coping hör starka känslor som vrede, ångest, frustration, tomhet och depression men också lättnad och till och med glädje. Coping är en process som bygger på att den krisdrabbade agerar på något sätt för att kunna ändra på sin situation. Copingprocessen påverkar vardagen och berör på så sätt också närmiljön, coping är således inget ensamarbete, utan kräver ett socialt skydds nät. (Pargament, 1997, 71f., 84 f.) Hur man väljer att agera beror på hurdana möjligheter man har att välja mellan, men man kan inte välja att inte välja. Man kan välja att fortsätta leva som tidigare, man kan välja att agera på ett för en själv nytt och ovant sätt eller man kan avstå från sin tidigare livsstil och anpassa sig till det som situationen kräver, till exempel att man vid obotlig sjukdom måste lära sig att både be om och ta emot hjälp (Pargament, 1997, 82 f., 87). Det som, i min tolkning, utmärker coping är att det är en process för att finna en möjlig lösning på och en möjlig mening för ett bestämt nödläge såväl i stunden som för framtiden (Pargament, 1997, 86 f., 90). Jag återkommer till copingprocessen i kapitlet om att agera kring döden då jag analyserar informanternas ”överlevnadsstrategier”.

Den tredje närvarande

Enligt Pripp (1999) präglas en intervju alltid av en tredje närvarande som kan vara den tänkta publiken för slutprodukten, en artikel, en bok, en tv-sändning, men också diskussionsparternas ömsesidiga förväntningar eller till och med samhällets förväntningar på hur ett visst ämne bör behandlas. I en intervju om döden kan, i min tolkning, till exempel konventioner som vad och hur man kan och får uttrycka sig om en död person uppfattas som den tredje närvarande. I en forskningsintervju kallar man ofta bandspelaren för den tredje närvarande, eftersom den ofta upplevs som såpass störande. Flera av Wolf-Knuts (2000, 32) informanter reagerade så att de valde sina ord noggrannare och kunde till och med avstå från att säga något om en viss sak bara för att bandspelaren var på. Således anser Wolf-Knuts att ett bandinspelat material endast säger något om den aktuella situationen. En av mina informanter (IF mgt 2006/36) påverkades på liknande sätt hämmande av bandspelaren, och hon stiliserade sin berättelse om broderns och svägerskans död betydligt från den version jag fick ta del av samma morgon vid frukostbordet. Informanten var distanserad och kortfattad, något som de facto inte behöver tolkas bero enbart på bandspelaren, utan kan bero på att informanten överlag inte ville tala om döden⁴⁰ eller att hon tyckte att jag redan kände till händelserna. Informanten använde sin auktoritetsposition och intervjun blev kort. Endast då informanten började tala om sin lillasysters död glömde hon tydligt bandspelaren.

Även en annan informant (IF mgt 2006/27) var mycket medveten om bandspelaren och frågade till exempel rätt långt in i intervjun med en annan familjemedlem om den ens var på. Jag upplevde redan det att informanten satt med vid den andra familjemedlemmens intervju och kommenterade eller rättade till dennes utsagor som förvirrande, men eftersom personen i fråga inte verkade störas av det ifrågasatte jag inte situationen. På frågan om bandspelaren svarade jag bara ”ja” även om jag uppfattade frågan ifrågasätta min integritet som forskare. Informanten säger dock i slutet av sin intervju rakt ut att bandspelare alltid haft en paralyserande verkan också när intervjuer har gjorts i samband med arbetet men att orden nu efter att den första spänningen släppte riktigt flödade, något jag också lade märke till. Under intervjun bad informanten mig stänga av bandspelaren två gånger då något mera intimt och personligt togs upp, vilket jag naturligtvis gjorde. Dessutom stängde jag av

---

⁴⁰ Informanten ställde upp efter månaders övertalning och enbart för att också andra släktingar gjorde det.

den också då informanten valde att svara då telefonen ringde. Detta hände två gånger, en gång då informanten själv intervjuades och en gång då den andra familjemedlemmen intervjuades. Jag upplevde i stunden det som kränkande och tolkade det så att informanten inte ansåg intervjun så värst viktig, men i efterhand tolkar jag det nog så att informanten ville ta en paus, men inte nändes be om det. Att tala om döden av en nära person är tungt och att som informanten, dock av eget val, på sätt och vis uppleva det två gånger genom att lyssna till den andra familjemedlemmens tolkning av dödsfallet, måste ha varit påfrestande, något jag borde ha tänkt på i förväg. Jag valde att stänga av bandspelaren också under en tredje intervju (IF mgt 2006/33), då informanten styrde in diskussionen på ett för mig privat område.

Auktoriserad version

Då man återger en händelse är det sällan en spegelbild man åstadkommer, utan återgivningen bör tolkas vara en av informanten för stunden och ändamålet skapad såväl kreativ som personlig gestaltning (Nylund Skog, 2002, 189) som dessutom bör ses som intertextuell i förhållande till informantens tidigare återgivningar av händelsen (Drakos, 2005, 68). De facto återges en händelse ofta i en tidigare beprövad, mera stiliserad form som uppkommit till följd av upprepningar eller för att detaljer som informanten ofta reflekterat över och berättat om fått en viss form. Arvidsson (1998, 23) talar om auktoriserad version, en på förhand uppgjord berättelse.⁴¹ Som jag ser det kan sådana auktoriserade versioner tolkas som uttryck för ett medvetet maktagerande från informantens sida, något som intervjuaren i intervjusituationen inte nödvändigtvis uppfattar men som kan påverka hans tolkning av både informantens agerande och det som sägs i stunden och i senare analyser. Det är dock möjligt att även om informanterna frivilligt ställt upp och trots behovet av att få tala om dödsfallet och den döde, väljer de att återge händelsen med en trygg tidigare beprövad version då de upplever det lättare att på så sätt ännu en gång orka reflektera över händelsen.

Ljungström (1997, 9) och Nylund Skog (2002, 18) talar om historier som berättaren ”gjort till en liten föreställning”. Jag upplevde mina informanters återgivningar som starkt anknutna till syftet och stunden, informanterna redogjorde närmast rätt lakoniskt för händelserna kring dödsfallet, dock så att vissa episoder berättades som ”föreställningar” genom att härma den avlidne

---

⁴¹ Se också Kaivola-Bregenhøj 1996 och 2000.

i dialoger, ofta så att det den avlidne då ”säger” framställer informanten i en positiv dager och således har betydelse för den bild han vill ge av sig själv. Sådan dialogisering ändrar på berättelsen såtillvida att berättaren övergår från att beskriva till att visa, vilket då också ofta kräver mer inlevelse i det som framförs (R. Bauman, 1986, 65 ff.).⁴² Det handlar om en artistisk dimension, en berättarstrategi, vars syfte är att manipulera åhöraren genom att berätta om en sann händelse och verkliga personer i en viss scen, och då fungerar direkt citering som *punch line* med syftet att poängtera ett moraliskt ställningstagande, till exempel opassande beteende eller ansvarslöst handlande (R. Bauman, 1986, 20, 54 f.) eller, i min tolkning, att man inte ska skryta om sig själv.

Den terapeutiska funktionen

Strandén-Backa (2013) påpekar att det inte är ovanligt att forskaren, då ämnen som genererar starka känslor diskuteras, av informanten ges eller själv tar på sig rollen som terapeut, vän eller förälder. Detta kan i värsta fall betyda att det analytiska förhållningssätt som forskaren förväntas ha försvagas och att han i tolkningen tillskriver informanten sina egna känslor. Det är forskarens uppgift att skapa en förtroendefull atmosfär där informanten känner sig trygg att uttrycka såväl sina upplevelser som sina känslor. Att man får berätta om något för en själv betydelsefullt för någon som lyssnar och är intresserad kan i sig ha en terapeutisk funktion poängterar förutom Strandén-Backa också Meurling (1996, 49) och Öhlen (2001), men Strandén-Backa (2013) konstaterar också att lyssnandet, om forskaren inte är observant, kan få samma terapeutiska effekt. Gränsdragningen mellan att sympatisera med någon eller att vara empatisk mot någon är hårfin. Att sympatisera med någon betyder för mig att jag delar den andres åsikter i en fråga, stödjer dem och anser dem vara berättigade medan empati betyder att jag kan förstå och leva mig in i andres situation och reaktioner fast jag själv tänker annorlunda och skulle reagera på ett helt annat sätt i samma situation. Som jag ser det är faran att gå in i terapeut-, vän- eller förälderrollen större vid sådana intervjuer som Strandén-Backa kallar empatiska, eftersom man då kanske lättare går in för att ge råd eller alternativa synpunkter på saken, något en forskare ska undvika, eftersom det ändrar på styrkeförhållandena och kan styra intervjun i fel riktning. Repstad (2007, 51) uppmanar intervjuaren att under inga omständigheter gå in för att värdera eller betygsätta utsagor

---

⁴² R. Bauman (1986) diskuterar beprövade berättarstrategier för att skapa en effektiv berättelse. Hans material består av berättelser om att jaga tvättbjörn i Texas och hör till jägargenren.

även om informanten signalerar att han skulle uppskatta sådant. Jag föll några gånger i den fällan och har under analyserna tydligt sett hur det för en stund påverkade intervjun. Jag återkommer till detta i nästa kapitel i diskussionen om maktagerande under intervjun.

Av mina tretton informanter medger endast en (IF mgt 2002/50–51) sig ha upplevt intervjun som terapeutisk. När jag tackar för intervjun svarar informanten: ”Det var bra att få prata, det var terapeutiskt”. Fem övriga informanters kommentarer under intervjun kan också tolkas så att de upplevde att det underlättade att få tala om händelsen, vilket jag således väljer att tolka så att intervjun hade en terapeutisk funktion. En informant (IF mgt 2002/52) nämner sitt behov av att få tala om dödsfallet i deras familj: ”ja, man märker att det är bra” men vill inte belasta sina vänner och talar sällan om dödsfallet med de övriga familjemedlemmarna. Således kan jag anta att en av orsakerna till att informanten ställde upp var just att få tala om dödsfallet. En informant (IF mgt 2002/53–54) menar att ”det underlättar att få prata om det med vem som helst”, något som bekräftar mitt antagande om att intervjuens funktion också för denna informant var terapeutisk. Jag tolkar det också så att dessa informanter fortfarande då intervjuerna gjordes bearbetade händelsen då det gått rätt kort tid sedan dödsfallet och att intervjuerna således kan ses vara ett led i deras försök att få mening i det hela, något som jag antar att i viss mån gäller för samtliga informanter oberoende av hur lång tid det gått sedan dödsfallen de talar om.

En informant (IF mgt 2006/26), som också intervjuades en rätt kort tid efter dödsfallet, fokuserar den helande effekten i diskussionerna med familjemedlemmarna och i synnerhet med sin mor och upplever att de kommit varandra mycket närmare. Informanten säger: ”Nog är det märkligt (*jännä juttu*) att döden gör sådana saker”, vilket jag alltså tolkar hänvisa till de positiva följderna som dödsfallet har fått i familjen. Att kunna tala om en nära anhörigs död med andra familjemedlemmar som ett viktigt led i att bemästra chocken och sorgen tas också upp av en annan informant (IF mgt 2006/33), således är det lätt att förstå informanten (IF mgt 2005/39–40) som säger sig lida av tystanden kring dödsfallen i familjen. Informanten försöker ”få sitt liv att gå ihop på något sätt” men vågar inte ta upp sitt behov av att få tala om döden, och att i intervjun kunna reflektera över dödsfallen tolkar jag således så att informanten, åtminstone i någon mån, upplevde att var terapeutiskt. En informant (IF mgt 2005/41–42) talar om ”det mest traumatiska dödsfallet” i sitt

liv och säger sig redan då det hände ha skrivit ner en del av händelserna, något som jag antar fungerade som ett sätt att försöka få mening i det ofattbara som hänt. På en släktings begäran nedtecknade informanten också händelserna kring ett annat dödsfall i familjen, ett dokument som informanten gärna hade velat få tillgång till efter släktingens död. Jag vågar mig på tolkningen att informanten, åtminstone i något skede, har haft ett behov av att få sina minnen kring dödsfallen dokumenterade, för även om man aldrig glömmer vissa händelser i sitt liv förändras de med tiden och då kan det vara viktigt för en själv att ha något dokumenterat, vare sig egna eller andras anteckningar, att gå tillbaka till. Således kan intervjun för denna informant ses som ett sätt att få händelserna dokumenterade också i form av i intervjuutskriften och fungera på samma sätt som informantens egna tidigare anteckningar.

Tre av informanterna (IF mgt 2002/50–51; IF mgt 2006/28; IF mgt 2006/27) fokuserar hurdan eventuell helande verkan deras berättelse kan ha för dem som läser avhandlingen. En säger: ”Inte vet jag, har du någon hjälp av det här”, den andra hoppas att ”den [intervjun] kanske hjälper andra”, och den tredje avslutar intervjun med att säga ”om det här nu hjälpte ens lite”. Kommentarer påvisar, i min tolkning, en på ytan professionell inställning, ett överenskommet kunskapsdelande, men kan också ses återspegla en vilja att för andra kunna berätta om det hemska som hänt och hur man klarade situationen. En av informanterna hade, enligt intervjun, själv stor nytta av att läsa om andra människors tankar och erfarenheter kring döden.

Hur konventionerna kring döden syns i diskussioner och formar informanternas utsagor, alltså hur genren sätter ramar för vad som är möjligt att berätta, ser jag som en intressant aspekt, det är ju inte önskvärt att bryta mot hur ett ärende framförs inom en viss diskurs. Lundgren (2006, 17, 23) påpekar att hon i sina informanternas berättelser kunde känna igen genrens påverkan i hur de talade om döden, om sina värderingar kring ämnet och hur de beskrev sitt agerande kring dödsfallet och menar att det hur människor konstruerar berättelser om sorg också säger något om de kulturella värderingar som förknippas med känslan. Det är helt sant, forskning påvisar att barndomens dödsupplevelser och dödsfantasier påverkar ens förhållande till döden och att man konstruerar sina utsagor och berättelser om död och sorg utgående från de normer och mönster man i barndomen har lärt sig och känner sig bekväm med (Trost & Levin, 1999, 57 ff.). Jag uppfattade intervjusituationerna så att informanterna fritt kunde återge för dem genuint viktiga händelser kring

döden, och jag deltog i diskussionen då jag antog att informanterna genom olika signaler (frågor, tystnad, suckar, uppgivenhet) antydde att de behövde stöd för att kunna fortsätta. Jag uppfattade också att informanterna nådde sin intention och fick fram det de ville säga och inte att de berättade något som de trodde att jag ville att de skulle säga om en viss händelse, till exempel att de blivit dåligt bemötta av samhällsliga institutioner eller att deras anhöriga inte fått en värdig död. Dessutom visade det sig att även om jag inte ställde specifika frågor om hur informanternas och familjernas vardag hade förändrats på grund av dödshändelsen, om informanten trodde på att det finns en Gud, en himmel, ett helvete och ett liv efter döden eller vad de ansåg vara en ideal död, alltså frågor jag ställde till Anderssons i den strukturerade intervjun, tangerade många av informanterna frågorna, de hör så naturligt ihop med döden. Jag upplevde också intervjusituationerna så att även om intervjun, på grund av den öppna formen, stundvis hade drag av ett mera spontant samtal, glömde varken informanterna eller jag i slutändan vad det handlade om: en forskningsintervju mellan experter, den som vet och delar med sig och den som lyssnar och tar till sig informationen i en tillrättalagd situation (Johansson, 2005, 187; Fägerborg, 1999).

3.5 Maktagerandet under intervjuerna

Enligt Wrong (1988, 3) påverkar och kontrollerar människor varandras beteende i varje social interaktion och således är det viktigt att åtskilja maktutövande från allmän social kontroll. Porn (1977, 68) anser att det alltid handlar om social makt när en aktör utövar makt över en annan aktör. Makt är således något funktionellt, agerande mot agerande, där en part försöker påverka den andra partens agerande och ofta då ändrar sin strategi efter dennes agerande. En sådan makt fungerar inherent i alla sociala relationer och i alla diskurser och skapas av att människor har olika kunskap, olika samhällsliga positioner och olika ekonomiska förutsättningar som alla både skapar och upprätthåller ojämställdhet, menar i sin tur Alhanen (2007, 120 ff.) Oftast ses makt enbart som avsiktlig och effektiv påverkan, men Wrong (1988, 5) kategoriserar också icke avsiktlig påverkan som makt, eftersom människan, enligt honom, också påverkas av det någon annan gör eller säger. Avsiktligt maktagerande delar Wrong (1988, 24) in i fysiskt icke våldsamt och fysiskt våldsamt samt psykiskt våld som innefattar manipulation, övertalning och auktoritet. Auktoritet i sin tur baserar på tvång, legitimitet, expertis eller på att

maktutövaren uppskattas som person. Till avsiktligt maktutövandet hör också opinionspåverkan, alltså påverkan på känslor, attityder och fördomar (Wrong, 1988, 13). Då maktutövarens direktiv följs även i hans frånvaro talar man om latent makt som baserar på att den som makt utövas mot är övertygad om att hans agerande når maktutövarens kännedom och väljer därför att lyda, till exempel i barn-förälder-relationer (Wrong, 1988, 7). Också Hörnqvist (1996, 51) poängterar maktens ständiga närvaro i sociala relationer men menar att konsekvenserna för en maktrelation alltid är oförutsägbara och beror på hur relevanta olika faktorer, till exempel kön, ålder, kunskap, erfarenhet, status, i den aktuella situationen är. Vidare finns det maktrelationer där parterna har avhandlat om maktpositionerna inom olika diskurser utan att konflikter har uppstått. Då handlar det ofta om stabila relationer, till exempel en familj, där hustrun kan dominera hushållet och mannen ekonomin (Wrong, 1988, 10 f.). Som jag ser det gäller i intervjusituationer närmast psykiskt våld, och främst då manipulation och auktoritet, i någon mån också opinionspåverkan som jag ser som en form av manipulation.

Z. Bauman (1993, 59) talar om avtalsbaserad handling som baserar på att bägge part gör sin plikt därför att de avtalat om det. Således grundar den ena partens handlingar på den andras respons. Agerandet i stunden är den konkreta maktutövningen som ska beaktas (Hörnqvist, 1996, 34). Om den ena parten inte fullgör sin plikt, alltså "förtjänar" att den andre gör sin andel, är den andre automatiskt befriad från avtalet. Det handlar alltså om ett moraliskt ställningstagande (Z. Bauman, 1993, 59 f.). En av mina intervjuer kan i det här avseendet diskuteras. Informanten (IF mgt 2006/36) hade hört att jag planerat en intervju om döden och meddelade via en annan informant sin önskan att ställa upp. Jag kontrollerade dock aldrig att informanten förstod vems död intervjun gällde, eller rättare sagt vi avtalade aldrig personligen om intervjun. Jag lät saken bero då jag inte på grund av att vi kände varandra förmådde säga rakt ut att informanten inte helt uppfyllde kriterierna för familjemedlem. Makten att välja baserar ändå på fri vilja, de facto är fri vilja en förutsättning för makt, men det man i normalt tal menar med makt, det vill säga att den som domineras av någon annan i princip inte kan göra något, är oftast inte sant (O'Leary, 2002, 157 f.). Om jag hade utnyttjat min maktposition som forskare och uppmärksammat informanten på vad jag ville få ut av intervjun hade intervjun eventuellt inte genomförts, åtminstone inte med informanten som expert i just det aktuella dödsfallet.

Missuppfattningen blev tydlig redan i början av intervjun, men ingendera av oss berörde det, utan vi valde i tyst konsensus att fortsätta intervjun som planerat. Jag valde att göra intervjun, eftersom det kändes pinsamt att erkänna en försummelse som fick mig att uppstå som icke professionell. Även om intervjun inte så mycket bidrog till kunskap om just det dödsfall jag var inställd på, visade det sig att den ändå var av nytta. Informanten var mycket påläst om döden och hade sedan sin mors död genom litteratur sökt finna svar och tröst i svåra stunder. Intervjun utvecklades till en intressant diskussion som dessutom för mig fungerade som ett andrum bland de övriga intervjuerna jag gjorde samma dag, för jag kunde i den också ventilera tankar kring en egen anhörigs död. Således kan intervjun sägas ha fungerat terapeutiskt för min del, men man kan också tänka det så att jag utövade makt genom att i diskussionen exemplifiera med egna erfarenheter, då nämmandet av sådana i de övriga intervjuerna mottogs med, som jag upplevde det, kyligt artig distans. Att intervjuva flera familjemedlemmar samma dag hade, som jag ser det, sina fördelar, jag kunde i den följande intervjun ta upp sådant som eventuellt i den föregående passerade utan att jag hann reagera. Nackdelarna väger ändå kanske tyngre, att aktivt lyssna till berättelser om döden är tungt, för även om man inte känner de avlidna kan man inte undgå att i någon mån påverkas av informantens performans, såväl ord som känslouttryck, vilket kan få konsekvenser för tolkningen i stunden, till exempel i uteblivna följdfrågor. I synnerhet när man intervjuar flera personer om samma händelse är det viktigt att om nu inte transkribera så åtminstone lyssna till den tidigare intervjun och på någon nivå analysera den så att man kan bilda sig en uppfattning om vilka aspekter som behöver utvidgas eller vilka som eventuellt saknas helt.

Förutom att Foucault (1980b, 115) anser att frågan om nytta hör ihop med frågan om makt, anser han också att det behövs en viss mängd manipulation (*manœuvre*) för att en specifik maktrelation ska kunna bestå, stabiliseras och/eller utvidgas, det lär nämligen i varje människa finnas ett inherent behov av att motsätta sig den andre (*fight each other*), något jag tolkar betyda behovet att inte behöva ge över makten. En sådan växelverkan gör det, i min tolkning, också svårt att definiera vem som egentligen har maktpositionen i stunden (Foucault, 1980b, 206 ff.). Detta fick mig att tänka på det jag väljer att kalla för *den manipulativa positiva bekräftelsen* som förekommer och anses etablerad i samspelet i forskningsintervjuer, till exempel hummandet som tecken på att intervjuaren är närvarande och faktiskt lyssnar. Bör detta ses som en

konvention eller en norm som hör till ämnesområdet intervju eller som ett maktagerande i ett visst syfte, nämligen att garantera att intervjun fortsätter löpa i en för forskningsändamålet gynnsam riktning?

Konventioner eller normer som styr diskursiva praxis anses ”anonyma” såtillvida att ingen medvetet tänker på dem när man uttalar sig, de är så självklara och gäller på samma villkor för samtliga i diskursen berörda (Alhanen, 2007, 85). Men gäller detta då också för det som jag kallar *den manipulativa negativa bekräftelsen*, det vill säga det som forskarna varnas för: värderingar och egna åsikter? En diskurs är alltid ögonblicklig enligt de för stunden definierade reglerna, dock så att makt är ständigt påträngande oavsett hur sublimt och obemärkt maktrelationen än uttrycks (Foucault, 2000, 39, 240 f.). Det centrala i en objektiviseringsprocess, alltså att göra en sak eller ett fenomen målet för tänkandet, anses vara att den som talar (subjektet i stunden) förväntas uppvisa ett rollbetingat beteende (Alhanen, 2007, 21 f.). Om informanten genom sina uttalanden eller sitt kroppsspråk visar att han förväntar sig att intervjuaren bekräftar hans tolkning eller hans agerande som en jämställd samtalspartner, alltså initierar forskarens maktagerande, hur ska det då tolkas? Ska intervjuarens åsikter och eventuella bekräftande värderingar ses som rollbetingade i stunden och således som positivt manipulerande bekräftelse, eller ska hans agerande tolkas som negativt manipulerande och oprofessionellt, eftersom det kan tänkas ändrar på eller till och med förhindra informantens fria resonemang kring den aktuella diskursen?

Jag belyser med exempel ur intervjuerna:

(1) Amanda (IF mgt 2002/50–51) talar om sin oro att drabbas av samma sjukdom som modern, eftersom hon är lik modern såväl fysiskt som psykiskt. Hon räds inte döden i sig men nog smärtan som sjukdomen medför. Hon säger: ”Jag *hatar* tanken av att vara lika sjuk” och suckar djupt. Ordvalet och den långa paus som följer tolkar jag i stunden som ett behov av en försäkran att så inte kommer att hända, så jag påpekar att läkare menar att det kan finnas en benägenhet för cancer, inte så att cancer nödvändigtvis är ärftligt, så ”*du behöver ju inte få den*”. Diskursen påvisar manipulativ negativ bekräftelse oavsett om man tar fasta på att jag hänvisar till läkare eller om man tar fasta på min kommentar att Amanda kanske inte ens drabbas, för tolkningen av dialogen förblir att jag förringar Amandas oro. Jag maktagerar genom att värdera. Mitt uttalande baserade på diskussioner med läkare efter att båda mina föräldrar dog i cancer, så jag antog

att det kunde ha en lugnande effekt men vågar inte påstå att det var så. Det som dock hände var att dynamiken i diskursen ändrades i och med att Amanda samtidigt som hon upplyste mig om att den cancertyp som modern dog i var ärftlig själv kom till insikten att hon ändå inte behöver få den. Dessutom har både hennes mormor och gammelmormor haft samma sjukdom och mormor lever fortfarande. Min negativa bekräftelse inviterade till att ändra fokus från intervju till terapisesession, men i detta exempel kunde en sådan urspårning ändå undvikas.

(2) När Anton (IF mgt 2002/53–54) beskriver hur de med hustrun beslöt att genast berätta om det, enligt Anton, ”lamsläende beskedet” om cancer för döttrarna, brusar han, i mitt tycke utan någon orsak upp, och säger: ”Alltså, jag förstår inte att nån i en sån här sak kan vara så *oförskämd* att de inte berättar för barnen, att föräldrarna *hemlighåller* en sån här sak”. Jag fann i stunden ingen logiskt förklaring för varken hans reaktion eller hans ordval, så jag påpekade, ganska försiktigt, att deras döttrar ju redan är fullvuxna och att det kan vara annat om barnen är små. I stället för att fråga varför han reagerar så starkt låter jag honom genom mitt negativa värderande förstå att han överreagerar, något som bekräftas då han efter en kort paus, som jag tolkar det, förklarar sig med att han ”har hört om såna fall att man inte berättat för barnen”. Mot slutet av intervjun frågar Anton mig rakt ut om jag tycker att intervjun ger ett för positivt intryck, men då avviker jag inte från forskarrollen, utan frågar i stället vad han menar med ”för positiv”, och han får besvara sin fråga själv.

(3) Berit (IF mgt 2005/41–42) beskriver en nära anhörigs död och jag uppfattar utifrån de långa pauser som uppstår och hennes trötta röst att hon har svårt att tala om händelsen, så för att bekräfta att jag förstår säger jag att det måste ha varit fruktansvärt. Hon svarar viskande: ”Ja, fruktansvärt. Det blir lika jobbigt varje gång man talar om det.” Detta kan tolkas så att hon uppfattar min värdering, för det är en värdering, som ett uttryck för sympati, vilket då skulle betyda att min utsaga kan ses som positiv bekräftelse i stunden. Gäller samma tolkning när jag menar att glömska är förstäligt då man har mycket på gång samtidigt, då Berit själv uppfattar sin glömska som oförlätigt? Och kan det att jag håller med om att en släktings agerande är underligt men förstäligt ses som positiv bekräftelse, då jag är av samma åsikt som Berit? I en vardaglig diskussion skulle ingen ifrågasätta mina kommentarer, men en intervju är en metod att skaffa kunskap om ett överenskommet ämne så ur det perspektivet måste kommentarerna ses som negativt manipulativa värderingar för att skapa

en förtrolig atmosfär för den fortsatta intervjun. Detta är nackdelen med intervjuformen öppna samtal. En erfaren intervjuare kan undvika sådana fällor och i stället leda diskussionen vidare med välvalda frågor medan en oerfaren intervjuare lätt glömmer sin roll och går med i ”spelet”.

(4) Amanda (IF mgt 2002/50–51) vill i ett skede av intervjun exemplifiera det vi just talat om med ”en *rolig* historia”. Det jag delgavs var dock inte det jag på grund av hennes ordval var inställd på att få höra. Jag togs så att säga på sängen och börjar svamla: ”Så att i varje fall, det har nog alla, jag vet nog själv, som mamma måste jag säga” och är till slut tvungen att medge att jag inte vet vad jag ska fråga på vilket Amanda overseende svarar: ”Nog kan vi stanna den där [bandspelaren] för ett ögonblick om du behöver tid”. Uttalandet är en respons på den ändrade maktrelationen, jag tappade helt kontrollen och hon tog över. Något liknande hände i intervjun med Ellen (IF mgt 2006/28) då hon säger: ”Det här måste jag få berätta”, något som antyder en rolig episod kring det vi talade om i stunden. Den här gången överlumpades jag inte på samma sätt, jag bekräftade att jag förstod poängen och ledde in intervjun på följande diskurs.

Alhanen (2007, 86 f.) påpekar att samtliga uttalanden måste perspektiveras utifrån diskursen och att den som talar måste följa de gemensamma reglerna. Vidare menar han att uttalanden som inte baserar på konventionerna inom en viss diskurs inte kan höra till den, eftersom de genom att bryta mot reglerna hindrar diskursen att fortsätta på ett etablerat sätt. Ett subjekt är ändå aldrig ”diskursens fånge” även om konventionerna styr tänkandet och krävs för att sanningskriterierna ska uppfyllas, således är det väsentligt att utreda varför vissa konventioner har en styrande funktion och vissa inte (Alhanen, 2007, 83, 90). Foucault (2002, 110) säger att talet samtidigt kan vara både ett maktinstrument och en makteffekt, eftersom talet både producerar och innehåller makt i motsats till tystnad och förtegenhet som skyddar makten. Men där makten alltid har en pol av motstånd, har talet aldrig ett mottal, utan talet är alltid ett taktiskt element i maktrelationernas fält (ibid.). Således kan man säga att ”tala är att agera”, alltså något helt annat än att uttrycka vad man tänker eller vad man vet, men också något annat än att använda språkets strukturer (Foucault, 2005, 269 ff.). Denna typ av maktagerande exemplifieras bäst i mitt material utifrån intervjun med Bodil (IF mgt 2005/39–40).

(5) Vid närläsningen av intervjun med Bodil framstår det tydligt hur problematisk intervjuformen öppna samtal för en oerfaren intervjuare är. Intervjun började helt bra, men i något skede, och utan att jag var medveten om det, ändrades mitt agerande. Jag slopade forskarrollen och tog på mig förälderrollen och maktagerade genom mina uttalanden. Jag säger till exempel att ens barn *alltid*, oberoende av ålder, av föräldern ses som barn och att man *alltid* är orolig för deras välbefinnande. Jag säger att det *alltid* är lättare att tala om svåra saker med någon lite mer utomstående än med en nära släkting. Jag säger att Bodil *aldrig* kommer att få svar på vissa frågor om händelser i sin barndom. Jag säger att en ”banal *sanning*” är att man inte ser det som är alltför nära. Och jag påpekar *två* gånger under intervjun att barn får sina gener från mor- och farföräldrar, inte föräldrar, något det inte finns vetenskapliga belägg på. Jag styr intervjun på ett oprofessionellt sätt genom att påtvinga informanten mina åsikter som de enda rätta, med vilket jag antyder att jag vet bättre för att jag är både äldre och har barn. Den enda ”förklaring” jag i efterhand kan ge är att det var den första intervju som gjordes som öppna samtal. Exemplet är dock en bra påminnelse om hur viktigt det är att forskaren före en tänkt intervju noggrant reflekterar över sitt syfte och sina förväntningar på utfallet av intervjun utifrån olika intervjuformer och sedan väljer den som bäst förverkligar detta.

Fyra av mina tretton informanter påvisade i min tolkning av situationen ett behov av stöd i form av något slags bekräftelse av det de sa. Dessa informanter kom från två familjer där det visade sig att det aktuella dödsfallet, eller döden i allmänhet, inte diskuterades inom familjerna. Vid intervjuerna med medlemmarna i de tre övriga familjerna framkom inget behov utöver det etablerade positiva bekräftandet, hummandet eller ett ”ja” nu och då. Men det framkom också tydligt att man i dessa familjer talade med varandra både om den döde och händelserna kring dödsfallet ofta och öppet, vilket jag väljer att tolka så att ett inbördes starkt stöd av personer som upplevt samma sak hjälper mera då man försöker få en mening i det som hänt än diskussioner, må vara hur frekventa som helst, med utomstående personer oavsett hur empatiska de än är.

4 Tystnaden kring döden

Det finns en stumhet i synnerhet kring svåra sjukdomar och döden, menar Åkesson (1997, 108). Z. Bauman säger att överlevnadens språk är instrumentellt, alltså har en intention och ett mål. Dock finns det inget problem som kan lösas när det gäller döendet, det finns bara problem som kan lösas före eller efter döden, och sådana vill man inte diskutera med den döende, för det kunde förstås så att man medger att den andre dör. I sådana situationer låter allt man säger falskt och meningslöst. (Z. Bauman, 1994a, 166 f.) Att man inte vet vad man ska säga känns pinsamt, så man fortsätter tiga, vilket leder till att den döende på ett sätt exkluderas från sin sociala gemenskap, och således övergivs, redan under sin livstid (Elias, 1993, 23 f.). Döden förenar människor, eftersom man vet att alla kommer att dö och att man högst sannolikt under sin livstid kommer att förlora någon kär person. Döden förtigs oftast där den oftast sker, det vill säga på sjukhus och på vårdhem, men också inom familjen förtigs känslor kring döden, man visar inte eller talar inte om sin ångest, sin sorg eller sina skuld känslor, man har helt enkelt distanserat sig från döden. Offentliga debatter om vårdandet av döende blossar dock tidvis upp i samhället. (Simonen, 1995.)

Den senaste debatten i mars 2016 handlade om vanvård och misshandel av psykiatripatienter på Kuppis sjukhus i Åbo (Svenska yle, 17.3.2016), men över 90 % av anställda har, enligt en undersökning gjord av Valvira⁴³, bevittnat vanvård inom äldreomsorgen (Yle nyheter 24.5.2016). Också anhörigas och sjukvårdspersonalens oro om att sjuka gamla skickas hem mot sin och anhörigas vilja då kommunerna tvingas minska institutionsplatser har väckt debatt. Dygnet runt-vård fås endast på medicinska grunder och hemvårdens tjänster är begränsade, vilket då ökar både känslan av ensamhet och otrygghet för de gamla. Medborgarinitiativ för en värdig ålderdom initierades senast våren 2016 av en anhörig vars mor skickades hem i stället för att tilldelas vårdplats på äldreboende. (Svenska yle, 11.5.2015, 13.3.2016). Men också nyheter om god och värdig terminalvård publiceras (Rentola, 2015). Ofta leder offentliga debatter till nya rekommendationer om kvalificerad och mänsklig sjukvård, till exempel 2003 utgav Riksomfattande etiska delegationen inom hälso- och sjukvården (ETENE) en promemoria

---

⁴³ Tillstånds- och tillsynsverket för social- och hälsovården i Finland.

om vård i livets stutskede och 2010 gav Social- och hälsovårdsministeriet i Finland utifrån hörandet av sakkunniga sin rekommendation för god terminalvård.

Crafoord (1995, 164 ff.) listar olika tystnader: (1) den sökande tystnaden, i min tolkning den otillräckliga vokabulärens tystnad, (2) den grå tystnaden, det vill säga ensamhetens och hjälplöshetens tystnad, (3) den passionerade tystnaden, som jag förstår vara de utsagda budskapens och de förbjudna ordens tystnad, (4) den begrundande tystnaden, med andra ord den ordlösa visshetens tystnad, (5) den skapande tystnaden eller hoppfullhetens tystnad, (6) den hotande tystnaden som omfattar negativa känslor och (7) den svarta tystnaden, den närvarande dödens tystnad. Elias menar att tystnaden kring döden enbart tycks öka, i motsats till andra tabubelagda ämnen som i dagens samhälle fritt ventileras. Elias undrar om detta kan bero på att man är mera rädd för hotbilden av döden, alltså att bli utsatt för våld eller obotlig sjukdom, än för döden i sig och menar att han själv inte skulle ha den minsta dödsångest om han säkert visste att döden är smärtfri och ögonblicklig. (Elias, 1993, 40 ff.) Jag har låtit mig inspireras av Crafoord och utvecklat en egen klassificering av diskurser kring tystnader i materialet. Jag benämner dem (1) den närvarande dödens tystnad, (2) den skonande tystnaden och (3) hjälplöshetens tystnad. Den närvarande dödens tystnad får uttryck då antingen den obotligt sjuke eller anhöriga till en döende vägrar tala om sin/hans död, den skonande tystnaden tar man till när man vill bespara någon från obehagliga fakta som sannolikt skulle framkalla känslor av sorg och ångest, och hjälplöshetens tystnad förekommer då man inte av olika orsaker kan, vill eller vet hur man ska tala om döden.

4.1 Den närvarande dödens tystnad

Krissituationer, såsom död och livshotande sjukdom, kräver nyorientering och tvingar till ställningstaganden, menar Crafoord (1995, 208). Ens liv får en annan innebörd när döden blir en realitet, och då kan starkt känsloladdade samtal ofta upplevas som hotande och otrygga, och man har varken viljan eller orden att föra sådana samtal (ibid.). Ett bra exempel på den närvarande dödens tystnad är familjen Andersson. Familjemedlemmarna diskuterar öppet sjukdomsförloppet men det att sjukdomen eventuellt leder till moderns död berörs inte. Det är moderns beslut och ingen familjemedlem ifrågasätter det. Anton säger:

A: Vi talade aldrig med henne om döden, att hon dör eller så, aldrig...

C: Tänkte du nånsin på det?

A: Alltså jag? Jo, det gjorde jag, jag tänkte på det ofta. Men jag vågade inte, eller tog inte upp det för jag tänkte att om jag sårar henne när jag börjar tala om hennes död. Att på så sätt var man rädd, att när hon aldrig, inte ens under de sista dagarna sa något ... (IF mgt 2002/53–54)

Som jag ser det finns det många tolkningsmöjligheter till varför modern valde och familjen godkände tystnaden. Tystnad är en undvikande strategi som möjliggör ett normalt liv som en frisk familjemedlem i stället för som en sjuk, vilket då skyddar familjens integritet, samtidigt som den också reproducerar ett slags social kraft för vad som får diskuteras med vem både inom och utanför familjen (Drakos, 2005, 26, 84, 139 ff.). Psykologen jag intervjuat (IF mgt 2001/99–100) menar att dilemmat man står inför när man får en förödande diagnos är vad man ska säga till anhöriga, vänner eller arbetsgemenskapen, för sjukdomen kommer att påverka också dem i form av till exempel sjukfrånvaro. Själv måste man ändå utgå från att livet fortsätter även om man samtidigt kan uppleva stress över att inte veta om man kan påbörja nya arbetsprojekt eller om man måste begränsa sina engagemang på något sätt (ibid.). En döende människa sörjer alltså inte enbart att hon kommer att mista sitt liv, sin familj, sitt hem, utan också att hon kommer att mista sin arbetsgemenskap och sina hobbyer (Grönlund, 1998a). Molander (1999a, 49) påvisar att det är vanligt att man inte inom familjen talar om döden även om man är dödssjuk, för då börjar anhöriga, enligt en av Molanders sagesmän, bara ”hela tiden kolla på en”. Den döende vill heller inte ställa sina anhöriga och vänner inför en ångestfull situation med att berätta om sin sorg och sin sjukdom eller om sin rädsla inför den annalkande döden (Alandh, 1975, 53). En människa i ett ”terminalt sjukdomsstadium” förväntar sig inte att anhöriga och vårdpersonal ska göra underverk men nog att de bryr sig och bekräftar den döende som människa (Saunders, 1980). En möjlig tolkning är att modern från början valde tystnaden som strategi för att kunna upprätthålla skenet av ett normalt liv och att denna tystnad sedan blev för svår att bryta. Familjen fick, enligt Amanda och Agneta, fyra månader före moderns död veta att inget medicinskt längre kunde göras, men den etablerade tystnaden fortsatte med samtliga berörda tysta medgivande.

Kübler-Ross⁴⁴ (1991, 17) påpekar att de patienter som har kunnat bearbeta sin egen rädsla inför döden och som har tillit till att anhöriga inte sviker dem om de tar upp detta känsliga ämne, kan, och ofta vill, tala om sin kommande död och hjälper på så sätt också de anhöriga i deras ångest. Öppenhet mellan den döende och de anhöriga underlättar för bägge part, och då blir också den sista tiden meningsfull för dem (ibid., 42). Forskning visar att det överlag uppfattas vara svårt att tala om döden med den döende, och i synnerhet kvinnor uppfattade det så att deras döende man skulle kunna tro att de önskade hans död (Molander, 1999a, 109). Oberoende av det egna behovet av att få tala om döden kan man aldrig tvinga en annan att tala om eller lyssna till något denne inte vill ta upp eller höra (Ekvik, 2005, 44).

Mitt material visar att i synnerhet då dödsprocessen är lång upplevs den döendes tystnad som tung. Så här säger Anton efter fyra år av berg-och-dalbana med hustruns sjukdom och nästan två år efter hennes död:

A: Att ända till dessa dagar har jag för mig själv undrat varför hon inte vågade tala om det, vi hade ju alltid talat om allt, alltid tog vi tjuren vid hornen ...

C: Kanske hon inte kände sig mogen för det.

A: Ja, kanske hon bara ville hålla fast i livet. Men på något sätt plågar det mig när jag tänker på vår relation att vi inte talade om det ... hon kunde ha sagt nånting som att "Anton, nu måste vi skiljas" eller nånting. (IF mgt 2002/53-54)

Antons uttalande visar hur viktigt det för honom hade varit att få ta farväl. Om man inte kan göra det, om till exempel den döende vägrar se de anhörigas behov av att diskutera och ta ordentligt farväl, uppstår det lätt konflikter som ökar stressnivån och risken för ohälsa för de anhöriga (Sandman, 2001, 191). Ågren Bolmsjö (2006) bekräftar att det är svårt att ta farväl, men även om det gör ont, måste banden kapas och den döende måste gå igenom den smärtsamma och sorgfulla processen att göra bokslut på allt det värdefulla som varit. Z. Bauman (1994, 171) menar att behovet av ett bokslut i praktiken också gäller för obotligt sjukas anhöriga och/eller sörjande, och om deras behov då inte möts är distansering ett lätt alternativ. Det som borde ha sagts blir osagt och man avvisar eller avvisas. En sådan tystnad är självdestruktivitetsens men också maktens uttryck, de berörda blir fångar "i ett slutet rum", och det finns ingen möjlighet till påverkan. (Crafoord, 1995, 168.) Anders Klingo berättar i tv-programmet *Förbjudna känslor* (3.2.2009, FST5) om sin hustrus sju år långa

---

⁴⁴ Kübler-Ross' studie gäller cancerpatienter.

kamp mot bröstcancer och familjens pendlande mellan hopp och tvivel och om den skam han kände när han förstod att hustrun, efter att ännu en gång ha utskrivits från sjukhuset, insåg att han och barnen var helt slut och bara önskade att hon antligen skulle dö. Han förmådde inte diskutera känslan med henne, inte heller förklara sin tankegång eller be om förlåtelse under den tid hon ännu levde. Han får leva med sin skam, utan möjlighet till försoning, och just detta säger han sig uppleva som ytterst tungt. Man kan således tolka det så att den döende oftare dör i tystnad än i ensamhet, då det enda gemensamma språket, överlevnadens språk, enbart gäller praktiska saker som att försöka manipulera döden genom hälsosamma levnadsvanor, motion och kost och på detta sätt intala sig själv att döden är ett hanterbart problem med praktiska lösningar (Z. Bauman, 1994a, 166).

En annan form av den närvarande dödens tystnad mellan den döende och en anhörig är då man närvarar vid plötslig oförväntad död. Ett exempel ur materialet:

I något skede sa han att ”jag klarar det inte” och jag sa att ”prata inte strunt, naturligtvis klarar du det, en enkel operation”... och så talade vi om ditt och datt och så fick han den första hjärtattacken och jag sa att ”ta en nitro om det skulle hjälpa”, och det gjorde det, men om en stund blev han helt grå och sa ”nej, nu klarar jag det inte, nu känns det så” och jag sa ”alldeles säkert klarar du det pappa, nu ger du inte upp”. (Cecilia, IF mgt 2006/26)

Exemplet visar hur svårt det är inse att den andre faktiskt kan dö inför ögonen på en själv. Man förtränger tanken, det är helt otänkbart att godkänna att så kan ske. Habermas (1994, 70) talar om kommunikativ handling, en inre analys i en viss diskurs där den ena parten behöver en strategi för att få kontroll över situationen. Cecilia väljer att peppa fadern att inte ge upp efter att först ha försökt med det som vanligtvis har hjälpt, nämligen att ta en nitrotablett. Cecilia unnar sig varken tanken att fadern faktiskt nu dör eller att han vet att han nu dör. ”Inte dör du ännu” är ett typiskt svar då föräldrar signalerar att de vill tala om sin eventuella död med barnen. Alla försök till sådant tal viftas bort, påvisar Molander (1999b, 111). Också av Tom Alandhs intervjuer kring döden framkom att samtliga fullvuxna informanter medgav att de undviker att tala om döden med den döende, därför att (1) de tror att den sjuke eller döende inte vill bli påmind om döden, (2) de själva är rädda för döden och vill inte bli påmind om sin dödlighet, (3) de inte har fått skolning i eller instruktioner om hur en döende ska bemötas (Alandh, 1975, 29, 35 f., 47 ff., 84, 124). Samtliga

berörda familjemedlemmar, inklusive den döende, brottas med farhågor och sorg men undviker att diskutera det med varandra, kanske för att de är rädda att avslöja hur allvarlig situationen är, till exempel vad läkaren sagt till antingen den döende eller de anhöriga (Parkes, 1980). Det sägs, enligt Grönlund (1998a), att den döende vet när döden kommer att inträffa, så i princip kan det finnas tid att tala ut, försonas, förlåta och ta farväl. Det är anhöriga och ofta också vårdpersonalen som vägrar ”höra” vad den döende säger (Kübler-Ross, 1991, 16). Den döende lämnas ensam, eftersom de levande tenderar att inte veta vad de ska säga eller hur de ska, eller om de överhuvudtaget ska, diskutera situationen. Andra diskussionsämnen vållar inga svårigheter, men man känner sig besvärad och kanske till och med skamsen för att man inte vill vara i den döendes närhet även om man tidigare nog aktivt sökt hans sällskap. Man tiger då man är oförmögen att verbalisera obehagliga och upprörande känslor. (Z. Bauman, 1994a, 165.)

4.2 Den skonande tystnaden

En orsak till tystnad kan också vara att man vill skona sina närmaste genom att vara som vanligt, hålla skenet uppe och tala om vardagliga saker, även om man då samtidigt bygger en osynlig mur mellan sig själv och andra (Enggren, 1978, 6 f.).⁴⁵ Ofta handlar det osagda och det osägbara om sådant som upplevs mycket privat och personligt, sådant som det är helt otänkbart att tala om (Nylund Skog, 2002, 47). Antons svägerska, till exempel, bemöter honom med ilska när han för henne uttrycker sina farhågor om att hustrun inte har långt kvar:

- A: Vet du, jag tror att det inte är långt kvar. Det här är nog sista sommaren.
Sv: Hur täcks du ens säga så!
A: Hon blev arg på mig, hon kunde inte hantera det ... och jag hade velat prata om det med någon sån här närstående. (IF mgt 2002/53–54).

Jag ser svägerskans respons som ett uttryck för att det för henne är för smärtsamt och/eller privat att diskutera systemens annalkande död, men ilskan kan också vara riktad mot att Anton bryter den familjecensur som hustrun/systemen har initierat. En sådan censur har, enligt Foucault (2002, 96 f.) tre former: att säga att något inte är tillåtet, att hindra en viss typ av talakter, diskussionsämnen, och att förneka att något överlag existerar. Det otillåtna, det osägbara och det

⁴⁵ Enggren bestämde sig för att inte berätta för sin obotligt sjuka hustru vad läkaren hade sagt för att inte oroa henne i onödan.

obefintliga blir således vardagens ömsesidiga orsak och verkan (ibid.) Det gäller då för medspelarna att ta till vissa försvarsåtgärder, att hålla fast vid sin taktik och att inte till exempel förråda gruppens hemlighet (Goffman, 1974, 186). I exemplet ovan kan svägerskans ilska tolkas som en medveten taktik att påpeka det otillåtna. Karlsson (2008, 174) påvisar att anhöriga hellre talar med någon annan då de upplever det mycket svårt att tala om döden med den döende. För barn kan det vara mor- eller farföräldrar, för vuxna kan det vara vänner eller släktingar, vilket Anton alltså försökte sig på. Man kan inte tala med den döende, ”det blir för nära”, påpekar en av Karlssons informanter (ibid.).

Även om svägerskans ”tystnad” närmast torde tolkas tillhöra Crafoords passionerade tystnad, en känslfull och kraftfull tystnad som förmedlar utsagda budskap och som, skulle de förbjudna orden uttalas, leda till något farligt, väljer jag att klassificera exemplet som en form av skonande tystnad. Svägerskans ”tystnad” kan nämligen också ses så att hon skonar sig själv från något hon inte är kapabel att hantera, på samma sätt som man väljer att tåga om något för att skona en annan person i en viss situation då man inte finner orden och är rädd för att gensvaret därför blir något annat än det man önskar sig (Crafoord, 1995, 164). Nedan några exempel på denna form av skonande tystnad.

Pappa var ju inte mycket sjuk, han var ju inte det ... eller jag kanske inte visste om det ... Benen bar honom inte så bra och han satt i trappan för att komma upp. Men det sa han ju aldrig... han ville ju inte visa att han var svag ... (Daniela, IF mgt 2006/33)

Mamma sa aldrig ”sen när hon dör”, men nog tänkte hon säkert på det. Jag frågade en gång att ”är du rädd för döden”, men hon sa att hon inte är rädd för döden men att hon inte skulle vilja avstå från det som finns. (Agneta, IF mgt 2002/53)

I dessa två exempel gäller det föräldrars tystnad mot sina barn och kan eventuellt uttrycka att ens barn alltid förblir ens barn oberoende av barnets ålder. Det första exemplet ser jag så att fadern inte vill oroa dottern med sitt hälsotillstånd då det skulle kunna innebära en förändring i rollfördelningen far-dotter och i stunden konvalescenten Daniela-föräldern (se Appendix). Det andra exemplet tolkar jag så att modern, som inte överlag vill diskutera sin annalkande död, i synnerhet inte vill diskutera den med sin sitt yngsta barn, och därför ger hon ett svar som det är svårt att finna en följdfråga till utan att låta påstridig. Man kunde tolka det att Agneta bryter mot familjecensuren genom att konfrontera mamman så att hon har ett behov av att få ventileras sin rädsla

och oro inför situationen med den person som alltid varit där för henne och som hon är van att rådfråga: ”Mamma var alltid så öppen”. Habermas (1994, 90) menar att det som sägs av aktören måste kunna uppfattas som en i kontexten passande handling som av åhöraren uppfattas som uppriktig utifrån hur talaren uttrycker känslor eller intentioner, och Foucault (2005, 90) menar att man måste uppmärksamma diskurser som inte uttalas, eller uttalas enbart delvis; man måste påvisa alternativen som kunde ha haft betydelse för beslutsfattandet men som alltså inte aktualiserades. Av intervjun med Agneta framkommer att hon, de gånger hon väljer att konfrontera mamman, gör det i ilska, något jag tolkar vara ett uttryck för rädsla, vilket således kan vara en orsak till att modern väljer ett, i mitt tycke, positivt svarsalternativ. Hon visar dottern genom sina ord hur mycket hon värderar sitt liv med familjen. Goffman menar att man formar och omformar sitt framträdande så att det motsvarar både förutsättningarna och förväntningarna som ”rollen” utsätts för. Man upprätthåller den valda fasaden som hör till ens ”etablerade sociala roll” och som fungerar som ett sätt att kontrollera det intryck man gör på andra i en viss situation (Goffman, 1974, 25, 33, 39.), till exempel mammarollen i exemplet ovan.

Det finns också belägg på annan typ av skonande tystnad i materialet. Danielas pappa dog under en helg, och Danielas bästa vän Disa hade en viktig arbetsintervju vardagen efter, så Daniela väntade med att meddela om dödsfallet. När Danielas mamma dog var Disa på annan ort för att fira julen med sin far och fick veta om dödsfallet först när hon återvänt hem. (IF mgt 2006/35.) En möjlig tolkning är att Daniela ville skona Disa så att hon helt kunde koncentrera sig på arbetsintervjun respektive på att njuta av tiden med sin far. Men man kan också se det så att Daniela behövde tid för att själv ens lite hinna bearbeta det som hänt för att bättre orka ta emot sin bästas väninnas kondoleanser och oro för henne. En liknande tolkning ligger nära till hands då Cecilia och fadern bestämde sig för att inte för Charlotta berätta att faderns hjärta hade stannat under operationen för benbrottet.

Men det visste jag ju inte. Min man och min dotter hemlighöll det för mig. De visste, men jag visste inte. Han hade sagt till min dotter att ”ta hand om mamma”. (Charlotta, IF mgt 2006/27).

Fadern och Cecilia ville inte oro Charlotta i onödan, läkarna hade beslutat åtgärda hjärtproblemet först och efter det ta i tu med benbrottet på nytt. Läget uppfattades således vara under kontroll och fadern i goda händer. Jag ser det

så att det att fadern säger att modern inte i nuläget ska oroas har en lugnande effekt också på dottern, vilket ger fadern tid att själv bearbeta beskedet om sitt hälsotillstånd.

Också efter dödsfallet hos Eks uppstår en liknande skonande tystnad. Dagen efter att Eriks mor dör närvarar de vid en familjetillställning på annan ort. De bestämde sig för att inte säga något för de ville inte förstöra den glada stämningen för de andra gästerna.

Och sen att vara där och försöka vara så att man inte genast säger. Det var svårt, man svalde och svalde, man bet sig i läpparna så blodet nästan rann, när man inte orkar hålla emot. Men det lätta lite sen när de fick veta, det är klart att man inte kan skyla sånt. (Erik, IF mgt 2006/29)

Man kunde här fråga sig varför Eks inte ringde återbud, de hade ju en giltig förklaring till att utebli. En orsak till att de valde att delta kan vara att de ville ha annat att tänka på, i synnerhet då de redan samma dag som modern dog hade ordnat med begravningen. Men man kan också tolka det så att både Erik och Ellen behövde få berätta om händelsen för att själva på så sätt kunna bearbeta den. De hade varit med om något överväldigande, de hade närvarat vid dödshändelsen och Erik hade slutit sin mors ögon, en upplevelse som man kan tänka sig berör en djupt. Winch (1994, 52 ff.) menar att en persons motiv för att välja ett visst handlande är det meningssammanhang som för honom själv i sammanhanget ”framstår som ett meningsfullt skäl”. Winch exemplifierar med att en person röstar på ett visst parti, eftersom han anser detta parti bäst arbeta för den för honom viktiga eller aktuella frågan, det är alltså för honom ett giltigt skäl. Personen kan också ange orsaken efteråt, men både han själv och omgivningen måste omfatta och uppskatta innebörden och de värderingar den står för på samma sätt. På sätt och vis är alltså meningsfullt beteende kulturbetingat (ibid., 56). Att Erik försöker hålla inne med sorgebudskapet kan också bero på att man i dagens samhälle förväntar sig att en gammal förälders död ska tas som livets gång (Ekvik, 2005, förord). En nära anhörigs död är ändå efter födelsen den näst mest omvälvande händelse i en människas liv och man hamnar i ett chocktillstånd, även då dödsfallet är väntat (Gustafsson, 2006; Kock-Redfors, 2002, 21). De första dagarna efter dödsfallet känns överkliga, och det tar tid innan man fattar att det som hänt är sant, man blir mer eller mindre handlingsförlamad (Enggren (1978, 11, 17). Chocken fördröjer de starka känslorna och överklighetskänslan fungerar som ett skydd så att man kan hantera situationen (K & A Dyregrov, 2008, 32 f.), så en tolkning till varför

Eks valde att inte ringa återbud kan vara att de i sitt chocktillstånd helt enkelt handlade enligt tidigare fastslagna planer för att det var det lättaste alternativet i stunden.

4.3 Hjälploshetens tystnad

Denna form av tystnad domineras av en inre tomhet, en känsla av ensamhet och hjälploshet (Crafoord, 1995, 165). I mitt material uttrycks den så att informanter på olika sätt antingen själva undviker att tala om döden eller berättar hur personer i deras omgivning försöker undvika att möta dem i sorgen.

Agneta tangerar det som jag anser vara kärnan i varför man väljer att tala kring döden när hon säger:

Alltså, nog talar vi på sätt och vis, nog frågar vi hur det känns liksom. Men inte vet jag hur man sen riktigt borde tala om det. (IF mgt 2002/52)

Enligt Foucault (1998, 99 f.) upplevs döden ohållbar därför att det inte finns några etablerade generella strategier för att uthärda den. Det finns heller inte narrativa förebilder för att berätta om smärtsamma upplevelser (Nylund Skog, 2002, 145, 148). Döden berör inte längre kollektivet och har således inte heller en plats i det vardagliga livet, och det har uppstått ett tomrum kring döden (Åkesson, 1997, 11, 67). Döden har tabuerats, man talar inte om den, och på så sätt kan man förutom att bespara den döende också bespara närmiljön från att behöva möta döden i den i övrigt ”lyckliga” tillvaron (Hodne, 1980, 12). Josefsson (1995, 40) menar att känslor som man undantränger ändå gör sig gällande och kan styra personens agerande till exempel i form av rädsla. Att bearbeta en stundande död är kommunikation, men att hitta ett fungerande sätt att bemöta den andra och sig själv är en krävande uppgift (Nikkonen, 1995a). Dock behöver såväl den döende som de anhöriga få tala om sina känslor kring döden (Grönlund, 1998a). Bodils uttalande får exemplifiera detta. Hon säger:

Och det var jobbigt egentligen på något sätt ... jag visste inte hur jag sku vara med mamma ... man vet inte riktigt vad man ska prata om. (IF mgt 2006/39–40)

I exemplen ovan är det döttrar som genom att säga att de inte vet hur man bör tala om döden, i min tolkning, samtidigt uttrycker sitt behov av att få tala om den med någon som förstår dem och deras känslor. Kontexten för Agnetas

uttalande är behovet av att få tröst för sig själv efter mammans död och att kunna hjälpa pappan i hans sorg, i Bodils fall gäller uttalandet hennes önskan om att kunna bemöta sin mamma i sorgen efter mormors död. Men man kan också se utsagorna som ett uttryck för ensamhet. Grönlund (1998a) menar att ett bristande intresse för den döendes situation eller att man bara talar om ditt och datt och försöker pigga upp upplevs så att den andre inte bryr sig och då känner den döende sig lämnad åt sitt öde. Jag vill utvidga detta att gälla också för den sörjande. Om närmiljön inte hörsammar den sörjandes, ibland kanske till och med tafatta och trevande försök till dialog om dödsångest eller behov av tröst, tvingas, i min tolkning, den sörjande på samma sätt som den döende till ensamhet. Lindquist (1999, 98 f.) menar att den sörjande själv kan underlätta bemötandet genom att berätta om sina känslor eller om sitt konkreta behov av hjälp, och just det upplever jag att Agneta och Bodil uttrycker i textexemplen ovan.

Ett annat sätt att undvika att tala om döden är att påpeka att man inte kan säga så mycket. Ett bra exempel på detta är Doris. Hon besvarade alla mina försök att få henne att ställa upp för en intervju med att det inte finns något att tala om. När hon sedan går med på intervjun tar den 20 minuter, och under den tiden avklarar hon sin brors, sin svägerskas och sin systers dödsfall. Hon blir irriterad när jag frågar vad hon allmänt tänker om döden:

Vad vet jag, till syvende och sist vet man ju inget om döden, ingen har ju kommit tillbaka ... Ja, inte kan jag säga något annat, inte har jag något annat att säga. (IF mgt 2006/36)

Grönlund (1998b) menar att ångest inför döden har mycket att göra med okunskap, för varken vetenskapen eller avlidna kan berätta om vad som händer efter döden och just detta orsakar rädsla. Man kan inte köpslå med döden, man kan inte återvända från döden och ingen kan bevisa att nära-döden-upplevelser som människor säger sig ha haft är sanna (Kiiskinen, 2002). Doris' uttalande exemplifierar detta tänkande. Grönlund (1998b) säger att redan ordet "död" upplevs som något negativt, för man vill gärna tänka sig odödlig. Döden och i synnerhet tanken på ens egen död stör vardagens harmoni och meningen med livet ifrågasätts (ibid.). Döden är de levandes problem i och med vetenskapen om sin egen (Hakkarainen, 1999). Också detta påstående kan man tolka in i Doris uttalande, för, som jag förstår det, vill hon inte bli påmind om sin egen död, vid intervjutillfället är hon redan närmare 90 år gammal.

Ett exempel på hjälplöshetens tystnad kan också ses i intervjun med David (IF mgt 2006/34). Han garderar sig redan i början av intervjun med att säga: "Nå, sidu, jag har så lite att säga". När han imiterat en dialog mellan fadern och sig själv avslutar han med att säga: "Vad sku jag nu annat ljuga?". Jag uppfattar dessa två utsagor så att David känner sig obekvämt med diskussionsämnet, eftersom han, enligt egna ord senare under intervjun, räds döden.⁴⁶ Att genast i början av en intervju säga att man inte har så mycket att bidra med kan således förstås så att informanten på så sätt "varnar" intervjuaren för att inte pressa på för mycket, eftersom informanten inte önskar gå in på djupet i saken. Denna tolkning ser jag kan övervägas som möjlig också för Doris, i synnerhet då hon öppet visar sin irritation då jag vill veta hur hon själv förhåller sig till döden. Diskussioner om existentiella ting kräver tid och tillit, för det är svårt att tala om sin rädsla och den osäkerhet man känner inför döden (Ågren Bolmsjö, 2006, 74). Crafoord (1995, 19) menar att samtal, på samma sätt som till exempel känslor, har ett nära samband till självreflektion. Vetskapen om den egna dödligheten hör till de obehagliga tankar som måste undertryckas, som Doris gör, eller bagatelliseras, som David gör (Z. Bauman, 1994a, 25). Det mest förfärliga med döden är "döden som tanke", alltså tanken på ens egen död eller när ens föräldrar dör tanken på att ens egen generation är följande, för det hämtar döden ett steg närmare (Z. Bauman, 1994a, 178). I vuxen ålder är man inställd på att ens föräldrar någon dag dör, men när det händer är man ofta mindre beredd än man trott (Ekvik, 2005, 9). Frågan om den egna eller en kär persons död framkallar känslor av otrygghet och meningslöshet, vilket påverkar människors vardag, så således kan döden uppfattas som ett problem också i ett bredare samhälleligt perspektiv, menar Mellor (1993).

Amandas sätt att undvika att tala om för henne, som jag uppfattar det, svåra frågor kring moderns död är att byta ämne. Ett exempel: Amanda har precis berättat att modern inte fick den kista hon hade önskat sig, det vill säga en likadan som hon och hennes systrar hade valt då deras far dog. Amanda säger:

---

⁴⁶ David berättar att han kort efter att Daniela hade ringt och frågat om han är villig att ställa upp på en intervju med mig om faderns och moderns död hade träffat en bekant som helt oväntat frågade honom om han är rädd för döden. "Hur kan du veta det?", hade David då svarat, och så hade han berättat om intervjun.

Vi var lite elaka kanske men det var en sån där grå gammal människas kista, så vi tog i stället en som var jättevacker. Men jag har nu tänkt att om det nu sen var illa gjort, men ... nåjo ... Men alltså, det kom så mycket folk och det fanns så mycket blommor ... Jag vet inte ... alltså mamma var den härligaste människan i världen ... [räknar upp moderns goda egenskaper och avslutar med gråt i rösten]. Hon var bara en sån människa. Nåjo, det fanns alltså massor med folk ... (IF mgt 2002/50–51)

R. Bauman (1986, 61 f.) noterar att partiklar som ”nå” eller ”i alla fall” som markörer för övergång till nästa episod eller att talaren återgår till huvudtemat efter olika sidospår ofta fungerar som betydelsefulla ledtrådar till en sannolik tolkning. Marander-Eklund (2009) menar att tystnad kring död och sorg överlag bör ses som ett känslouttryck och ett sätt för informanten att hantera sina känslor i stunden. Det är också för mig den sannolikaste tolkningen för exemplet ovan. Första gången Amanda avbryter det hon talar om gäller det familjens agerande mot moderns explicita önskan om kistval, något som hon, i min tolkning av orden ”om det nu sen var illa gjort”, fortfarande besväras av och att hon således inte vill utveckla tankegången vidare, utan börjar tala om hur välbesökt moderns jordfästning var. Detta leder henne dock rätt snabbt in på hur uppskattad och omtyckt modern var, vilket jag uppfattar att gör förlusten i stunden för svår att tänka på så hon återgår till begravningsdiskursen och väljer att fokusera minnesstunden som var ”som en familjefest sen bara”. Som jag ser det drar Amanda med sin ”tystnad” en gräns mellan det privata och det offentliga i stunden, något som också hela familjen gör genom att inte för utomstående berätta om moderns sjukdom (IF mgt 2002/52). Drakos (2005, 216 f.) menar att tystnader som en familj upprätthåller om eller inom den egna gruppen genererar en rollbetingad social kraft som kräver att man drar en gräns mellan familjens privata och offentliga sfär. En liknande gräns drar naturligtvis också David och Doris då de genom att påpeka att de inte har så mycket att säga garderar sig mot en mera djupgående diskussion med mig om deras förhållningssätt gentemot döden.

Frågan blir då varför jag som forskare lät saken bero och inte genom att ställa direkta eller omformulerade frågor kring till exempel deras, som jag uppfattade det, rätt tydliga dödsångest ens försökte få dem att utveckla diskursen. Enligt Goffman (1974, 200) väljer man att inte tränga sig på i situationer man inte inviteras till, utan visar då oftast taktfullhet så att den andre kan ta på sig rätt roll. Man reagerar på den andres attityd som man snappar upp via ord, motiveringar och kommentarer (Mishler, 1993, 81). Varje närvarande part definierar

situationen genom att acceptera den andres agerande och projicerar sitt eget beteende mot det. Deltagarna bidrar alltså gemensamt till att alla uppfattar situationen på ”rätt” sätt. Det handlar om konsensus, och utgående från den information man får om den andres motiveringar och tänkesätt kan man göra upp strategier för de effektivaste handlingslinjerna. (Goffman, 1974, 17 ff.) Det som sannolikt påverkade mitt val att inte pressa dessa tre informanter tolkar jag i efterhand vara att intervjun med Amanda var den första jag gjorde och även om jag var förberedd på känslouttryck på grund av ämnet överlumpades jag ändå av hur starkt de påverkade mig. Jag vågade helt enkelt inte framkalla eventuellt ännu starkare känslouttryck. Då det gäller Doris och David kan det att jag kände dem ha påverkat mig hämmande, jag nådes inte pressa på när jag tydligt uppfattade deras motvilja mot vissa diskurser. I efterhand ser jag det annorlunda, jag borde ha kunnat motivera mig modigare just för att jag kände dem.

Att undvika att tala om döden gäller, som jag ser det, inte enbart för de sörjande, utan också för andra i det aktuella dödsfallets entourage. Sörjande anhöriga upplever ofta att de inte får det stöd de skulle behöva, när vänner, arbetskamrater och grannar drar sig undan då de inte vet hur de ska uttrycka sin medkänsla. Människor som de sörjande hade förväntat sig stöd av kan låtsas att de inte ser den sörjande eller går över gatan. (K. & A. Dyregrov, 2008, 53, 61). Anton beskriver det så här:

Det var roligt att se hur människor reagerade, det fanns faktiskt sådana som drog sig helt undan, de vågade inte närma sig [...] Men jag visste ju att det berodde på deras egen svaghet, det trodde säkert att jag skulle brista av sorg eller så, så inte tog jag illa upp. (IF mgt 2002/53–54)

Lindqvist (1999, 91) antar ändå att människor i allmänhet bryr sig om hur den sörjande mår, även om deras reaktioner ibland kan kännas kränkande. Charlotta upplevde äkta vänners omsorg och frågor om hur hon mår som stödjande men menar att halvbekantas eller främmandes frågor om hur maken dog härstammar från nyfikenhet. Charlotta säger:

Och så fick jag en sån där känsla, när det kom sådana människor som var liksom helt främmande som ville veta hur min man dog, så jag kunde inte säga, jag kunde inte. [...] Men så var det en änka som sa att hon gick över gatan när det kom nån som hon inte ville prata med, och jag kände precis lika och försökte på stan vara så att ingen bara skulle komma och beklaga sorgen. (IF mgt 2006/27)

Det som Charlotta uppfattar som nyfikenhet kan också tolkas som ett uttryck för empati. Man vill visa att man bryr sig och ger den drabbade en möjlighet att berätta om händelsen. Den drabbade kan dock förstå det på fel sätt och uppfatta sig bli obehagligt exponerad. Det är ju vanligt att skvallerpressen närapå dagligen rubricerar olika dramatiskt exponerade "sanningar" om människors liv eller människor själva berättar om sina eller andras liv. Eventuellt kan tystnaden kring modern Anderssons sjukdom också härstamma från ett liknande obehag mot omgivningens intresse för från vardagen avvikande händelser. Foucault talar i *Viljan att veta* (2002, 79) om "bekännelser" som en ritual i ett maktförhållande, där lyssnaren har en hermeneutisk funktion, då han både kan avkräva sanningen, dechiffrera det han delges och besluta vad han i sin tur vill göra med den. Johansson (2005, 268) menar att svåra erfarenheter i en människas liv genererar "frånvaro av tal" också därför att det inte är brukligt att tala om sådana. Enligt Foucault (1998, 18 ff.) kan diskurser produceras med tystnad som en komponent med syftet att kunna kotrollera talet kring ämnet. Detta leder dock till att det genereras en censur kring fenomenet. Foucault talar om sexualitet, men jag har på nära håll upplevt en liknande censur på 1960- och 1970-talen kring självmord. Enligt Giddens (1984, 198 ff.) är självmord i familjen definitivt en sådan händelse som kraftigt stör vardagens rutiner. Till detta hör att de berörda upplever ångest och rädsla, och detta påverkar deras beteende så att de blir mera sårbara och mottagligare för influenser och andras krav (ibid.). Exempel på denna typ av tystnad kommer tydligt fram i intervjuer där något av dödsfallen i familjen varit självförvållat. Här bör dock noteras att det vid intervjutillfällena hade gått 27 respektive 44 år sedan händelserna, och på den tiden var alltså självmord något man inte talade om. Nedan beskriver Berit tystnaden kring händelsen:

Man vet liksom hur alla människor säkert pratar om det och undrar över det, men själv levde jag som i ett tomrum, för ingen prata med mig om det, absolut ingen. Och sen var det ju lika svårt för mig att veta om jag kunde föra det på tal, för jag funderade ju på att om jag får andra människor att må dåligt när jag berättar om det som drabbat mig. Så jag levde nog i ett ganska totalt tomrum på det sättet att ... ingen prata ... Sen vet jag ju inte hur talet gick, jag vet ju inte alls hur man prata, det har jag ingen aning om, för ingen sa liksom nånting åt mig. (IF mgt 2005/41-42)

Kravet att tåga framkommer tydligt av Berits uttalande, som jag förstår så att hon nog har ett behov av att få tala om sin mans död men avstår då hon är osäker på hur detta uppfattas av andra. Berit reagerar på omgivningens inuit till tystnad och väljer att följa den. Å andra sidan upplever hon att tystnaden också underlättar för henne, till exempel då hon ringer sin arbetsgivare för att meddela sjukfrånvaro:

Jag minns att jag hade svårt att framföra mitt ärende när jag ringde och då hjälpte [chefen] mig på traven: ”Jag känner till det”. Det minns jag att han sa. Jag kommer precis ihåg de orden ”jag känner till det”. Han hjälpte mig på det sättet. (IF mgt 2002/41–42)

På 1960- och 1970-talen uppfattades det, enligt mina erfarenheter, ociviliserat att öppet diskutera självmord. De sågs mera som halvt offentliga hemligheter, man visste om händelserna, det tusslades och tasslades om dem, men ämnet berördes absolut inte med anhöriga. Det bekräftar både Bodils och Disas utsagor. Bodil säger:

Ingen vet, men alla har sina egna tolkningar. (IF mgt 2005/39–40)

Disas uttalande är ett förtydligande på min fråga om hon kommer ihåg hur omgivningen förhöll sig till moderns självmord. Hon säger: ”Säkert ganska försiktigt” och så fortsätter hon så här:

Mamma hade massor av vänner och bekanta, men sen bara försvann de ... så många kontakter bröts. Och jag kommer nog ihåg att folk då liksom titta så där på stan att ”det är hon”. Ingen kom naturligtvis och så något, men jag kommer nog ihåg det. (IF mgt 2006/35)

Också Berit tangerar människors svårighet att bemöta en självmördares anhöriga när hon berättar hur hon med svärföräldrarna var på väg till pastorsexpeditionen och de mötte några av hennes arbetskamrater:

De gick liksom nästan undan när vi kom. Det blev på något sätt lite svårt eller lite pinsamt ... och när det har gått till så här så vet de ju ännu mindre vad de ska säga. (IF mgt 2005/41–42)

När en familjemedlem har tagit sitt liv kan man inte undgå att fundera på om man själv borde ha sett vad som var på väg och/eller borde ha kunnat göra något för att förhindra det. Detta kommer också fram i Berits och Bodils intervjuer. Berit säger:

B: Och [en bekant] sa åt mig att ”du behöver inte känna dig på något sätt skyldig”.

C: Hur upplevde du det?

B: Nåja, man börjar ju då fundera att borde jag då känna mig skyldig [skrattar]. Men att det gör man ju, nog har man ju enorma skuldkänslor ... att nog funderade jag att vad var liksom min andel i det hela, vad borde jag ha gjort och så här. (IF mgt 2005/41–42)

Bodil berättar hur faderns död hade kommit upp i ett samtal med en släkting som arbetade inom vården:

Hon hade hela sitt liv känt sig så illa till mods då hon inte sett hur dåligt han mådde. Hon kunde se det på människor hon jobbade med och kunde hjälpa dem, men hon såg inte på honom att det var så illa, hon fatta inte att det var så illa. (IF mgt 2005/39–40)

Kübler-Ross (1991, 75) menar att tankar som ”Om jag bara hade ...” är en naturlig del av sorgearbetet, Ågren Bolmsjö (2006) talar om frisk skuld då man är sorgsen över att man kanske har försummat något. En informant till Åkesson (1997, 111 f.) menar att svåra livskriser som tär på ens känsla av trygghet hör till den ”diaboliska verkligheten” som den drabbade personen bara måste leva med. Alla upplevelser kan inte berättas för andra, upplevelsen kan helt enkelt vara för svår att berättas, då man inte vill generera den på nytt (Nylund Skog, 2002, 17). En annan orsak kan vara att man bor på en liten ort och då krävs det man drar gränser i interaktionen med omvärlden genom att producera tystnader (Drakos, 2005, 217). Tystnader, inte en utan många, bör således ses som viktiga element i de valda talstrategierna, vilket betyder att man också ska definiera vilken typ av diskretion som krävs av samtalsparterna kring ämnet i fråga (Foucault, 2002, 52). Goffman (1974, 127 ff.) talar om olika typer av hemligheter: mörka hemligheter, i min tolkning alltså sådana som personer döljer därför att informationen inte är förenlig med den bild de vill ge av sig själv. Strategiska hemligheter är sådana som skulle ge andra möjlighet att effektivare anpassa sig till det man med sitt agerande försöker åstadkomma. Interna hemligheter stärker känslan av samhörighet inom gruppen. Anförtrödda hemligheter är sådana som man måste bevara på grund av den relation man har till den individ eller grupp som hemligheten gäller. Fria hemligheter berör inte en själv och sådana kan man avslöja utan att den bild man vill ge av sig själv eller sin agenda rubbas,

och latent hemligheter består av att man inte vill offentliggöra faktorer som kan påverka ens agerande men som man inte kan säga högt, eftersom man vill bevara en fördel, till exempel sitt arbete.

Utgående från mitt material tolkar jag självförvållade dödsfall klassificera under mörka hemligheter, eftersom det fortfarande förekommer ett slags censur eller motvilja att tala om dem. Bodil uttrycker det så här:

Det har liksom varit ett spöke på mig hela mitt liv. [...] Det har varit så tyst kring honom, man har inte kunnat prata om honom överhuvudtaget. Jag har funderat många gånger att om det inte skulle ha varit självmord, om det skulle ha varit sån här typ bilolycka, ja alltså en olycka då. Hur skulle man ha pratat om honom då? Att den här tystnaden kring honom kommer nog antagligen ändå från självmordet. (IF mgt 2005/39–40)

I Disas familj är tystnaden inte längre total. Hon säger:

D: Med pappa har vi nu senare lite talat, men jag får alltid en känsla av att jag kanske ändå inte vill riva upp gamla sår så där.

C: Vill du prata om det?

D: Om vad?

C: Din mammas död?

D: Nej, inte vet jag nu, det var hemskt ... man kommer nog säkert aldrig över något sånt, och när jag var så ung när det hände ... Och sen just att varför ... (IF mgt 2006/35)

Att Disa avböjer att få ventilera sina tankar kring moderns självmord tolkar jag så att hon inte heller för sin egen del vill riva upp gamla sår, i synnerhet då hon kanske inte känner tillräcklig tillit till mig för att öppet visa de känslor som en sådan diskussion eventuellt kunde framkalla, en slutsats jag är benägen att dra utifrån hennes uttalanden om att hon ”redan bearbetat det jätte” men att hon också är en person som ”alltid storgråter” oavsett om det gäller glädje eller sorg. Men det kan också bero på, som Bodil (IF mgt 2005/39–40) säger vid intervjutillfället, att ”det är nog ännu ganska tabu med självmord”.

Hos de övriga familjerna ser jag att i synnerhet tystnaden kring moderns sjukdom hos familjen Andersson kan klassificeras som hemlighet, närmast kanske då som strategisk och/eller latent, för som ovan sagts så är ju en av de möjliga tolkningarna att modern inte ville axla sjukrollen, utan trots diagnosen, åtminstone utåt, leva så vanligt som möjligt. Detta gör hemligheten också intern, för enligt Anton (IF mg 2002/53–54) visste enbart kärnfamiljen och några nära vänner om sjukdomen. Tystnaderna hos Eks och Dahls ser jag inte

omfatta någon hemlighetsaspekt, utan jag uppfattar tystnaderna härstamma från att de vid intervjutillfället på sätt och vis tvingades återuppleva händelsen och att detta hos vissa informanter i stunden framkallade för dem obehagliga känslor.

Förutom de ovan diskuterade tystnaderna förekommer i materialet också andra sätt att undvika att nämna döden. Det handlar ofta om språkliga sätt, till exempel omskrivs ordet ”död” eller så distanserar informanterna sig genom grammatikaliska konstruktioner, opersonliga tilltalsord, passivering av verb och liknande. Jag ser således att tystnad också kan genereras genom uttalade ord. På samma sätt anser jag att en del känslouttryck i sin speciella kontext bör tolkas som en form av tystnad. Detta diskuterar jag i följande kapitel.

4.4 Att tala om känslor

Enligt Marander-Eklund (2009) kan en forskare förvänta sig känslouttryck i samband med en intervju, och för det mesta är det också lätt att identifiera vilken känsla det är fråga om. Inom emotionsfilosofi definieras vad en känsla är och hurdana utmärkande kriterier känslan har (Kronqvist, 2008, abstrakt), medan man inom kulturforskning anser att känslor skapas och får betydelse i mötet med ett visst objekt, och således ska ses som kulturella föreställningar, inte som något inneboende hos människan (Marander-Eklund, 2009). Ahmed (2004, 7) menar att utgångspunkten för tolkningen bör vara att se hur känslor produceras och vad känslor gör, alltså hurdana konsekvenser känslouttryck får. Här gäller således samma tolkningsgrund som Foucault (1998, 18; 1980b, 115) förespråkar att bör användas då makt studeras, det vill säga hur makt produceras och vilka konsekvenser maktutövandet får. Dessutom genererar ju ett maktutövande, enligt min erfarenhet, ofta känslor hos den som makt utövas mot. Marander-Eklund (2009) hävdar att det är naturligt att emotioner uttrycks i samband med svåra och tunga samtalsämnen, men emotioner i en talakt visar också att saken är av betydelse för informantens. Förutom synliga känslouttryck som skratt eller gråt är det utifrån informantens språkliga val, till exempel emotionsord, stilfigurer, adjektiv och värdeladdade ord överlag, som känslor kan utläsas (Ahmed, 2004, 12 f.). Det är också de diskurser jag analyserar. Dock kan en helt lakonisk och till ytan sett neutral beskrivning också förmedla känslor genom den bild som skapas (Nylund Skog, 2002, 148 f.). Att berätta om något svårt utan att använda sig av emotionsord kan bero på att den svåra händelsen ligger långt bakåt i tiden men också på att man saknar ord för

att beskriva den (Marander-Eklund, 2009). Man kanske inte vill återuppleva händelsen i stunden, utan hellre tigger om den, men man kan naturligtvis också som medveten strategi att klara vardagen ha valt att förtränga och/eller förneka det man upplevt (Pargament, 1997, 75). Tabubelagda och onämnbare ämnen, till exempel döden, omskrivs ofta då de kommer fram i samtal. Sanningen döljs samtidigt som den framhävs hellre än att synliggöra den genom att använda korrekta termer. Om man väljer att nämna det tabubelagda överskrids en gräns. Lyssnaren förstår ändå av ordvalet att något döljs, även om han kanske inte förstår orsaken till det, så således är det bättre att använda korrekta ord och att tala om händelsen sakligt. (Crafoord, 1995, 130 f.; 138 f.)

Jag har delat in kapitlet i hur informanterna använder förskönande omskrivningar då de talar om döden och i andra markörer som kan tolkas påvisa hur känslor kring dödsfallen som beskrivs ges uttryck genom språket.

Förskönande omskrivningar

Förskönande omskrivningar används av hänsyn till och taktfullhet mot åhöraren (Härkönen, 1985) eller då man vill förtränga en obehaglig realitet (Aagedal, 1994). Hallberg (1993) menar att bildspråk är helt grundläggande för att överlag bygga upp och använda språket för att strukturera verkligheten. Bildspråk används för att tydligare och mer intensivt skildra något, göra en föreställning åskådligare eller för att skapa dramatik. Spänningen skapas genom en kombination av polerna i bilden: ett sakled, det som betecknas, och ett bildled, det som betecknar, och olika uttrycksätt kan vara naturbesjälning, personifikation, liknelse, metafor eller metonymi. (Möijer, 1989, 109 ff.) Enligt Hallberg betyder naturbesjälning att man ger naturen och dess väsen en själ och tänker dem som personliga, levande och verksamma. Personifikation betyder att döda ting, abstrakta begrepp och egenskaper ges liv och mänskliga drag och förstås som självständiga väsen. Liknelse är en jämförelse mellan ett sakled och ett bildled som förknippas med varandra genom ett jämförelseord, till exempel ”som”, ”liksom”, ”likt” och där jämförelseordet kan ha ett slags dämpande eller utjämnande effekt. Metaforen betecknas som mera djärv och omedelbar än liknelsen. Metaforen är en förkortad liknelse som används för att förstärka en känsla eller göra en framställning påtagligare, åskådligare eller färgrikare, och det grundläggande är att metaforen bygger på en verklig eller upplevd likhet. (Hallberg, 1993.) Metaforen kommunicerar genom selektion och substitution, till exempel ”dö” – ”sova” medan metonymin, där en delaspekt får beteckna en

helhet, kommunicerar genom kombination och kontextbildning, till exempel ”hjälp” – handlingen att hjälpa eller en person som hjälper. Också en symbol förmedlar betydelse genom de olika konnotationer, kulturella innebörder, och denotationer, bokstavlig betydelse, som anknyts till dem. (Berger, 1997, 72–83; Crafoord, 1995, 38.) Av dessa olika former av bildspråk använder informanterna i mitt material mest metaforer, någon enstaka gång också personifikation.

Förskönande omskrivningar används medvetet när man vill undvika ett ämne eller en term som är speciellt känsloladdad. Omskrivningar underlättar förståelsen för vardagens triviala samtalsämnen, bara man lyssnar noga på vad den andra säger. Ofta går de dock helt förbi eftersom de är så vanliga. (Crafoord, 1995, 38 f.) Förskönande omskrivningar ska således alltid tolkas i sin kontext, alltså i vilken situation de används, vad de kan tolkas beskriva men också hur de fyller det behov som talaren har för att kunna verbalisera sina känslor så exakt som möjligt (Paal, 2010, 208 f.). Också Ricœur (1977b) förespråkar att den metaforiska användningen alltid bör vara kontextuell så att betydelsen blir ett resultat av att det specifika ordet används i just den specifika kontexten. Men han menar också att även om det inte finns ”metaforiska ord”, utan ett metaforiskt uttryck alltid får formen av en fras eller en sats, så är det på ordets nivå som betydelseskilnader gör sig gällande, det är ordet som i en viss kontext får ny betydelse (ibid.). Således kan metaforik användas både expressivt, när man berättar om en upplevelse, och reflexivt, när man tolkar sin upplevelse (Paal, 2010, 213). Ricœur (1988, 227 f.) menar att när det finns en åhörare, eller en läsare, möjliggörs en ”nygestaltning” av hur en handling utspelar sig genom metaforikens *såsom*, och när detta såsom tillämpas både avslöjas och omskapas verkligheten. Ricœur (1977b) menar att det man förstår med en metafor kan öppna förståelsen för hela texten, men å andra sidan kan det att man förstår texten som helhet också ge den rätta tolkningen för det enstaka ordet.

Av mina informanter omskriver fem konsekvent döden då de talar om sin anhörigs död, till exempel Ellen använder uttryck som ”hon var borta”, ”han finns inte längre hos oss” när hon beskriver bekantas död (IF mgt 2006/28). Daniela använder såväl ”dö” och ”döden” som ”sova” och ”somna” (IF mgt 2006/33). Disa använder termerna dö och döden förutom då hon menar att det att man dör i sömnen hemma är ett ”underbart sätt att möta döden” (IF mgt 2006/35). Detta kan tolkas uttrycka personifiering av döden, liksom också Antons uttalande ”när döden kommer hem till dig så inte skickar du bort den döende” (IF mgt 2002/53–54). Charlotta beskriver hur en vän hade tröstat

henne med att säga att "hans tid var kommen" och hon själv menar att "Gud måste ha älskat min man och tog honom därför så snabbt så att han inte behövde lida" (IF mgt 2006/27). Detta är en av de få direkt religiösa anspelningarna i materialet. Tre informanter använder konsekvent termerna dö och döden. Att somna in eller sova lugnt används av fyra informanter, till exempel Danielas pappa "sov ju så naturligt" och mamman "sov ju som en docka, så var det bara" (IF mgt 2006/33). Doris vill inte använda ordet död utan säger i stället att "man visste att nu är vi där, nu är det slutgiltigt, nu är det slut" när läkaren berättar prognosen för systemens cancer (IF mgt 2006/36). Och David menar att "om man kolar vippen så är man borta" då han talar om sin egen död (IF mgt 2006/34), för övrigt det ända inslaget av galghumor, vilket Crafoord (1995, 66) tolkar uttrycka rädsla för att visa känslor, något som också jag ovan i texten ofta uppfattar vara utmärkande för Davids utsagor gällande döden.

Flest förskönande omskrivningar används hos familjen Andersson. Döttrarna använder uttryck som "varför hon måste fara bort" alternativt "fick komma bort", Agneta talar också om "avfärdsstunden". (IF mgt 2002/50–51; IF mgt 2002/52.) Anton använder ofta orden dö och döden men lika ofta förskönande omskrivningar. Han säger att hustrun "på sätt och vis somnade in", att hennes "krafter bara tröt" och att hon "bara slutade leva" i stället för att säga att hon dog. Han talar också om att hustrun aldrig sa att "det här nu tar henne" eller att "det inte finns någon som helst återvändo". Han talar om "bortgång", om att "följa en människa till andra sidan gränsen" och om att "tillåta en människa att gå bort i frid när man har konstaterat att hon har gått". (IF mgt 2002/5354)

Forskning visar att döden oftast förträngs med att omskriva händelsen med "att somna" (Bringéus, 1981; Aagedal, 1994; Hakkarainen, 1999), och metaforen "sömn" är de facto den mest använda i till exempel dödsannonser då man vill undvika det absolut slutgiltiga "död". Det är lätt att motivera döden med sjukdom som till och med ett önskvärt alternativ, men ändå vill man tro på ett himmelrike där sjukdom och lidande inte existerar och där den döde äntligen får frid. Man vill ogärna medge att en kär anhörig eller vän för alltid är borta, så den döde fortsätter leva fastän han inte längre är närvarande. (Sandberg, 2002; 2004.) Österman (2002) menar att ett liknande tecken på att döden uppfattas som en form av existens är att man tenderar att säga att någon har varit död så och så länge i stället för att säga att personen dog för så och så många år sedan. Jag är också benägen att tolka att de förskönande omskrivningarna ovan uttrycker om nu inte

en tro på så åtminstone ett hopp om att ens avlidna anhörig lever i en annan ”värld”. Jag stödjer mig här på Z. Bauman (1994a, 40) som säger att döden inom kristen tradition förnekas med att själens odödlighet överlever kroppens död genom att säga att man föds på nytt till ett annat liv efter detta. Puolimatka menar att alla religioner (och filosofier) har som främsta mål att hjälpa människan möta döden genom att medvetengöra henne om sin dödlighet och om livets mening. Man förbereder människan för den faktiska dödshändelsen och lär henne handskas med de ångestkänslor som uppstår, men man uppfostrar henne också till ett bättre liv efter döden (Puolimatka, 2002). I materialet finns också exempel på sådant, i mitt tycke, konventionellt tänkande. Amanda säger:

Vi är inte religiösa, men nog är det på något sätt Gud, jag har ju vuxit upp så, inte kan man ju undvika sånt. (IF mgt 2002/50–51)

Agneta berättar om sina tankar när hon tog farväl av mamman i kapellet:

När jag såg mamma kändes det att kroppen var bara ett skal, och allt annat hade redan flyttat bort. Men inte vet jag om man kan säga att hon är i himlen på det viset ... men nog tror jag på något. (IF mgt 2002/52)

Anton uppfattar hustruns närvaro så här:

Hon är där hemma med mig, jag känner att hon hela tiden är med mig på något sätt och jag har så bra att vara när jag tittar på hennes foto. (IF mgt 2002/53–54)

Hagberg (2015, 548 f.) skriver om hur förbindelserna till de döda inte bröts, utan en vanlig uppfattning var att den döde fortfarande levde, om än osynlig. Vid gravölet hade den döde en given plats, man förväntade sig drömma om honom och kunde till och be om något slags tecken. Också i Gamla Testamentet, hos författare som Vergilius eller i *Eddan* rådfrågas de döda. (Hagberg, ibid.) Lundgren (2006, 145, 149) menar att den döde för en del anhöriga kan förbli en ”betydande medaktör” även för en längre tid, man kan känna hans närvaro eller ha ett andligt förhållande till honom eller man kan tala med honom helt enkelt för att hålla minnet levande.

Disa har en mera teosofisk syn på varför man inte behöver räddas döden. Inom teosofin, också kallad visdomslära, uppfattas nämligen döden som en ”återkommande händelse i ett ändlöst liv”. Teosofin omfattar tankar om en oändlighet, alltså att det som varit, är och kommer på nytt, men också tankar

om karma, alltså ett rättvist straff- och belöningsystem, samt tankar om reinkarnation vars syfte är att frigöra människan från sorg och ångest inför döden. (Teosofiska samfundet; Online Teosofiska Kompaniet.)

Teosofin förklarar det jätte fint, för där tror man ju på att människan föds på nytt. Att på så sätt så dör du inte, du bara förflyttar dig till en annan nivå. (IF mgt 2006/35)

Charlotta säger att hon på intet sätt är en religiös person, hon går sällan i kyrkan men hon tror nog.

Jag tror att våra dagar är på förhand räknade, jag tror att vi föds med dödsstämpeln på pannan, men Gud Fader bara inte berättar när vi död. Det tror jag på. (IF mgt 2006/27)

Metaforens funktion i ett uttalande är av betydelse, för den ska belysa mänskligt beteende på ett förmildrande sätt. Ordets alla konnotationer bör tas med då man tolkar för då förtydligas också referensen, dessutom leder bokstavlig tolkning ofta till oförståeliga meningar. (Ricoeur, 1977b.) Molanders (1999a, 22) forskning visar att vårdpersonal ofta använder abstrakta formuleringar eller sjukhusslang, till exempel "terminalvård" i stället för "vård av döende", för att undvika den ångest de känner då de möter en döende. Ett liknande bemötande upplevde Erik (IF mgt 2006/29) när han efter det misslyckade återupplivningsförsöket av modern frågade "är det sant att hon är död nu" och ambulansläkaren svarade: "Ja, det är nog färdigt". Förutom att omskriva det definitiva "att dö/döden", omskrivs också vissa sjukdomar som upplevs som stigmatiserande av den insjuknade och/eller av samhället, till exempel spetälska, aids och cancer, menar Paal (2010, 197), som också i övrigt anser att man i den västerländska läkarvetenskapen uppfattar allt som berör sjukdomar som något ont, medan hälsa står för det normala, goda och eftersträvaransvärda. Sjukdom upplevs som ett hot mot ens existens, och således kan det kännas tryggare att försköna hotet med bildspråk (Paal, 2010, 199).

Några tydliga mönster för hur metaforer används i mitt material kan inte ses utifrån kön, ålder eller hur lång tid det gått sedan dödsfallen. Av kvinnorna använder två av de unga omskrivningar och två termerna dö och döden om dödsfall som skett rätt nyligen. Av männen använder två oftast metaforik och en mest adekvat terminologi, ibland med humoristiska inslag. Varken tid eller ålder påverkar här. Fem kvinnor i åldersgruppen 60+ använder konsekvent termerna dö och döden, tre med enstaka metaforiska inslag, och en använder

lika ofta ”dö” och ”döden” som metaforer. Av mina informanter visar kvinnorna relativt sätt oavsett åldern större benägenhet än männen att använda adekvat terminologi när de talar om döden. Att använda termerna död och döden upplever jag uttrycka ett neutralare förhållningssätt gentemot ämnet än förskönande omskrivningar som känns mera känsloladdade. Men om det beror på hur bra man bearbetat händelsen eller på ens person vågar jag inte uttala mig om. Då informanterna använder metaforer uttrycker de döden antingen som (1) sömn, den döde har somnat eller sover, (2) som en resa, den döde har farit eller lämnat en, (3) som ett förflyttande från en existens till annan, något är slut eller färdigt, eller (4) som personifiering, döden möts eller den kommer hem.

Anda språkliga sätt att tala

När man talar om ett dödsfall rapporterar man händelsen såsom den hände, säger Sinnemäki och Simonen (1995c). De baserar uttalandet på att den som talar har bevittnat händelsen och ger sin egen tolkning av den, så därför används också jagform (ibid.). Bal (1985, 112, 134, 137) talar om inblandade och utomstående personliga eller opersonliga berättare som kan vara antingen emotiva eller konstaterande. Samtidigt som man bildar sig en uppfattning om verkligheten och ger den ord så skapar man den (M. Hydén, 1997). Det flummigt sagda behöver dock inte alltid vara ett uttryck för det flummigt tänkta, utan det kan också vara en medveten ”skyddande förklädning”, säger Crafoord (1995, 37). Man vill göra händelsen mer lättberättad och då påverkas också minnet av berättandet (Adelswärd, 1997). Av intervjuerna kan påvisas att samtliga informanter kan karaktäriseras som inblandade personliga och emotiva berättare, de talar om självupplevda dödsfall av nära anhöriga och redan ämnet i sig väcker starka emotioner. Men som ovan diskuterats ses i närapå samtliga intervjuer också inslag av hur informanterna försöker göra intervjusituationen lättare för sig själva i form av olika tystnader.

Språket, alltså hur man uttalar sig, väljer ord och formuleringar, kanske till och med använder dialekt, förmedlar en mängd information om ens åsikter och sinnessillstånd, menar Crafoord (1995, 35). Genom ord förmedlas bland annat känslor av tillhörighet och främlingskap och påvisas generationsklyftor, släktskap och grupptillhörighet. Det finns också alltid en tilltalad närvarande i alla samtal, antingen direkt eller indirekt. (Crafoord, 1995, 35, 64.) Valet av syftningspronomen ger ledtrådar för tolkningen, menar Adelswärd (1997),

med ”du” riktas förklaringen samtidigt till en själv och ens publik, ”vi” betyder att man berättar för sig själv och ”man” betyder oftast ”det normala”, ”det vanliga”. Crafoord (1995, 64) talar om gruppbeteckning som syftningsmarkör, till exempel ”alla” eller ”ingen”. Jag tolkar dock pronomenet ”vi” mera som en gruppbeteckning, en samhörighetsmarkör, åtminstone då det gäller mitt material, än som en markör för att berätta för sig själv. Enligt Ricœur (2000, 36) identifierar subjektet alltid endast ett objekt, antingen med egennamn eller med pronomina. Subjektet är alltid singulart identifierbart medan finitet är universellt, vilket ger uttalandet dess speciella betydelse (Ricœur, 2000, 35). Passivering, till exempel, är ett mera dramatiskt medel när berättaren i snabb takt vill återge händelseförlopp som han upplever att de berörda inte har kontroll över, menar Kaivola-Bregenhøj (2005), men jag uppfattar passivering också som ett sätt att distansera sig från det man berättar.

Utifrån mitt material kan sägas att merparten av informanterna använder i normal kommunikation brukliga syftningspronomen, jag, du, han, hon, den, det, vi, de, när de hänvisar till personer kring dödsfallet. Pronomenet ”ni” används i en intervju vid direkt anföring då informanten återger en dialog mellan sig själv och sina syskon (IF mgt 2006/33). Men två informanter, Agneta och Anton, använder också andra sätt att syfta till någon eller något. Agneta använder ofta passivform av verb, något som är vanligt i finskan. Översättningen sker oftast med antingen ”vi-” eller ”man”-konstruktioner, det senare är också det jag oftast väljer då jag översätter hennes uttalanden. Agnetas två uttalanden nedan får exemplifiera detta:

Den [cancern] var ju där hela tiden, inte en dag gick att man inte tänkte på det. Att fast livet gick vidare och du säkert gjorde allt sådant du också tidigare gjort, så var det nog en stress. Men inte klagade man över småsaker som tidigare känts så jobbiga när en så här allvarlig sak ändå fanns där inpå hela tiden. (IF mgt 2002/52)

Kanske man sen inte tänkte, jag hade liksom inte tänkt att det nu var över. (IF mgt 2002/52)

I det första exemplet använder Agneta både ”man” och ”du” om sig själv då hon beskriver hur moderns sjukdom påverkade vardagen. Jag uppfattar uttalandet så att Agneta genom att använda passivering (”man”) antar att också övriga familjemedlemmar, i hennes familj eller allmänt, i en likande situation kan fundera i liknande banor, medan ”du” hänvisar till hur hon själv agerade. Agneta talar här också mycket snabbare än i övrigt, vilket då också, men hänvisning till

Kaivola-Bregenhøj ovan, kan tolkas så att hon upplevde moderns tillstånd som en ytterst okontrollerbar faktor i familjens liv. I det andra citatet börjar Agneta med den vanliga passivformuleringen då hon hänvisar till sig själv, men hon byter sedan snabbt till ”jag”, vilket jag uppfattar så att hon i stunden inser att hon enbart kan uttala sig om sig själv, hon vet inte hur fadern eller systemen upplevde moderns sista stund.

Daniela använder i uttalandet nedan pronomenet du i den betydelse som Adelswärd ovan ger det, hon talar samtidigt till sig själv och till mig. Hon säger:

Visst sörjer du, visst tänker du många gånger att dina föräldrar dör, då vet du ju att följande är dina syskon. Det är ju det som börjar, så länge du har dina föräldrar så kan du ringa ... man sku kunna ringa till mamma och fråga den och den saken så säger hon, men du har henne inte, du måste fundera att jag har henne inte, jag kan inte ringa till henne, det är ju det, och sen börjar man faktiskt tänka. (IF mgt 2006/33)

Det här är enda gången under intervjun som Daniela hänvisar till sig själv med ”du”. Kontexten är hur hon själv kondolerade en väninnas mors död genom att be henne enbart minnas glädjestunderna, ”det är mycket bättre”, vilket sedan för henne in på funderingar kring hur saknad får helt konkreta former. Hon talar, som jag uppfattar det, såväl till mig (du), sig själv (jag, du) och allmänt (man) om saknad. När Daniela går in på detta spår börjar hon med att säga: ”Om vi till exempel tänker på min väninnas mamma” och fortsätter ”sen ska vi nog säga att folk har ju svårt att säga om nån din närmaste dör”. Detta är enda gången pronomenet ”vi” används i någon av intervjuerna för att markera samhörigheten som uppstår mellan informanten och mig i en intervjusituation.

Anton hänvisar under hela intervjun till hustrun med förnamnet eller pronomenet hon. Döttrarna hänvisas till med familjeuttrycket ”flickorna”, och jag antar att han utgår från att han inte behöver tala så mycket om deras agerande och reaktioner, eftersom jag också intervjuar dem. Björklund och Gyllenswärd menar att det är viktigt att få nämna den avlidne vid namn, och lika viktigt är det att överlag få tala om dödsfallet. Man måste få ”berätta klart” så att berättelsen får en struktur, för först när berättelsen är ”färdig” kan dödsfallet bli en del av den sörjandes livsberättelse. Insikten mellan ”det kan inte vara sant” och ”det är sant” kan ta lång tid, då den berättelse som den sörjande skapar om den avlidne och deras gemensamma liv måste vara sådan som han kan känna sig bekväm med. (Björklund & Gyllenswärd,

2009, 51 f., 71, 78 ff., 87.) Det är det jag uppfattar att intervjun för Anton representerar, ett led i att göra hustruns sjukdom och död förståeliga för sig själv.

Antons intervju påvisar också en stark gruppgemenskap. Han säger till exempel att ”vi var ett tufft gäng”, ”på sätt och vis insjuknade nog hela familjen”, ”tillsammans förde vi sjukdomen framåt”, ”hela familjen drog åt samma håll”. Anton är den enda av informanterna som frekvent använder pronomenet ”vi”, de övriga talar mera om hur de själva upplevde dödsfallet de talar om. R. Bauman menar att man förutom att berätta om en självupplevd händelse också berättar sin attityd till den. Man väljer det perspektiv ur vilket man sedan återger händelsen. Inifrånperspektivet fokuserar berättarens insatser och syftet är att förstärka den egna identiteten och utifrånperspektivet utgår från den spektakulära händelsen och berättaren ställer sig i bakgrunden. (R. Bauman, 1986, 33 f.) Man kunde då tolka det så att Anton genom att välja ”vi” vill poängtera hur hela händelseförloppet (från diagnos till döden) påverkade familjens liv, inte enbart hur det påverkade honom. Man kan också tänka det så att Anton upplever ”vi” som en motpol till hustruns tigande, då familjen som grupp, åtminstone i något mån, kunde diskutera och spekulera kring situationen. Av de övriga informanterna hänvisar David i början av intervjun till sin hustru med ”min fru” för att sedan övergå till förnamnet, medan Charlotta talar om ”min man”, ”min son” och ”min dotter”, några enstaka gånger hänvisar hon också till dottern med förnamnet. Jag tolkar dessa officiellare syftningssätt åtminstone i Charlottas fall bero på att det var lättare än att använda förnamn och att sedan för mig förklara släktskapet. I Davids fall gäller förklaringen inte, eftersom jag vet vad hans fru heter även om jag inte känner henne, så jag är mer benägen att tolka hänvisningen med ”min fru” som ett uttryck för distansering och osäkerhet inför intervjun.

Hur berättaren förhåller sig till det han talar om framkommer också ofta vid tempusbyte till (historisk) presens då presensformen involverar både berättaren och åhöraren medan preteritum anger bakgrunden (Adelswärd, 1997). Att övergå till presens i en berättelse om en dödshändelse är ett sätt förmedla en ”absolut närvaro” av det som hänt, menar Lundgren (2006, 65). I mitt material ses sådana inslag i direkt anföring med repliker och dialog, och kan tolkas som ett försök att förflytta också mig som åhörare till den faktiska händelsen och på så sätt göra den levande för mig, men oftast bör nog informanternas tempusbyte ses som uttryck för att de talar om något de upplever i stunden. Direkt anföring används, enligt

R. Bauman (1986, 66), då berättaren övergår från att beskriva/berätta till att ”spela teater”, ett etablerat sätt att berätta en återupplevd händelse. Heimo (2001) menar att man hellre berättar vad någon annan har sagt om någon eller något än utelämnar någon för saken viktig aspekt. Direkt anföring förekommer i samtliga intervjuer i mitt material. Jag ser det att återge en episod genom dialoger, antingen en ordväxling som faktiskt skett eller en efterhandskonstruktion, representera en form av tystnad, eftersom tolkningen då lämnas helt åt mig. Informanterna behöver genom att återge dialoger inte förklara eller förtydliga varken sina tankar eller känslor, utan dialogen får tala för sig. Utifrån mitt material kan sägas att informanterna genom direkt anföring antingen kort och koncist exemplifierar en för dem central och/eller känslfull händelse eller så kan det vara en sätt att ta upp något som de kanske tänker att jag uppfattar som trivialt men som för dem i stunden är viktigt att få sagt. Mest används detta stilistiska medel av Cecilia och David, minst av Doris och Erik.

Förutom dialogerna mellan Cecilia och fadern i kapitel 4.1 ovan använder hon detta dramatiska stilmedel för att redogöra för episoder som är viktiga för henne men som samtidigt för intervjun framåt logiskt och innehållsrikt. Dialoger används för att öka trovärdigheten och är ett etablerat sätt inom berättande att uttrycka att något är sant och har hänt. Också termer som *reported speech* och *courtroom testimony* används för att poängtera trovärdighetsaspekten i att berätta en händelse genom dialoger.

Och han sa många gånger: ”Kom nu hit” och jag sa åt [mannen och dottern] att ”okej, vi åker, vi har ju sportlov”. Och när vi kom dit så krama jag honom, jag tycker om att krama mina föräldrar, och så sa jag ännu: ”Oj kära pappa, så ljuvlig att se dig”. (IF mgt 2002/26)

Kontexten för uttalandet är att hon några dagar innan hade grälat på fadern, vilket besvärade henne så hon ville se att allt var bra mellan dem. Följande vändpunkt utspelar sig en tid efter att fadern har förts till operationssalen och Cecilia med familj väntar i anhörigrummet.

Och så kom sköterskan och sa till mig: ”Är du anhörig?” och jag sa: ”Jo, jag är dotter”, och då sa hon: ”Det ser nu så illa ut att det är bäst att du ringer till din mamma”. (IF mgt 2006/26)

Ett annat exempel:

Och jag minns när svärmor ringde att ”hej X här, hur är det med din pappa?” så bara grät jag och sa att ”pappa dog” och hon börja gråta och sa: ”Hur kunde det gå så här?” (IF mgt 20026/26)

Jag uppfattar det så att Cecilia väljer att återge de stressfulla händelserna med direkt anföring därför att detta sätt i stunden framkallar färre känslor än en mera reflekterande utläggning skulle ha gjort. Med några få repliker beskriver Cecilia ovan både hur känslofullt det var för henne att berätta att faderns tillstånd är kritiskt respektive att han dött och hur svårt det var att greppa att det faktiskt var sant.

Cecilias uttalande nedan får exemplifiera händelser som kan tolkas beskriva triviala händelser men som vid närmare granskning visar varför informanten tar upp dem. Jag uppfattar uttalandet som ett uttryck för hennes uppskattning av arbetsgemenskapens förståelse och stöd men samtidigt också för hennes egen uppfattning av att faderns död har ändrat henne som person. Ytterligare kan man läsa in familjens betydelse i uttalandet, antingen så att brodern månar om henne eller tvärtom. I bägge fall ger dialogerna en större tyngd åt det Cecilia vill poängtera.

Jag satt på ett möte och mobilen ringde och min arbetskamrat sa: ”Svara bara” och jag sa: ”Jo, det är min bror, jag måste nog ta det här”. [...] Och just i går sa en arbetskamrat åt mig: ”Du har förändrats” och jag svara: ”Ja, jag har förändrats”. (IF mgt 2002/26)

Också Daniela dramatiserar en del händelser kring moderns död. En möjlig förklaring till det första uttalandet är att det förtydligar Danielas olust för att ha tvingats låta lägga in modern på sjukhus när hennes hälsotillstånd förändrats så drastiskt att hemvård inte längre var möjligt. Daniela säger:

Och hon levde ju för att hon sku komma hem till julen. Hon ville hem och jag sa: ”Du får komma hem till jul, jag tar hem dig för då är jag hemma”. (IF mgt 2006/33)

Kontexten för det andra exemplet är att Daniela precis har beskrivit hur mamman dog och vad som hände när likbilspersonalen kom för att föra bort henne.

Och så sa de åt mig då: ”Behöver du mediciner?” och jag sa: ”Nej, jag behöver inga mediciner, för jag vet precis hur det är”... Och så sa de: ”Hör du, vill du lägga de där tulpanerna här bredvid henne?”, så sa jag: ”Jo, jag ska lägga dem”. Och så gick jag till [brodern]: ”Kommer du och säger hej till mamma nu?”. (IF mgt 2006/33)

Personalen erbjuder Daniela lugnande medicin, moderns död var trots att hon var sjuk ändå rätt överraskande. Dessutom dog hon hemma, vilket kan öka stressen, men Daniela avböjer. Av Danielas uttalande kan utläsas att hon

upplever likbilspersonalens agerande som finkänsligt och respektfullt, då de ger henne tillfälle att lägga med blommorna som David gett modern till julen. Daniela såg också till att moderns ansikte inte täcktes, ”de satt säkert i trappan först fast den [likpåsen], att de var hemskt vänliga”. Modern fick lämna hemmet med värdighet, något som Daniela, i min tolkning, stort uppskattade.

David demonstrerar ofta det han vill poängtera genom direkt anföring till exempel när han berättar om episoder som involverar fadern. David har precis besvarat min fråga om han visste att fadern var sjuk med att berätta att fadern hade dålig blodcirkulation orsakad av dåliga matvanor och cigaretter och att detta försvårade hans gående. Nedan en episod kring detta. Utmärkande för David är att han förutom att ofta ta till denna stilfigur också imiterar de talande och att episoderna alltid har en rolig poäng, vilket jag tolkar så att David vill skapa, och upprätthålla, en lättsam stämning för att göra det lättare att tala om sina föräldrars död.

Och så for vi till apoteket. ”Har ni nån hostmedicin som hjälper för den här hostan?”, så sa jag åt honom: ”Hej, vet du inte vad det är?” ”Nå, vad sku det vara?”. ”Nå, tobak.” ”Aj, du säger det också.” (IF mgt 2006/34)

Av exemplet kan utläsas Davids oro för faderns försvagade hälsotillstånd men också att diskussioner om rökningens risker har förts förut. Fadern anar vad David kommer att säga och visar genom slutklämmen sin plats i förälder–barnrelationen, han vet vad han gör och har full kontroll över sitt liv. Kontexten för exemplet nedan är hur speciella händelser fastnar i minnet redan i mycket ung ålder. Här berättar David om hur hans barnbarn bra kommer ihåg gammelmormors (kallas mamma) död fast hon bara var 2 år när det hände. Barnbarnet hade varit med då David och frun ordnade för begravningen. Några år senare reflekterade barnbarnet i litet andra banor kring döden. Också nu imiterar David talarens röst:

Men hon talar ännu om: ”Jo, när mamma dog så var jag med och valde kistan”. ... ..
Nelli är död och så Osmo [familjens hundar], och pappa [gammelmorfar] är död och snart dör nog också mofa”. (IF mgt 2006/34)

David uppfattar resonemanget som logiskt och välgrundat, då det bygger på att gamla hundar och gamla människor dör och att barnbarnet räknat ut att han ”är den nästa sen”, han är ju i barnets ögon gammal. Men dialogen påvisar också

att David har valt att inte undångömma döden så som den hade undångömts i hans barndomshem, något som framkommer av intervjun och som jag återkommer till i kapitlet "Att agera kring döden".

Amandas utsaga nedan kan tolkas antingen så att den direkta anföringen är ett sätt att förtydliga hennes frustration över att inte få till stånd en diskussion om det hon uppfattar som en för henne aktuell fråga eller så att det i intervjusituationen uttrycker sorgen över att hon för alltid har förlorat det viktiga bollplank som moder, enligt Amandas utsaga senare i intervjun, var.

Mamma bara somna hela tiden så jag var lite arg på henne att kan du inte lyssna när jag har viktiga saker att säga. "Säg nu nånting mamma", sa jag. (Amanda, 2002/50–51)

Disa (IF mgt 2006/35) använder direkt anföring ytterst sparsamt. Men när hon berättar om den enda gången hon drömt om modern, trots åratals försök att frammana sådana drömmar, använder hon direkt anföring:

Jag drömde att det ringde på dörren. Det var en så konkret dröm. Och jag går och öppnar och där står mamma i en gul vacker klänning. Och hon kom in och jag sa: "Härligt att du kom på besök, kom in". Och jag kramade henne, och så vaknade jag. Och det var en så strak dröm att jag riktigt måste stiga upp och se om nån är här. (IF mgt 2006/35)

Disa drömde en liknande, som jag uppfattar det, trösterik dröm att den avlidne har det bra efter att hennes mormor hade dött, men när jag frågar om drömmen om modern underlättade sorgen säger hon "kanske lite" även om hon precis har beskrivit den gula färgen som leende och lycklig. Jag uppfattar uttalandet så att den trevliga drömmen i stunden ändå har underlättat för Disa.

Jag har i det här kapitlet diskuterat såväl strategiska som språkliga tystnader kring döden. Ricœur (2000, 122) påminner dock om att en text aldrig kan analyseras utifrån dess satser, eftersom en text är så mycket mera än efter varandra radade satser. Man måste beakta genren, strukturen och de olika koderna. I följande kapitel påvisar jag hur man både kan tala och tiga genom känslouttryck. Och även om man kan se inslag av tystnad också då man analyserar hur genren påverkar hur man talar om den avlidne och övriga personer i närmiljön, har jag valt att ta upp det i kapitlet "Att agera kring döden" i samband med hur identitet konstrueras.

4.5 Att tala genom känslor

Marander-Eklund (2009) säger att känslouttryck utgör ett bra tolkningsunderlag för att öka förståelsen för vad informanten försöker kommunicera. Känslor kan uttryckas såväl språkligt genom att använda emotionsfraser eller nonverbalt, och jag kommer att med exempel ur intervjuerna diskutera båda sätten. Kronqvist (2007) menar att känslor föds ur tankar, minnen och upplevelser och har ett samband med hur den berörda förstår och ser på situationen. Det finns således ett samband mellan hur en situation och de känslor som då upplevs beskrivs. I kognitiva teorier talas det om känslors intentionalitet, alltså att känslor handlar om något eller någon, och känslors rationalitet, alltså om den aktuella känslan kan betraktas som berättigad i den aktuella situationen eller inte. (Ibid.) Ord som används då man beskriver känslor är kulturbetingade, man har alltså en uppfattning om vad personen menar då han säger att han är ledsen, arg eller rädd. Orden behöver inte nödvändigtvis vara användbara då man talar om sin egen sjukdom eller annan trängd situationen, utan då kan bildspråk och lån från andra genrer beskriva ens känslor och tankar bättre. (Paal, 2010, 200 f.) Det är fråga om tolkning och val av tolkningsföreträdare av hur något kan förstås och hur något vill förstås (Kronqvist, 2007), och man bör inte glömma att stilvärdet har stor betydelse för vilken verkan ordet gör och vilken stämning det skapar (Paal, ibid.). Diskurser som analyseras är således såväl språkliga som nonverbala.

Noggrann närläsning ger vid handen att det finns många sätt att beskriva känslor kring döden beroende på personen, men en del likheter kan också hittas. Förstärkande adjektiv och adverbial som "väldigt", "jätte", "massor" eller "alltid", "aldrig" är vanliga när informanterna försöker beskriva hur starkt de uppfattade känslan. I synnerhet de yngre informanterna Amanda, Agneta, Bodil och Cecilia använder sig av dem såväl när de beskriver något positivt som då de uttrycker negativa känslor. Jag anser detta mera påvisa deras sätt att överlag uttrycka sig än bero på ämnet i stunden. "Kanske", "väl" och "säkert" förekommer ofta för att signalera att det man säger är en efterhandskonstruktion och man vet att tiden har påverkat hur man ser på saken. I synnerhet Berit (IF mgt 2005/41–42) använder dem. Adjektiv som "hemsk", "fruktansvärd", "förfärlig", "jobbig", "chockerande", "tragisk", "obehaglig", "svår", "tuff" men också "härlig", "rolig", "glad", "vacker" och "fridfull" används frekvent av informanterna, alltså ord som man förväntar sig när någon beskriver en kär anhörigs person och död.

Känslor av oro och/eller ångest uttrycks av informanterna olika. Amanda (IF mgt 2002/50–51) säger att hon ”hatar tanken på att vara sjuk”, ”smärta skrämmer” henne och ”sjukdomen var världens största orättighet”, vilket jag tolkar uttrycka Amandas rädsla att drabbas av den ärftliga cancer som modern dog av. Ellen beskriver sina känslor då ambulansläkaren försöker stabilisera svärmoderns tillstånd så här:

Jag gick fram och tillbaka, och jag bad att hon skulle klara sig, fast jag visste att det var slut ... jag kände mig hemskt orolig och hemskt ensam. (IF mgt 2006/28)

Också Berit och Charlotta beskriver sin känsla av ensamhet, något jag anser att kan öka ångesten de redan på grund av dödsfallet känner. Berit (IF mgt 2006/41–42) beskriver hur svärmodern helt tog över begravningsarrangemangen: ”Det fanns liksom inte plats för mig, jag blev en bisak”. Detta är också ett exempel på maktagerande, och jag behandlar uttalandet utförligare i kapitlet ”Att agera kring döden”. Charlotta (IF mgt 2006/27) säger: ”Jag kände mig helt utanför, jag kände mig jätte ensam”. Kontexten för Charlottas uttalande är begravningen, men jag tolkar in också samma känsla av ensamhet i uttalandet: ”Min dotter var min mans ögonsten”, i synnerhet då Cecilia (IF mgt 2006/26) i sin intervju lite tidigare sagt att hon hade ett ”jättebra förhållande” till sin far och att de var bästa vänner. Agneta (IF mgt 2002/52) beskriver sin känsla av ensamhet ett och ett halvt år senare i samband med vår diskussion om julfirandet med ”det nu är totalt egalt” om hon firar med familjen eller inte, det sista hon vill är att ”åka till stugan och deppa”.

Oro och ångest kan också beskrivas genom agerande, som Cecilia gör. Fadern har precis fått sin andra hjärtattack och Cecilia har tryckt på alarmknappen men ingen kommer. Mannen och dottern är helt lamslagna. Cecilia säger:

Lyckligtvis är jag en person som reagerar snabbt. Jag började springa så fort jag bara förmådde och skrek att ”nu jäklar” svor jag där att ”nu skötare hit, min pappa har nånting i hjärtat”, och jag hitta dem i rummet längst borta, och de springer efter mig till pappas rum och säger till oss: ”Gå ut, nu är det kritiskt”. (IF mgt 2002/26)

Obehag eller rädsla för att se den döde eller att på annat sätt påminnas om döden kommer också fram på olika sätt i intervjuerna. Cecilia (IF mgt 2006/26) berättar på moderns uppmaning om rädslan hon kände då hon dagen efter faderns död åkte till barndomshemmet och måste ”möta hans kläder och alla

hans fiskedon”. Orden kan ses konkretisera den tragiska upplevelse hon haft kvällen innan, men om det var tanken på det eller om hon tyckte att det inte längre var värt att berätta tar jag inte ställning till. Daniela (IF mgt 2006/33) hann inte åka till faderns dödsbädd, men hon ville ändå se honom och säger att hon var glad att hon gjorde det, för han hade ”inga krämpor eller var vriden eller sånt”. Kanske det att man ofta talar om ”dödskamp” bidrar till rädslan att se en död person, även om såväl forskning (Jannerbo, 1983) och informanter som närvarat i dödsstunden säger att döden oftast är odramatisk, vacker och fridfull och att den döde ser ut att sova.

”Inte en glädjefull stund”, ”inga stjärnstunder” är Antons (IF mgt 2002/53–54) bedömning av hustruns sjukdomsprocess, utan närmast en ”förlamande” känsla då ”sjukdomen aldrig underlättade”, men ändå ”kraschade” ingen av dem. Själva dödsstunden uppfattade han vara ”mänsklig” och ”rationell”, inte ”panikartad”, och graven kallar han en ”kall plats”. Anton använder överlag ord som jag tolkar som värdeladdade för att beskriva sin uppgivenhet och sorg, till exempel var både hustrun och hennes läkare ”storartade” (*upea*) människor, en död människa förvandlas inte till ett ”monster”, man ”stänger inte av livet för en sjukdom”, syskonens omsorg ”kändes sjukt”. Också Berits (IF mgt 2005/41–42) uttalande ”mina barn blev faderlösa, vi blev övergivna” tolkar jag beskriva en liknande sorg och uppgivenhet inför framtiden. Bodil (IF mgt 2006/39–40) använder ”släktdepression” och ”riktigt förstörda” när hon talar om sin mors och andra släktingars stora sorg efter mormodern och att hon bara kan tänka sig vilket ”helvete” det måste ha varit för modern.

Agneta (IF mgt 2002/52) säger att återupplivningsförsöket på modern då ”de kom springande” kändes ”jätte obehagligt” med alla instrument och pipande ljud. Familjen försökte säga att det var en ”så fin sak” att modern hade fått dö hemma, så inget ”sånt här stort jäkt” hade behövts. Också Erik upplever en mängd olika känslor, obehag, irritation och upprördhet, då ambulansläkaren försöker få hans mor att ”stanna vid livet”. Han säger:

Det var obehagligt ... att liksom se när de kämpa och ingenting kan göras, så det var obehagligt, och sen chocken ... man är inte riktigt sig själv. Och det kändes ju mest irriterande de där poliserna, man tänkte att vad gör de här, vad har de med det här att göra, fast de måste ju vara där. De gjorde ju sitt jobb, men de var ganska formella och kalla, de var inte personliga ens, och det irriterar mig ännu mera. Jag var så upprörd ... Ja, den gången var det så, det minns jag. (IF mgt 2006/29)

Utifrån mitt material kan ses att anhöriga, Anderssons, Eks och Cecilia, upplever alla slags återupplivningsförsök som obehagliga. Det är inte så att de inte vill att deras anhöriga ska leva, utan sannolikt vill de bara undvika att bevittna de drastiska åtgärder som den döende utsätts för, eftersom det då blir den sista minnesbilden de får skulle utgången ändå bli döden. Man önskar sig själv och de sina en lugn och fridfull död.

Exemplen ovan visar hur känslor kan tolkas utifrån ord, men det finns också exempel på motsatsen, det jag uppfattar uttrycka hur känslor förtigs genom ord. Bodil (IF mgt 2006/39–40) säger om sin mormors död: ”Jag ville inte höra att hon hade dött, jag ville liksom inte ta i tu med den saken, jag bara stängde ut det”. David (IF mgt 2006/34) svarar, i mitt tycke, mycket undvikande på mina frågor: ”Förstås sörjde man som man gör”, ”Nog hade man ledsamt förstås”, ”Inte förstår man riktigt vad man saknar”. Jag uppfattar uttalandena så att han genom att ta till det allmänna ”man” och ”förstås” kan undgå att behöva reflektera över eller kanske till och med återuppleva vissa känslor kring föräldrarnas död, något jag tycker att bekräftas också då jag frågar om begravningarna och han svarar: ”Nå, vad sku jag nu desto mera komma ihåg” om pappans och ”den var riktigt vanlig, inte något särskilt” om mammans. Även om mitt intryck i stunden var att det var för svårt för honom att tala om sina känslor, så kan det naturligtvis också vara så att han faktiskt inte minns, det har ändå gått många år sedan händelserna. Ett annat sätt att undvika att tala om något man uppfattar som svårt är att rada tomma fraser efter varandra i stället för att använda exakt terminologi. Man svarar till exempel att något är ”liksom ... på sätt och vis ... att det där ... vet du ... och så här” eller säger att ”inte minns jag riktigt ... att säkert ... inte vet jag” innan man kommer till saken. Detta sätt att tala använder sig Disa (IF mgt 2006/35) ofta av.

Enligt Crafoord (1995, 62) finner lyssnaren en mängd information som underlättar tolkningen av det berättade i det han kallar den ”dolda undertexten” som man finner till exempel då man studerar ordval eller olika sätt att formulera sig, något också jag utgått från i mina tolkningar ovan. Berättaren kan också välja att kommentera och aktivt kommunicera med sin publik antingen genom direkt eller indirekt tilltal, referenser till åhörarnas tidigare kunskap eller erfarenhet i ämnet med syftet att bland annat överbygga klyftan mellan berättelsen och berättarsituationen och ledsaga åhöraren till rätt läsning/förståelse (R. Bauman, 1986, 98 ff.). Också detta metaberättande, som Bauman kallar det, syns i mitt material i olika utsträckning, som ovan påvisats. David är dock den enda som

tilltalar mig genom att ofta besvara mina frågor med att avsluta sitt uttalande med ”är det inte så”, ”är det inte bäst så”, till exempel när han säger att han inte berättade för sina arbetskamrater om sin mors död, eftersom det inte i hans tycke berör dem (IF mgt 2006/34). Men det är inte enbart för att orientera åhöraren som metaberättandet är viktigt, lika viktigt är det för själva berättelsen, då kommentarer som ”jag trodde inte mina ögon” höjer trovärdigheten av det som berättas (R. Bauman, 1986, 113). Detta exemplifieras till exempel i Eriks ”Den gången var det så, det minns jag”, och jag ser uttalandet också bekräfta Repstads (2007, 54 f.) utsaga om att människor minns händelser bättre än tankar och känslor samt Kaivola-Bregenhøjs (2003) utsaga om att man återupplever både händelser och känslor som de framkallat varje gång händelserna kommer till tals. Således kan min tolkning att vissa informanter inte vill återuppleva känslorna kring dödsfallet vara sannolik. Exemplet ovan ser jag ytterligare påvisa Kaivola-Bregenhøjs (2003) tankar om att känslor och känslouttryck är mycket svåra att tolka och att det alltid finns en fara att forskaren i sin tolkning omfattar egna förväntningar på ett visst slags beteende.

Sorgens nonverbala uttryck

Det jag kallar sorgens nonverbala uttryck, det vill säga gråt, snörvlande, trött och/eller grötig röst, suckar och långa pauser hittas i mindre eller större utsträckning i samtliga intervjuer. Frid (2004) menar att ett känslouttryck bör få ta det ”utrymme det kräver” men att det alltid har betydelse för tolkningen, till exempel en suck kan ofta markera en ståndpunkt (Siikala, 1990). Kaivola-Bregenhøj (2003) påminner om att i synnerhet negativa känslor som vrede, ångest och hat ofta återges på annat sätt än att berätta uttryckligen om dem. Kaivola-Bregenhøj (2003) säger att hon aldrig när hon upptäcker att så sker frågar om vilka känslor informanten upplevde vid tillfället, det skulle kännas för påträngande. Och som jag tidigare i avhandlingen påpekat så måste man, åtminstone försöka, behålla sin professionella roll som neutral forskare och inte tillåta att informantens känslouttryck får övertaget också på en själv. Ett sporadiskt skratt för att bekräfta att man förstår den roliga poängen är dock, i mitt tycke, helt på sin plats då det fungerar på samma sätt som ett hummande, alltså uttrycker ens intresse och förståelse.

Trött eller färglös röst är utmärkande för samtliga informanter i något skede av intervjun. En orsak kan naturligtvis vara att personen inte är van att tala länge i ett sträck, men jag är mera benägen att tolka den trötta rösten bero

på det för dem tunga diskussionsämnet, då rösten samtidigt ofta också färgas av gråt, som informanterna dock försöker svälja, och åtföljs av suckar. Endast två av informanterna gråter öppet, Cecilia då hon berättar om hur läkaren kom med dödsbudet (IF mgt 2006/26) och Charlotta när hon berättar om minnesorden hon valde för maken (IF mgt 2006/27). Man kan dock också tolka det att informanter försöker gömma gråten genom att svälja den eller att snörvla som ett sätt att förtiga känslor och/eller att undvika att tala om en svår sak. Det samma gäller sådana pauser som kan ses representera ”frånvaro av tal” (Johansson, 2005 268), alltså sådan tystnad som är budskapbärande, inte sådana pauser som hör till en lyckad kommunikation (Crafoord, 1995, 163). Ibland kan tystnad bero på att man förträngt händelsen (Bal, 1985, 71) eller på att man är rädd för att ge ord åt något för då är det sagt och kan inte tas tillbaka (Crafoord, 1995, 139). Av mina informanter håller endast Anton (IF mgt 2002/53–54) och Berit (IF mgt 2006/41–42) långa pauser då de talar om hustruns respektive makens död. Detta tolkar jag bekräfta forskares (Rubow, 1993, 22; Enggren, 1978, förord) antaganden att det är skillnad på om man mister sin livskamrat eller en åldrande förälder. Men naturligtvis kan också kortare pauser vara budskapsbärande och långa pauser kan betyda att man inte explicit väljer att tala om något, utan faktiskt bara behöver en paus i talandet.

Skratt eller fniss som uttryck för känslor, eller för att dölja dem, förekommer också i mitt material då informanterna diskuterar dödsfallet i familjen. Detta kan te sig underligt med tanke på sammanhanget då man kanske hellre förväntat sig gråt som uttryck för sorgen. Som jag ser det är skrattet ett uttryck för känslor i berättande stund, informanten tänker tillbaka på händelsen, återger den med perspektiv och kan då tolka händelser på ett annorlunda sätt i efterhand. I min tolkning är det just denna förståelse som i stunden utlöser skrattet, inte händelsen i sig, utan skrattet fungerar på sätt och vis som en kommentar till denna självförståelse. Man kanske i berättande stund känner sig generad eller tycker att situationen är pinsam, man kanske ångrar sina ord, och visar det med att skratta. Kaivola-Bregenhøj (2003) talar om ”comment laughs”, skratt i en situation där det inte riktigt passar in, och menar att det signalerar berättarens osäkerhet inför åhörarens tolkning av och reaktion på det berättade, men kanske också en inbjudan att skratta med eller en förväntan att lyssnaren förstår vad berättaren vill säga. Också osäkerhet och rädsla kan uttryckas med skratt (Marander-Eklund, 2007).

Av informanterna skrattar Ellen (IF mgt 20026/28) och David (IF mgt 2006/34, se ovan) när de tycker att något är roligt, till exempel då Ellen berättar hur hunden ännu långt efter att svärmor hade dött drog mot huset där hon bodde, ”den skulle hälsa på henne, hon skulle till mammo hon”, och jag skrattar tillsammans med dem åt det roliga. Osäkerhet för hur jag förstår situationen kommer fram till exempel då Erik skrattar till då han berättar hur han frågade om modern faktiskt är död eller när han berättar hur han inte kommer ihåg hur han kom in genom den låsta ytterdörren till huset där modern bodde, bara att ”in kom vi” (IF mgt 2006/29), något som kan tolkas så att han upplever sin panik värd att uttryckas i stunden även om det i efterhand känns aningen pinsamt. Bodil (IF mgt 2006/39–40) berättar skrattande hur hon är rädd för mörka gator eller har tänkt sig sin egen begravning, dock inte hur hon ska dö. Bodil skrattar rätt ofta och jag skrattar med henne, då jag uppfattar det hon säger oftast uttrycka något humoristiskt. Berit (IF mgt 2006/41–42) skrattar till några enstaka gånger under intervjun, i min uppfattning i samband med händelser hon i efterhand upplever att borde ha sköts på annat sätt, men eftersom man inte kan gå tillbaka i tiden och göra om saker får skrattet skyla över fadäserna. Också Daniela (IF mgt 2006/33) skrattar lite när hon, i min tolkning, upplever att hennes gråt över faderns död efter så många år känns pinsamt: ”Jag börjar gråta när jag tänker på det, inte brukar jag annars men det kommer så nära”.

Det kommenterande skrattet förekommer oftast i familjen Anderssons intervjuer, i synnerhet Amandas (IF mgt 2002/50–51) utsagor åtföljs av skratt, till exempel då hon berättar att modern inte fick den kista hon ville ha eller att alla skrattade och skojade på moderns begravning, något som jag tolkar så att hon är osäker på om de betett sig rätt. Hon skrattar också ofta, i min tolkning, urskuldande då hon jämför sig själv med modern i positiva ordalag, något som kan tolkas så att hon uppfattar det vara att skryta för hon har tidigare prisat modern till skyarna, och hon skrattar när hon berättar om sina mindre lyckade åtaganden, samt när hon försöker få modern att säga något om den nya pojkvännen (se ovan). Agneta (IF mgt 2002/52) småskrattar överslätandet åt det hon säger, till exempel att hon tänker att man nuförtiden i alla fall dör i cancer så varför då vara rädd för att få sjukdomen eller när hon berättar hon i ilska ”hotat” modern med att hon inte stannar kvar en enda dag hos fadern om det händer modern något, hon inser ju att modern inte har makten att ändra situationen. Hon skrattar också aningen förläget när hon berättar om faderns panik för att maten inte skulle räcka till när det kom så många

människor till begravningen, och lika förläget skrattar hon när hon berättar att hon ytterst sällan besöker moderns grav, något jag tolkar så att hon antar att jag kanske tänker att hon borde göra. Anton (IF mgt 2002/53–54) skrattar till några gånger då han berättar något som hustrun gjort eller sagt som han anser påvisa hennes styrka och målmedvetenhet, till exempel då han nämner hennes tuffa medicinering mot diarrén när de skulle gå på fest, eller när hon påminde läkaren om att han hade lovat att sköta henne till det bittra slutet och sa att ”du lämnar mig inte i sticket”. Men när han säger: ”Det var roligt att följa med hur arbetskamraterna reagerade” skrattar han inte trots ordvalet, han enbart markerar sin förståelse för arbetskamraternas agerande. Och när han berättar att de med hustrun redan i tiderna bestämt att det ska skålas i vin på deras begravning och konstaterar att ”och så gjorde vi” skrattar han lite ”ja, så gjorde vi”, något som kunde tolkas som ett förnöjt skratt då det för honom var viktigt att han hade respekterat deras överenskommelse.

Jag har i det här kapitlet genom exempel påvisat hur svårt det är att tala om känslor och hur svårt det är att tolka känslouttryck överlag. Maktagerande i samband med att både tala om döden och i synnerhet i samband med känslouttryck har jag valt att diskutera i sammanfattningen. På så sätt kan jag behandla makten på ett allmännare plan och inte utpeka någon viss informants agerande.

5 Maktagerandet kring tal om döden

I denna första analysdel har jag diskuterat hur man talar om döden ur olika perspektiv. Jag har visat hur jag skapat mitt material genom intervjuer och diskuterat både fördelar och nackdelar med att kunna intervjua flera familjemedlemmar om samma dödsfall. Jag har motiverat mitt val av intervjumetod, öppna samtal, genom aspekter som tillit, auktoritetsposition, störande element i intervjusituationen, informanternas agerande och intervjuernas sannolika funktioner för dem. Jag har med exempel ur intervjuerna påvisat på vilka sätt såväl jag som informanterna har maktagerat under intervjun, till exempel genom kontroll och manipulation i stunden, men jag har också på ett allmännare plan försökt påvisa hurdana konsekvenser mina positiva och negativa värderingar i intervjusituationen har eller kunde ha fått.

Jag har också, igen genom exempel ur intervjuerna, påvisat hurdana olika former av tystnad som kan förekomma då ett dödsfall avhandlas med avstamp i Crafoords (1995) klassificering, och funnit att den akut närvarande döden ytterst sällan tas upp till diskussion vare sig av den döende eller av anhöriga. Men jag har också påvisat att man tiger av andra orsaker, man vill till exempel göra situationen lättare för sig själv eller andra genom att inte ta upp ämnen som kan generera starka obehagliga känslor. Jag har dessutom påvisat att maktagerande för att bibehålla tystnaden kring döden i informantfamiljerna kan härstamma från en känsla av maktlöshet, då man inte vet hur man ska agera eller inte vill agera, och diskuterat olika konsekvenser som detta eventuellt kan få. Och jag har diskuterat hur man genom språk både kan uttrycka känslor och tåga om dem, något som i mitt material uttrycks med förskönande omskrivningar av orden dö och döden och med andra former av språklig manipulation genom tilltalsord och dialoger eller genom nonverbalt beteende antingen för att uttrycka eller tåga om känslor.

Hur gör sig då makt gällande när man talar om döden? Detta ämnar jag nu diskutera utifrån hur ett medvetet maktagerande, där syftet är att nå något, påverkar de berörda och hurdana konsekvenser detta kan få. Man får heller inte glömma att man också genom ett omedvetet eller oplanerat maktagerande kan nå något som i sin tur får konsekvenser. Också maktlöshet, att av olika orsaker inte förmå sig att agera, bör ses som en form av maktagerande, för ett icke agerande kan leda till att man ändå når sina mål, vilket igen kan få konsekvenser för de berörda. Habermas (1994, 72 f.) menar att man för att kunna nå det

önskade resultatet, med andra ord för att kunna agera målmedvetet, måste välja rätt strategi. En strategi som baseras på noggrann situationsanalys möjliggör att man kan välja det bästa handlingsalternativet. Den valda strategin definierar reglerna och beteendemönster definierar villkoren för samförståndet, vilket i klartext, enligt Habermas (ibid.) betyder att samtliga involverade agerar utifrån sin egen strategi. Noteras bör dock att man i en kommunikationssituation sällan har möjlighet till längre reflekterande analyser, utan beslutet om agerande tas på några sekunder, högst några minuter.

Giddens (1984, 96 f.) menar att man måste studera subjektets egenskaper ur ett funktionellt perspektiv när man talar om ett agerande eller en aktör och inte enbart se dem som något implicit. Man får dock inte glömma att subjektet kan välja hur han agerar, antingen positivt, alltså aktiv för att åstadkomma något, eller negativt, alltså för att avhålla sig från att överlag agera. Giddens (1984, 98 f.) presenterar en modell för agerande, där första fasen är att situationen kräver en handling, andra fasen representerar ett målinriktat agerande med reflektioner och motiveringar och tredje fasen omfattar icke avsedda konsekvenser. Giddens (ibid.) ser dock mänskligt agerande som en rutinprocess, där aktören först då hans agerande ifrågasätts ger en efterhandsförklaring som baserar på och motiveras av samma kunskap som ledde till agerandet. Efterhandsförklaringar ser Giddens (1984, 99) vara rationella förklaringar till varför aktören agerade som han gjorde. Oftast söker man inte ens motivet till sitt agerande utifrån sig själv, utan man beaktar alla berörda aktörers växelverkan i situationen, menar Giddens (ibid.).

Makt genereras på många sätt när man diskuterar kring döden, till exempel är redan det att en person vill förverkliga sitt behov av att för andra få berätta om ett självupplevt dödsfall att maktagera då han väljer perspektivet och innehållet utifrån det mål han vill nå. Åhörarens motagerande kan då vara att antingen godkänna det som sägs som sanning med eventuellt fabricerade inslag eller som en möjlig avbildning av det som hänt, i vilket fall talaren har nått sitt mål, eller så kan åhöraren välja att ifrågasätta det som sägs, i vilket fall talaren är tvungen att ändra sin strategi för att kunna nå en liknande fördel som han ansåg sig få hade det sagda godkänts från början. Åhörarens tolkning bygger på om han förstår talarens utsaga motsvara sitt kulturella bagage och om han uppfattar utsagans verklighet hanterbar. Vad man kommunicerar och vad man tiger om är ett medvetet eller omedvetet maktagerande, som genereras utifrån den fördel man har räknat ut att

man på så sätt har bästa möjligheten att nå. Ett exempel på detta är mitt sätt att dokumentera och välja vilka aspekter jag tar med då jag förvandlar informanterna till mina ”case”, och sedan behandlar dem enligt vad jag vill få ut av intervjuerna. Ett annat exempel är när samtliga familjemedlemmar i sina respektive intervjuer redogör för samma händelse, och den får olika innehåll beroende på informanternas maktagerande i kommunikationsprocessen. Jag använder sedan innehållen för att skapa en ny verklighet genom att redigera deras tolkningar av sina upplevelser eller genom att försöka bryta den censur som en enskild familjemedlem tar till kring någon aspekt av händelsen. Maktagerande kan således sägas vara ömsesidig manipulation. Informanterna väljer bland episoder och språkliga medel hur de bäst kan ledsaga mig till ur deras synvinkel rätt läsning antingen om händelseförloppet eller om de övriga familjemedlemmarna, något jag återkommer till då jag diskuterar hur informanterna bygger upp den dödes och sin egen identitet. Också jag är ute efter rätt läsning, vilket betyder att jag genom frågor utifrån luckor kring viktiga diskurser i de övriga medlemmarnas intervjuer försöker få fram ytterligare uppgifter som kan bekräfta mina tankar om och förslag till möjliga tolkningar.

Jag har genom materialet visat att språket utgör en viss maktaspekt med tanke på att avhandlingens språk är svenska. I det här fallet kan de finskspråkiga informanterna sägas ha mist sin makt åt mig, då jag översätter deras utsagor och väljer deras ord. Jag manipulerar således genom språket. I talande stund har informanterna makten, men efter att intervjun avslutats blir de maktlösa, och jag kan utifrån vad jag vill påvisa välja uttalanden som bäst lämpar sig för syftet. Ett sådant agerande uppfattas som etablerat inom forskning utifrån intervju-material, men oberoende av om jag hade skickat texten till informanterna för påseende och kommentarer, hade jag haft den slutliga makten att bestämma vilka ändringsförslag jag ser vara berättigade. Informanten är också i detta fall maktlös. Ändå är intervjuarens mål att under intervjuerna efter bästa förmåga få informanten att känna sig delaktig i skapandet av nya forskningsrön. Denna känsla av delaktighet görs genom språket, genom att signalera intresse och uppskattning samt genom att uppmuntra till breda resonemang kring ämnet. Men också hur man tilltalar den andre har betydelse, ett felvalt pronomen eller ett felvalt adjektiv kan också resultera i en känsla av utanförskap, något som givetvis gäller oavsett vem som i stunden maktagerar.

Hur parterna presenterar sig och vilka medel de väljer för att teckna den bild de vill förmedla är ett maktagerande där den som tecknar bilden har makten och den andra antingen godtar eller inte godtar bilden som sann. Konsekvenserna kan bli antingen en i stunden bra ömsesidig relation eller en obekvämlig situation för antingen den ena eller båda. I vilket fall som helst påverkar den bild man ger eller godtar hur syftet med intervjun nås.

Med tanke på intervjuformen är det genom forskarens maktagerande som intervjun styrs mot ett önskat håll. Om intervjuformen är öppna samtal, som i mitt fall, kan forskaren i vissa fall eller för en viss tid ge över makten åt informanten och tillåta honom att fritt reflektera utanför överenskomna ramar. Men också informanten kan ta över makten och styra intervjun, i synnerhet om han uppfattar att intervjuaren är osäker med sina mål. Det ligger ju i informantens intresse att få utveckla sin berättelse i egna banor för att på så sätt kunna bygga upp en sådan bild han av händelsen eller sig själv vill visa. Om känslor visas är åhörarens roll av största betydelse, och om han inte med sitt agerande på något vis bekräftar att han ser och förstår talaren, kan konsekvenserna bli att talaren tar på sig en annan roll och då ändras både relationerna i och utfallet av intervjun. När det gäller maktagerande genom känslouttryck är det också viktigt att forskaren behåller makten och inte låter sig ledas in i känslovallet. Känslouttryck kan ha sin grund i maktlöshet men är likväl ett uttryck för maktagerande. Intervjuaren bör dock vara lyhörd och svara på informantens eventuella behov, uttalade eller nonverbalt signalerade, om stöd. Att visa att man önskar få stöd kan ses antingen som maktlöshet, man vet inte hur man ska agera och vill att den andre styr situationen eller så kan det ses som medvetet maktagerande för att få en inblick i hur den andre skulle agera. Här bör man dock som forskare vara noggrann så att man inte går in för att värdera eller delge sin åsikt om något som informanten säger, även om informanten signalerar att det vore önskvärt.

Det ligger också i forskarens intresse att minimera störande element från intervjusituationen, till exempel genom att på förhand lära sig använda inspelningsinstrumentet och se till att man inte avbryts av telefonsamtal eller åtminstone inte tar ett samtal. Det samma gäller då man avbryter den andra eller som intervjuare påtvingar informanten egna erfarenheter eller ger honom bristfällig bakgrundsinformation som kan leda till missförstånd. Sådant agerande uppfattas som negativt och arrogant maktagerande och kan i värsta fall tolkas så att forskaren inte tar informanten på allvar, det vill säga inte

respekterar honom. Konsekvensen kan då bli att också informanten övergår till ett mindre respektfullt bemötande, vilket också kan ändra på utsagornas innehåll.

Att medvetet upprätthålla en tystnad kring det aktuella diskussionsämnet kan bero på att informanten känner sig maktlös att återuppleva händelsen som han förväntas beskriva. I detta fall kan både tiggandet och att bli tvingad att tala, eller att återuppleva något, uppfattas som maktagerande. Konsekvenserna i båda fallen kan då bli att informanten till exempel fortsätter att må dåligt, då talandets eventuella positiva följder uteblir. Tystnad som medvetet maktagerande kan motiveras, i sig också ett maktagerande, med att man vill göra situationen lättare antingen för den andre eller för sig själv. Men man kan också motivera sitt agerande till exempel med sin position i en viss hierarki. Ibland kan ens agerande också styras av till exempel familjetraditioner, av samhällets konventioner, av vanans makt eller av att man lovat följa någons anvisningar eller önskemål.

Foucault (2002, 77) menar att sanning aldrig genererar makt, i stället påtvingas tystnad alltid av ett maktagerande. Foucault (1998, 50) menar att det att man ”bekänner” en sanning inte betingas av den åhörande partens auktoritet, utan av talarens relation till det han ”bekänner”. Maktpositionen tillfaller åhöraren, inte talaren, eftersom sanningsdiskursen genereras hos den som tvingas dela sanningen. Tystnad är således ett måste för att en maktrelation överlag kan etableras, menar Foucault (1998, 65). Foucault (1998, 70) hävdar dessutom att maktrelationer inte kan förklaras genom orsak och verkan eller genom rationalitet, men maktutövande har ändå, enligt min erfarenhet, ofta sitt ursprung i eller motiveras med dem både på mikro- och makronivå. Det är ju utgående från dem man väljer den strategi man använder för att på bästa sätt, alltså med största förmånen för sig själv, försöka ändra på maktrelationerna inom en viss diskurs.

III ATT AGERA KRING DÖDEN

Denna andra analysdel omfattar tre huvudkapitel: dödsprocessen, begravningen och nyorienteringen. Orsaken till att just dessa diskurser valdes är att de exemplifierar tidspsannet för intervjuerna. Diskurser som närmare analyseras är i sin tur sådana som tydligt framkom vid närläsningen. I kapitel 6 "Dödsprocessen" tar jag upp diskurserna att leva i dödens skugga med dödsorsaker som obotlig utdragen sjukdom, akut sjukdomsfall, ålderdomens fridfulla död och självmord, att närvara vid dödsbädden exemplifieras av död hemma och på sjukhus, och i den sista diskursen behandlas att ta farväl. I kapitel 7 "Begravningen" diskuterar jag förutom själva begravningen och minnesstunden diskurser som enligt vems önskemål begravningen ordnades och informanternas behov av att registrera sin egen begravning. Övriga ritualer kring begravningen, till exempel att delta i den avlidnes sista färd, tacksägelsen och dödsannonsen tas upp. I kapitel 8 "Nyorienteringen" diskuterar jag identitet och roller närmast utifrån begreppet primärsörjande och glorifiering av den döde samt hur informanterna berättar att de klarade den akutaste sorgen och hur livet började få mening igen.

6 Dödsprocessen

I det här kapitlet behandlar jag följande diskurser: (1) att uppleva dödens skugga, (2) att närvara vid dödshändelsen och (3) att ta farväl. Maktagerandet kring de olika diskurserna diskuteras utförligare i ett skilt kapitel i enlighet med förfarandet i föregående analysdel. Jag inleder ändå med en kort genomgång av vad experter uppfattas vara värdig eller god död. Värdig död hör till sådana diskurser som överskrider nyhetströskeln varje gång ett fall av misskötsel av sjuka eller åldriga personer uppdagas (exemplifierat i kapitel 4 "Tystnaden kring döden").

Värdig död har blivit ett vanligt diskussionsämne i samband med att döden i dagens samhälle allt oftare utlokaliseras. I Finland initierade Social- och hälsovårdsministeriet år 1991 projektet *Hyvä kuolema* (värdig död) med syftet att utveckla vården av döende patienter inom den offentliga hälsovården. Projektet resulterade bland annat i att patienten och de anhöriga får delta i beslutsfattandet om vårdåtgärder. Den döende erbjuds bland annat aktivt möjlighet att dö hemma och kring byggs honom upp ett nätverk av

läkare, hemsjukvårdare, anhöriga, släkt och vänner för att underlätta att de närmaste anhöriga inte ska känna att de belastas för tungt av det praktiska dagliga och för att minimera de berördas rädsla och osäkerhet i den trängda situationen. (Sinnemäki & Simonen, 1995a.) Den svenska motsvarigheten, slutbetänkandet *Döden angår oss alla – värdig vård i livets slut*, inkluderar i värdig död också att den döende inte behöver dö ensam och att hans kropp omhändertas med värdighet (SOU, 2001:6, 38 f.). Slutbetänkandet utgår från en enkätundersökning om hur man skulle vilja ha det i livets slutskede, och hälften av de tillfrågade svarade att de skulle välja att dö hemma. Om man är svårt sjuk är valet inte lika självklart, utan då anses det vara tryggare att vårdas på sjukhus. För en del fanns inte hemvårdsalternativet överhuvudtaget, eftersom de anhöriga varken kunde eller ville åta sig uppgiften. (SOU 2001:6, 28.)

Det väsentliga är ändå, enligt bägge projekt, att ingen oavsett var han vårdas behöver dö ensam. Dunstan (1980) säger att döendet är en social verksamhet och att det därför uppfattas obehagligt att någon dör ensam och övergiven. Det är också viktigt att man försöker ordna det så att den döende får ett eget rum där han kan vistas ostörd med sina anhöriga, säger Sinnemäki och Simonen (1995a). Mariné (1981, 8) menar att det är sjukvårdspersonalens uppgift att bistå så att den döende får dö på ett värdigt sätt. För anhöriga är det viktigt att få veta vem som närvarade i dödens stund, om de själva inte gjort det, och vad som gjordes för att underlätta för den döende. Om anhöriga har valt att vaka över den döende bör de av vårdpersonalen erbjudas såväl information om hur den döende bör skötas som omsorg och stöd, och det är viktigt att de anhöriga får veta att deras insatser i vården av den döende uppskattas. (SOU 2001:6, 38 f., 60 f.) Värdig död ”kräver” andra människors insats i form av hjälp, vård och omsorg oberoende av den döendes person, säger Josefsson (1995, 47). Också Karlsson (2008, 53, 66) menar att palliativ vård ska innebära att patientens närstående inkluderas i vården och påminner om att den sjuka/döende ska ha rätt att i alla skeden av sitt liv bemötas som en människa, inte som en sjukdom. I SOU (2001:6, 33) konstateras att även om fysiskt lidande uppmärksammas väl inom sjukvården, kan den psykiska smärtan, ångest, sorg, vrede och/eller depression, vara svårare att uppdaga. Patienters och anhörigas önskemål bör respekteras, och även då inget explicit uttrycks finns önskemålen där. Det kan handla om att få dö hemma, att

inte lämnas ensam, att inte återupplivas eller att få starkare smärtlindring. Utgångspunkten bör alltid vara god vård av en döende patient. (Sinnemäki & Simonen, 1995b.)^{47 48}

Raunkiær (2007, 177 f.) menar att ”god död”, det vill säga idealet om en fridfull vacker död hemma i hög ålder antingen i sömnen eller annars utan smärtor och av ”rätt orsaker”, inte självmord eller olycksfall eller så snabbt att man inte hinner ta farväl är det människor önskar sig. Sandman (2001, 46) säger att god död upplevs viktig därför att döden är slutet på livet så som man känner det. Man kan i allmänhet beskriva hur man tänker sig sitt liv efter att något speciellt händer, till exempel giftermål, födsel, examen., men efter döden finns ingen fortsättning att fantisera om, utan döden är en engångshändelse (ibid.). Men Sandman (2001, 118) menar också att det man uppfattar som god död för till exempel sin anhörig troligen är en död som man önskar sig själv. Också Sandman (2001, 147 f.) diskuterar värdig vård ur perspektivet att inte behöva dö ensam, men han säger att det ibland kan vara till och med mera stressande för den döende att ha anhöriga närvarande, i synnerhet om deras förhållande varit ansträngt eller den om döende inte vill visa sitt nederlag i form av att till exempel kroppsfunctionerna förändras. I sådana situationer kan såväl den döende som de anhöriga faktiskt preferera att minnas honom han var före sjukdomen och döden. En god död innebär således också att den döende får bestämma i vems sällskap han vill dö, menar Sandman (ibid.). Dunstan (1980) säger att en viktig del av god död är att den döende kan avsluta sina förpliktelser och försonas med omvärlden. Tamm (1992, 118) påpekar att samhället inte längre stannar upp vid ett dödsfall, utan allt fortlöper som om inget hänt, något som av den som mist en nära anhörig kan upplevas som ofattbart.

---

⁴⁷ Också FD Katie Eriksson vid Åbo Akademi har forskat mycket i både etiken kring och den faktiska vården av sjuka och döende patienter, bla.a. om att lindra patienters lidande (1991), om att vårda eller inte vårda den döende (1996), om etisk vård av gamla (2013) samt om caritativ vårddetik (1991, 1995, 2008). (portalen Alma)

⁴⁸ Man kan också ge sin viljeförklaring om vård i livets slutskede genom att göra ett livstestamente för den eventualiteten att man genom allvarlig sjukdom, olycka eller ålderdomssvaghet förlorat sin rättsliga handlingsförmåga. I testamentet kan man avsäga sig alla åtgärder, t.ex. återupplivningsförsök, som på ett konstgjort sätt skulle upprätthålla ens livsfunktioner och på så sätt för en kort tid förlänga livet, och endast önska sig smärtlindring. (THL)

6.1 Att uppleva dödens skugga

Utifrån materialet kan konstateras att något slags sjukdomshistoria finns för varje dödsfall, förutom för de två självmord som i intervjuerna togs upp och för vilka det inte kunde anges en orsak. Anton, Amanda och Agneta Andersson levde i över fyra år ”berg-och-dalbana” med moderns cancer, Berit Bergs och Daniela och David Dahls båda föräldrar samt Erik Eks mor hade under åren drabbats av många åldersrelaterade sjukdomar, vistats på sjukhus i omgångar och genomgått operationer. För en del av dem hade situationen ibland varit kritisk, men de hade återhämtat sig.

Så här beskriver Daniela det:

Mamma har ju alltid haft nånting, så många sa att mamma säkert dör före pappa för hon var sjuk. Hon var många gånger döende sjuk, men hon var så seg. Vi fick föra henne med våld till sjukhuset och de operera henne i sista minuten, men hon klara sig ... Men så började hon bli sämre och sämre, det var sockersjuka och lite hjärtat och benen, att det var så där småningom som hos äldre, att hon börja nog tyna bort. (IF mgt 2006/33)

Man kan av uttalandet se att även om Daniela var van vid att moderns hälsa vacklade så är hon också medveten om att situationen i och med moderns ålder hade förändrats, modern började tyna bort. I intervjun resonerar Daniela också kring hur mycket faderns död fyra år tidigare eventuellt undermedvetet hade påverkat modern, för hon hade vid hans död uttryckt sin önskan om att ”vi skulle ha kunna dött tillsammans”. Äldre personer brukar ju ofta tycka att de själv borde ha fått dö före sin make eller maka, menar Daniela, även om ordningsföljden inte har någon betydelse, båda sörjer ändå.

Också Erik hade en längre tid varit förberedd på att modern kunde dö när som helst.

Hon var i olika etapper på sjukhus då tidigare och hon var ju sjuk. Hon låg ju på intensivvården också, så hon var nog inte i riktigt gott skick. Vi var hela tiden i beredskap att om de ringer så sticker vi, men det behövdes ju inte. Hela den här sjukdomsprocessen varade i flera år och det kom så där småningom hela tiden, och det gjorde ju att det allmänna tillståndet hela tiden blev sämre och sämre. (IF mgt 2006/29)

Eriks uttalande är ett exempel på hur människan planerar och förbereder sig för olika krissituationer. Pargament (1997, 96) menar att även om man inte kan förbereda sig för sjukdom eller bråd död så börjar copingprocessen för en

eventuell död redan långt före den förödande diagnosen eller beskedet att inget längre kan göras. Anton (IF mgt 2002/53–54) uttrycker det så att man ”ser det” på en nära person.

Den döende upplever inte sällan att han bara är en skugga av den person han en gång varit och att det är svårt att känna igen sig i spegeln, säger Qvarnström (1993, 3). Också kroppsfunktionerna som man inte längre har kontroll över upplevs som obehagliga och skamliga. Man känner sig ”smutsig, ful, äcklig”, som en av Qvarnströms informanter uttryckte sig. Som jag ser det kan det att man flyttas till ett långvårdssjukhem upplevas lika förnedrande med allt vad det innebär från urinkatetrar till blöjor, för det signalerar att man inte längre förväntas återhämta sig. Berits uttalande bekräftar att modern reagerade så när hon flyttades till ortens långvård:

Det tog hon så fruktansvärt hårt, dit skulle hon aldrig någonsin ha velat komma. Man hade ju hört att man nu inte blir så väl omskött där kanske och så där, att det är ett dödens väntrum ungefär. (IF mgt 2006/41–42)

Danielas far tänkte om sjukhus i liknande banor och lär ha sagt att ”nu for det åt helvete” då han fördes till sjukhus efter att benen inte längre bar honom, berättar David (IF mgt 2006/43). Sjukhuset är, enligt sjukhusläkaren jag intervjuat (IF 2000/6), det ställe där människan oftast dör, antingen till följd av en kortare eller längre obotlig sjukdom eller till följd av ett olycksfall trots alla försök att rädda patientens liv. Döden kan också inträffa helt oväntat under en rutinåtgärd, vilket Cecilias fars död exemplifierar.

Begravningsentreprenör B (IF mgt 2001/4–5) säger sig alltid rekommendera att anhöriga inte sätter ut sjukhus eller vårdhem som dödsplats i annonsen, eftersom dessa för andra antingen är ett hem eller en plats där man förväntas bli frisk, således bör försiktighet iakttas för att inte stämpla sjukhus som dödens väntrum. Z. Bauman (1994a, 17) menar att även om man är upptagen av att skapa sig en framtid är döden alltid närvarande, kanske inte under eget namn, utan som sjukhus, begravningsplatser, bårhus, sorgeritualer, dödsannonser och olika minnesdagar. Också Foucault (1989, 17) beskriver sjukhusen som dödens tempel och menar att de kan ha en negativ inverkan på den sjuke.⁴⁹

---

⁴⁹ Foucault beskriver i sin historik om medicinvetenskapen och sjukhusväsendet här påverkan av den tidens ofta usla kliniker, men som jag ser det är det inte långsökt att äldre människor kan uppfatta sjukhus på liknande sätt i synnerhet om deras erfarenheter från sjukhus härstammar från årtionden tillbaka.

När Berits mor dog var också hennes far intagen på sjukhus, dock inte på samma som modern, och de hade inte sett varandra på en ”våldigt lång tid, för han orkade inte gå och hälsa på henne”, säger Berit (IF mgt 2006/41–42). Berit och syskonen hade många gånger ändå tyckt att det var ”underligt att de inte ska kunna få vara på samma sjukhus”. I SOU (2001:6, 37) sägs det att den döende ska ha rätt till att bli sedd och bekräftad och att det handlar om att respektera det enskilda människovärdet. Jag uppfattar att detta inte förverkligades i Berits föräldrars fall, och jag ser här en tydlig manifestation av samhällets makt. Faderns hälsotillstånd krävde akut vård, vilket då också bestämde sjukhuset, medan modern hade förpassats till långvården som bästa alternativ i hennes situation. I detta fall uppfattar jag att patienternas bästa inte förverkligas, då samhällets regler inte ger möjlighet till medmänsklig flexibilitet. Enligt Nikkonen (1995a) påvisar forskning att resursbrister ofta leder till att medmänskligheten får ge vika för rutinmässig vård, då äldre personer inte längre lär förvänta sig så ”värst mycket”. Åkesson (1997, 125) säger att den sociala döden i det västerländska samhället sker långt innan dödsfallet just genom långvarig vistelse på vårdhem åtskild från vänner och arbetskamrater. Elias (1993, 4) talar om ett utdraget döende och avser då att den tilltagande kroppsliga och eventuella mentala svaghet som åldrandet medför för individen kan betyda social distansering. Sjukhusläkaren jag intervjuat (IF 2000/6) säger att människor i största allmänheten litar på sjukhus och accepterar livets realiteter och motgångar. Resursbrist och jäkt förstås, även om man nog förväntar sig att sjukhuspersonalen kunde göra ännu mera än sitt yttersta för att underlätta för patienterna.

Hos familjen Andersson var det under hela sjukdomen självklart att modern skulle skötas hemma och att hon skulle få dö hemma. Förutom operationer och cytostatikabehandlingar arbetade modern som vanligt. Två veckor innan hon dog sjukskrevs hon och före det hade hon och Anton tagit ut semester som vanligt. (IF mgt 2002/53–54). Nikkonen (1995b) visar att patienter som vill dö hemma sällan behöver uttrycka sin önskan högt, utan det är självklart för hela närmiljön. Att vårdas och dö hemma ses som en naturlig fas i familjens samliv. Cancer är ändå en mycket skrämmande diagnos och förorsakar, trots ökad kunskap och bättre vård, ångest hos både patienten och hans anhöriga (Nikkonen, *ibid.*). Livet börjar gå i perioder, allt följer sjukdomen, behandlingarna och kontrollerna, och just detta känns grymt, för det påverkar grundtryggheten, menar psykologen jag intervjuat (IF mgt 2001/99–100). Så när en person drabbas av svår sjukdom är den största utmaningen inte att

bemästra sjukdomen, utan att klara av att vardagen och förlikas med att det liv man är van vid förändras, och därför försöker man så länge som möjligt leva som vanligt, menar Pargament (1997, 83 f.). Qvarnström (1979, 30 f.) menar att den döendes mest primitiva (och främsta) försvar är att förneka att han är obotligt sjuk och kommer att dö, för det ger honom tid att bearbeta situationen. Det var också den strategi som tillämpades hos Anderssons, och som tidigare i kapitel 4 visades, valde familjen på moderns initiativ att inte diskutera hennes eventuella död, vilket fick vissa konsekvenser för familjen. Så här beskriver Anton det:

Vi var sjuka tillsammans, och det krävde nog jätte mycket krafter ... men när man såg att hon inte gav efter en tum så ... Det var nog hon som bar hela familjen. (IF mgt 2002/53–54)

Den obotligt sjuka måste få rätt till sitt eget sätt att dö, hävdar Saunders (1980). Detta kan innebära tillräcklig smärtlindring och anpassning till eventuella fysiska begränsningar men också att åtminstone de viktigaste relationerna bibehålls. När man ställs inför risken att mista något är ens första tanke att hålla fast vid det i mån av möjlighet, men man kan också omvandla hotet till något mindre hotfullt eller till och med ignorera det, menar Pargament. Det är mänskligt att reagera så, för om man accepterar den krassa verkligheten betyder det ofta att alla ens drömmar går om intet och man känner sig vilse. Det är dessutom smärftfullt och kräver mycket energi att ändra sitt sätt att tänka och leva, men för att klara en krissituation är det ibland nödvändigt att omorientera sig, att slopa gamla värderingar och skapa nya, säger Pargament (1997, 108 ff.) Raunkiær (2007, 11 f.) påvisar i sin forskning att i synnerhet cancersjuka helst vill tillbringa så mycket tid som möjligt hemma och också i mån av möjlighet dö hemma, medan anhöriga kan uppleva detta mycket ansträngande till exempel därför att de inte anser sig kunna ge den döende det professionella psykiska stöd han skulle behöva. Agneta, som ansvarade för moderns vård och till och med sov med henne i föräldrarnas sovrum de sista veckorna när fadern igen hade börjat arbeta, uttrycker det så här:

Jag kände att jag inte är nån sjuksköterska, men när mamma inte ville till terminalvården så tänkte jag att okej, vi är hemma så länge vi klarar oss. Nog skulle vi ju ha fått mycket mer hjälp hem men det behövdes ju sen inte. Men jag liksom tänkte att om nånting händer så är jag ju inte utbildad sjuksköterska ... Men jag är ändå lycklig över att jag var där hennes sista tid, för den får man ju aldrig tillbaka. (IF mgt 2002/52)

Raunkiær (2007, 113 f.) menar att det både för den döende och de anhöriga är svårt att påta sig nya roller, eftersom dessa inte enbart påverkar relationerna inom familjen, utan också i närmiljön, arbetslivet och fritiden. Den döende fråntas många av sina roller, till exempel den normala relationen av hustru och man, och den andra kan då uppleva sig vara änka eller änking redan en lång tid före själva dödsfallet, i synnerhet då den döende vårdas hemma. Rummet vid hemvården förblir det samma medan rollerna förändras, vilket eventuellt upplevs starkare då döden ständigt är närvarande, säger Raunkiær (ibid.). Av uttalandet ovan kan utläsas att Agneta påtog sig, kanske inte helt frivilligt, rollen som moderns sjukvårdare, något som i stunden orsakade stress men efteråt kändes bra. I intervjun berättar Agneta att hon nog också under dessa veckor sommarjobbade och till och med var ute med vänner en gång för att ens för en liten stund få annat att tänka på.

Kübler-Ross (1991, 47) säger att den döende aldrig ger upp hoppet. När man får en förödande diagnos är den första reaktionen oftast att det har hänt ett misstag, och när så inte är fallet förlitar man sig på vården. Man har bra dagar och man har dåliga dagar, men man ger aldrig upp hoppet. Som jag ser det gäller detta för både döende och anhöriga. Man hoppas på under, nya mediciner eller att få ens så mycket tid att man hinner ordna upp sitt liv. Agneta (IF mgt 2002/52) säger att fast hon visste att mamman kommer att dö så väntade hon på ett under. När mamman insjuknade talades det inom familjen öppet om sjukdomen och vården, men ju sämre mamman blev, desto mer förtegen blev hon, säger Agneta. Qvarnström (1979, 36 f.) menar att när man får diagnosen obotlig sjukdom med snar död hamnar man i en kris och för att klara den använder man sig av invanda beteendemönster då dessa endast kräver lite ansträngning. Man spelar en roll som man vet att fungerar inom den aktuella sociala omgivningen och kan således koncentrera sig på att lösa det dilemma som diagnosen medfört. Det handlar om balansgång, menar Qvarnström. Hörnqvist (1996, 66 f.) talar om nödläge som definierar vilken strategi man väljer för att på bästa sätt lösa det. Också Falk och Lönnroth menar att det är viktigt att den döende tillåts leva så normalt som möjligt så länge som möjligt, han vill kanske undvika medlidande, för det antyder en icke normal verklighet. Att kunna uppehålla skenet av att allt är som vanligt är viktigt, inte enbart för den sjukes egen skull, utan också för att de anhöriga då kan fortsätta leva normalt (Falk & Lönnroth, 1999, 23, 51). Också Raunkiær (2007, 100 ff.) påvisar i sin studie rutinernas betydelse för både döende och anhöriga, för de

ger trygghet, representerar nuet, ger en illusion av kontinuitet och har således en normaliserande effekt. Framtiden vill ingen i en familj med en döende medlem tänka på, säger Raunkiær.

Döden och sjukdomen är ändå alltid närvarande i vardagen, antingen så att man väntar på provsvar, som hos familjen Andersson, eller besöker sin anhörig på sjukhuset, som hos familjerna Berg och Dahl. Dödens närvaro syns på olika sätt, till exempel berättar Amanda (IF mgt 2002/50–51) hur viktigt det var för modern att få begrava sin far innan hon dog, ”hon ville bespara sin far på något sätt så att han inte skulle behöva begrava sitt eget barn”. Också Rubows (1993, 22 f.) informanter menar att generationer ska dö i ”rätt ordning”, men de menar också att den döendes ålder har betydelse för att förstå meningen med det hela. Att dö ung anses vara onormalt, säger också Åkesson (1997, 126.) Människor har en förförståelse för att saker och ting i deras liv händer i rätt tid och i rätt ordning, och det gäller också döden såtillvida att barn ska begrava sina föräldrar och inte tvärtom, för livets ordning bryts om man dör ung eller i arbetsför ålder, påpekar Finch och Wallis (1993). Åldern är också något som Cecilia (IF mgt 2006/26) lyfter fram när hon talar om sin fars död. Han var ung, endast 56 år gammal. Också Berit (IF mgt 2005/41–42) lyfter fram sin brors ålder och oväntade död, och Bodil säger så här:

Min morbrors begravning var säkert en av de sorgligaste just i och med att han var så ung ... kanske människor var ännu mera bedrövade på något sätt när de kom till begravningen, att på något sätt att hur kunde det här hända. (IF mgt 2005/39–40)

Av intervjuerna framgår också att oron för en sjuk familjemedlem hela tiden finns där. Eks står i beredskap att när som helst lämna allt och åka till sjukhuset skulle Eriks mors tillstånd försämras (IF mgt 2006/29), Daniela (IF mgt 2006/33) menar att när man levat länge tillsammans med någon så vet man ”inom sig att hon kommer nog inte att leva så länge”. Det säger också Anton (IF mgt 2002/53–54). Amanda (IF mgt 2002/50–51) säger att hon bad till Gud ”varje dag, varje morgon och på natten när hon vaknade” som ett sätt att lugna sig själv, inte för att hon konkret trodde på bödens makt. En ständig oro kan också beskrivas så att man inte minns så mycket av sjukdomstiden eller att man vägrar diskutera sjukdomen både med den sjuke eller med andra familjemedlemmar, säger Falk och Lönnroth (1999, 34). Jag ser det så att man är så fokuserad på att en kär person är svårt sjuk eller kommer att dö att vardagens trivialiteter inte ens registreras. Så här beskriver Agneta det:

Om man tänker på den tiden så inte minns jag nu så mycket av vad jag har gjort ... Jag tycker att jag hela tiden gjorde något. Man talar ju om tiden före och efter, inte vet jag ... Kanske man sen senare börjar registrera sånt som man gjort. Att inte lever man i nån dimma precis, men om du skulle fråga mig vad jag gjorde i höstas så tycker jag att jag inte gjorde nånting ... att på så sätt syns det. (IF mgt 2002/52)

Enligt Ågren Bolmsjö (2006) kan dödsprocessen påverkas även om tiden för döden inte kan väljas. Ågren Bolmsjö hävdar att man tar med sig vissa karakteristika från sitt sätt att leva till sitt sätt att dö, och till exempel en mycket privat person förblir med största sannolikhet det också vid sin död, och det bör anhöriga respektera. Detta syns hos familjen Andersson så att modern, enligt Anton (IF mgt 2002/53–54), ”inte var till något besvär, utan skötte sig själv” ända till sin dödsdag. Ett annat exempel kunde vara att man inte berättar för sin omgivning att man är sjuk, som fadern Ceder och fadern Dahl (se kapitel 4.2 ”Den skonande tystnaden”). Jag ser i Agnetas beskrivning av moderns sista tid nedan också inslag av denna typ av karaktäristika.

Det var kanske i början av sommaren, när mamma dog i augusti, så då börja man se att hon var sjuk, hon magra jätte och hennes utseende ändrades jätte, tidigare så kunde du inte ana att mamma hade varit sjuk i cancer i fyra år. Men sen den sommaren såg hon så sjuk ut och började bli trött, men hon sa aldrig att hon hade ont ... Sista veckan somnade hon hela tiden i stolen, men man såg att hon inte ville ge upp. Jag sov hos mamma, och jag kommer ihåg att hon satt på sängkanten och jag frågade att ska hon inte lägga sig och hon sa ”Nej”. Och det slog mig att hon inte orkade lyfta upp benen men hon ville inte väcka mig ... Hon var rädd att om hon nu lägger sig så betyder det att hon ger upp ... att det förstod jag. (IF mgt 2002/52)

Grönlund (1998a) säger att människan tenderar att tänka att hennes liv är och förblir stabilt. Det bästa sättet att förbereda sig inför döden är ändå att lära sig att avstå såväl från saker som från relationer. Detta gäller också för de anhöriga, de måste tillåta den döende att dö. Man måste acceptera att det är ”rätt att dö”, men man måste också få tala om sina känslor inför döden. De anhöriga upplever ändå tröst i vetskapen att de gjorde allt de kunde för att stödja den döende under hans sista tid, menar Grönlund.

6.2 Att närvara vid dödshändelsen

Den döendes sista stund är något som man aldrig glömmer, menar K. och A. Dyregrov (2008, 36). Men också det ödesdigra samtalet man fått om ett dödsfall eller det sista mötet med den döde glöms sällan (ibid.). I kapitel 4 "Tystnaden kring döden" exemplifierades med Cecilias detaljerade sista dialog med och hennes sista synintryck av fadern innan han fördes till operationssalen. Också de övriga intervjuerna påvisar att om man närvarat vid ett dramatiskt dödsfall beskrivs det oftast mycket detaljerat. Om dödsfallet varit väntat och odramatiskt och den döende bara "sov hela dagen", som Agneta (IF mgt 2002/52) beskrev det, eller var onåbar, som Anton (IF mgt 2002/53–54) berättar att sjukvårdspersonalen som installerade morfinpumpen hade uppskattat hustrun vara, fokuseras andra detaljer som upplevs strakt i stunden. För Agneta blev det återupplivningsförsöket och att modern lades "i nån påse och fördes bort". Om man inte närvarat vid döden beskrivs stunden då man tar farväl av den döde ofta detaljerat, visar mitt material.

När chockbudskapet om en nära persons död når en upplever man ofta en känsla av överklighet. Man kan inte tro att dödsfaller är sant, säger K. och A. Dyregrov (2002, 32). "Nej, nej, nej, pappa kan inte vara död!" var också Cecilias (IF mgt 2006/26) första reaktion när läkaren berättade att fadern inte hade överlevt operationen. Enligt K. och A. Dyregrov (2002, 32 f.) fungerar överklighetskänslan som ett skydd mot smärtan, känslorna sätts åt sidan så att man kan hantera situationen. Chocken fördröjer de starka känslor som annars skulle leda till total handlingsförlamning, och i stället kan den drabbade ta till sig vetskapen lite i taget under dagar, veckor och månader (ibid.). Ågren Bolmsjö (2006) menar att man känner sig skyddslös och sårbar vid döden oberoende av om man är den döende eller en anhörig. Livets slut väcker ångest, och man undrar om det överhuvudtaget finns en tröst i en sådan situation (ibid.).

Att dö hemma

När en person dör hemma tillkallas polis ifall döden inte förorsakats av sjukdom eller den döde inte har varit under läkarvård för den sjukdom han dött av, om döden har förorsakats av brott, olycksfall, självmord, förgiftning, yrkessjukdom eller vårdfel samt om man har anledning att misstänka något av de ovan nämnda eller om döden annars är plötslig eller överraskande, statueras i lagen om utredandet av dödsorsak i kapitel 3 § 7, enligt polisen jag intervjuat (IF 2000/6). Då döden förorsakats av något oväntat görs en

obduktion förutom då det gäller gamla människor (sjukhusläkare, IF 2000/6). Till polisens uppgifter på dödsplatsen hör bland annat att göra en preliminär undersökning av omständigheterna kring döden, att tillkalla liktransport och att meddela om händelsen till de närmaste anhöriga. Dödsbudskapet framförs alltid personligen men följer ett fast mönster, vilket hjälper både polisen och mottagaren att handskas med situationen. Polisutbildningen omfattar också psykologisk skolning där man bland annat betonar att polisen kan och får leva sig in i situationen och visa empati. Kontakten blir ändå oftast kort och distanserad, polisen kontrollerar att ”situationen är under kontroll”, alltså att mottagaren av dödsbudskapet inte får en sådan chock att han behöver läkarvård, i vilket fall polisen närvarar tills läkaren anländer. I övrigt får de anhöriga så säga klara sig själva, säger polisen jag intervjuat (IF 2000/6).

Av intervjuerna framgår att polisen tillkallades både då Berits man dog och då Eriks mor dog. Berit säger att varken hon eller hennes föräldrar riktigt visste vad man bör göra vid självmord, men de antog att polisen ska underrättas.

Och det gjorde de. Det var det första de gjorde. Och sen sa jag att hans föräldrar måste få vet. ... Jag måste säga att jag inte minns riktigt, det var på något sätt lite dimmigt sen allting. (IF mgt 2005/41–42)

Polisen ställde Berit några frågor och konstaterade sedan att det var ”ett klart fall”, och så fördes liket bort. Polisutredningen delgavs Berit dock inte. Hos Eks kontrollerade polisen moderns medicinering och avlägsnade sig, berättar Erik (IF mgt 2006/29). Erik förstår att de måste göra det för att utesluta självmord eller död på grund av missbruk, men han tyckte ändå att det var obehagligt och onödigt. Modern Andersson var under läkarvård även om hon vårdades hemma, och Danielas mor var hemma på permission från sjukhuset över julen, så ingen polis behövde tillkallas. Anderssons hade till och med av läkaren fått noggranna instruktioner om vart de skulle ringa vid moderns död, berättar Agneta (IF mgt 2002/52).

Händelserna kring Eriks (IF mgt 2006/29) mors död kan sägas vara dramatiska ändå från att modern ringde dem på natten till att likbilspersonalen ”linda in henne i plastpåsar och det var inte någon vidare trevlig syn”. Att komma in till modern på efternatten visade sig vara knepigt, och Erik har inget minne av hur han och Ellen kom in i trapphuset, men nog att de fick vänta närmare en timme på ”gårdskarlen” som uttryckte både tvivel om brådskan att komma in i lägenheten och osäkerhet om Eks faktiskt var de personer de sa sig vara.

När de väl kommit in ringde Ellen efter ambulans och började sedan utreda var svärmodern hade sitt sjukförsäkringskort⁵⁰, sina recept och mediciner ”så jag tala med henne, och när jag sa att ’nu kommer läkaren’ så märkte jag att hon blev lugn”, berättar Ellen. Så här beskriver Erik moderns sista stund:

Och så kom de då och gav konstgjord andning och dropp, flaskor som jag höll i och så en sån där liten monitor så man såg liksom den där kurvan att hur det skred framåt, eller det skred ju bakåt på sätt och vis ... man såg de där hjärtslagen när de gick upp och ner och sen ... Det var en timme eller en och en halv timme kanske som de höll på med det där och så gav de nån injektion rakt in i blodådrorna och då hoppa det liksom upp, men jag tror inte att hon var så mycket vid medvetandet mera ... men sen blev de [kurvorna på skärmen] mindre och mindre, och hon liksom somna sen. (IF mgt 20026/29)

Ellen (IF mgt 2006/28) säger i intervjun att hon nog tänkte att Eriks mor eventuellt hade klarat sig om de hade kommit in i lägenheten tidigare och om hon hade fått hjälp snabbare. Läkaren avfärdade sådana tankar, hjärtattacken som modern dog av hade inget med tiden att göra. Också Erik (IF mgt 2006/29) nämner i intervjun både sin frustration över att nyckeln till moderns lägenhet hade blivit hos dottern så ”vi kom ju inte in heller” och sin ilska över att husbolagets servicepersonal inte agerade snabbare ”men jag sa att nu ska vi in”. Ekvik (2005, 34 f.) tar i sin bok *När gamla föräldrar dör* upp en liknande situation, där sonen som besökte sin far bevittnade dennes sjukdomsattack. Sonen ringde genast efter ambulans och fast den kom relativt snabbt och personalen var professionell kände han sig som ”en tryckkokare inombords”, eftersom han inte kunde göra något. Han var helt maktlös och förtvivlad, och ännu många år efter dödshändelsen återupplevde han känslan, skriver Ekvik. Liknande uttryck för maktlöshet inför en nära anhörigs sjukdomsattack ser jag i Eriks uttalande ovan och i Cecilias (IF mgt 2006/26) uttalande om hur hon skrikande och svärande sprang längs sjukhuskorridoren för att få hjälp till sin far (se kapitel 4.5 ”Att tala genom känslor”). Elias (1993, 11) menar att den försvarsmekanism som människan byggt upp för att kunna glömma sin egen död bryts när man närvarar vid en kär persons sista stund, och han anser det bero på en blandning av ångest inför döden och skuld-känslor för det man gjort eller inte gjort för den döende.

---

⁵⁰ Motsvaras i Sverige närmast av försäkringsbesked.

Danielas (IF mgt 2006/33) mor hade varit mycket mån om att som tidigare år få fira julen hemma tillsammans med dottern och några andra släktingar, så hon hämtades hem från sjukhuset dagen före julafton. Doris (IF mgt 2006/36) berättar att svägerskan på julaftonen såg ut att må relativt bra och var pigg, så döden kom som en total överraskning. Nedan Danielas beskrivning om den ödesdigra morgonen.

Och sen på jultid morgonen så steg vi upp och jag kamma henne och koka gröt och hon satt i stolen och läste *Hufvudstadsbladet* upp och ner. Och då titta jag att "är du trött", att jo, hon ser inte riktigt bra, och då sa jag att "vi går och sova" ... Det gick kanske en timme eller så och så lyfte hon huvudet och sa "nej". Jag fick inte riktigt klart att vad hon sa men så föll hon ner igen och jag steg upp och då såg jag att det är som det är, och så gav jag för jag hade fått sån där medicin som jag sku ge om det börja bli dåligt med henne, och sen drog hon ett par tre gånger andan och somna. Och hon somna så nått, att jag fick ingen skräck och ingenting ... Jag vänta sen när hon somna, så jag tänkte att jag ska nu ändå titta att ifall hon sover. Det är ju undermedvetet, du fattar inte, du visste, jag visste, jag hade ju vetat det, men jag tänkte att ifall ... Jag var och lyssna på henne ... och sen kom en bekant till oss och jag sa att "titta, att kom nu", jag ville på ett sätt ha nån annan som ... Och så hon att "jo, hon har nog dött". (IF mgt 2006/33)

När en kär person har dött är den första reaktionen ofta att man blockerar händelsen, även om man nog samtidigt registrerar den, menar Björklund och Gyllenswärd (2009, 21). "Vad gör jag nu" blir den första frågan när man står inför en svår situation, menar Pargament (1997, 104, 106), och det är då sökandet av mening aktualiseras och orienteringssystemet omformas till copingmetoder, och man måste välja den metod man tror bäst lämpar sig just då och där. Lindqvist (1999, 29) säger att en förlust kan kännas som ett Big Bang, allt är tomt, man känner inget, man tänker inget, och Björklund och Gyllenswärd (2009, 93) menar att bearbetningen vid plötsliga dödsfall ofta upplevs mycket mer komplicerad än vid förväntad död, eftersom man inte har getts möjlighet att ta farväl. Också Salonen (2000, 27) beskriver hur hennes första tanke är att sonen bara sover och hon tänker att sjukvårdspersonalen måste ha misstagit säg, hon till och med talar till honom, men tvingas till slut godkänna att sonen är död. Det att Daniela valde att vänta tills en utomstående bekräftade att modern är död har jag i en artikel (Sandberg, 2009) tolkat så att hon behövde tid för att kunna förlika sig med att modern faktiskt har dött innan hon förmådde ringa larmcentralen och sina syskon.

Elias (1993, 29) säger att den döende uppskattar uttryck för tillgivenhet, då detta på samma sätt som smärtlindring underlättar den alltid svåra dödsprocessen. Att uttrycka sin tillgivenhet och så bra som möjligt försöka underlätta den döendes trängda situation är också ett uttryck för att den döende fortfarande respekteras som levande, hävdar Elias (1993, 60). Detta uppfattar jag att förverkligades hos alla de tre familjer där döden inträffade hemma. Hos Anderssons respekterades moderns önskan om att få leva som vanligt så länge som möjligt, hon fick arbeta så länge hon orkade, semestern firades med små utflykter, vänner och arbetskamrater besökte henne och hon lämnades aldrig ensam under de sista veckorna (IF mgt 2002/52; IF mgt 2002/53–54). Eriks mor bodde i grannhuset, vilket av bägge part upplevdes som en trygghet och kontakten vad daglig. Ömsesidig hjälp fanns alltid till hands (IF mgt 2006/26). Daniela och modern stod varandra mycket nära också för att de bodde tillsammans i över fyra år innan moderns hälsotillstånd försämrades så pass drastiskt att hon måste läggas in på sjukhus. Daniela hade försökt undvika det intill det sista, och syskon, syskonbarn och Disa ställde upp då Daniela arbetade så att modern kunde stanna hemma. Ett ytterligare uttryck för tillgivenhet ser jag i att Daniela på föräldrarnas bröllopsdag till sjukhuset förde en mimosakvist, eftersom

de hade ju gift sig i december, och pappa hämta ju alltid mimosa åt mamma i december, så jag förde en kvist till sjukhuset och hon sov med den där mimosan i håret för att hon skulle komma ihåg pappa. (IF mgt 2006/33).

Enligt Nikkonens (1995b) undersökning beskrevs död hemma som ett lugnt insomnande, och detta bekräftas också av mina informanter. De har kunnat hålla den döendes hand, Erik (IF mgt 2006/29) slöt sin mors ögon, och Anderssons satt med modern i en timme innan de informerade sjukvårdspersonalen. Agneta (IF mgt 2002/52) uppskattar att det förde familjemedlemmarna närmare varandra, de hade alla varit tillsammans för en sista gång. Detta bekräftas också av Nikkonens (1995b) informanter. Åkesson (1996) menar att det ändå kan uppstå ”spänningsfält” mellan det privata och det offentliga tänkesättet och agerandet. Åkesson talar om äganderätten till döda kroppar, där samhällets regler styr över individens önskemål eller tankar om värdig död, något som i mitt material får uttryck i obehagskänslor vid återupplivningsförsök och bortförandet av liket i platsbyxor hos Anderssons och Eks.

Att dö på sjukhus

Sjukhuset meddelar alltid den anhöriga som angetts som kontaktperson då döden närmar sig så att de som så önskar kan närvara. Då döden är förväntad rings nattetid bara om så har överenskommit, i oförväntade fall kontaktas den närmaste anhöriga alltid. Om det är fråga om en äldre person ringer sjukhuset barnen, om sådana finns, i stället för en äldre person maka eller make för att lindra chocken och på sätt och vis förebygga att denne inte ensam tar emot samtalet, säger sjukhusläkaren jag intervjuat (IF 2000/6). På sjukhus försöker man också i mån av möjlighet ordna så att den döende får ett eget rum där anhöriga kan vistas ostörda och delta i vårdandet om de så önskar (Sinnemäki & Simonen, 1995a). Sjukhuspräst närvarar vid döden om så önskas (sjukhusläkare, IF 2000/6).

Av mina informanter berättar endast Daniela (IF mgt 2006/33) att man från sjukhuset ringde när faderns tillstånd började försämrats, hon kontaktade en av sina bröder för att få skjuts men innan de kom i väg meddelade sjukhuset att fadern har dött. Daniela säger att hon nog på något sätt hade väntat sig samtalet, medan både Disa (IF mgt 2006/35) och Doris (IF mgt 2006/36) upplevde dödsfallet som mycket oväntat, de hade förväntat sig att han snart skulle bli utskriven, för läkarna hade inte hittat något specifikt. För David var det rätt tydligt att fadern inte kommer att återhämta sig. Han säger:

Nej, inte vänta jag på det mera, för när jag var och se på honom nästan varje dag, så märkte man ju att det hade blivit liksom hela tiden dåligare och dåligare och dåligare. Nog kände han alltid igen och tala, men nog visste man ju att han inte slipper därifrån mera. (IF mgt 2006/34)

David upplevde också att faderns död inte var så värst värdig, eftersom han delade rum med många andra patienter, och främmande människor gick där hela tiden. Berit (IF mgt 2005/41–42) fick budet om sina föräldrars död först efter dödsfallet, men berättar att hon hade besökt modern kvällen innan. Dock menar hon att hon ”åtminstone inte medvetet förstod” att modern var så dålig. Hon ringde sina syskon och tillsammans levererade de budskapet åt fadern. Hon minns ännu faderns förvåning över att de kom tillsammans men säger att han genast insåg ”hur det kom sig att vi kom alla på en gång”. Berit berättar att fadern aldrig återhämtade sig efter moderns död, ”han hade inte samma livsvilja som mamma” och han var också svårt sjuk. Kvällen innan fadern dog besökte såväl Berit och hennes barn som rätt många av hennes

syskon honom på sjukhuset. Han var nåbar men hade så svåra smärtor att Berits son måste be personalen ge morfar mera smärtlindrande medicin, berättar Berit.

Åkesson (1997, 39) säger att anhöriga måste få svar på hur döden skedde, om personen fick lida och om döden kunde ha förhindrats. Också Lindqvist (1999, 57) menar att det underlättar för de anhöriga om alla som närvarat vid dödsstunden redogör för den så detaljerat som möjligt. De anhöriga vill veta hur deras kära dog, vem som fanns på plats och vad som gjordes för att försöka rädda den döende tillbaka till livet (ibid.). Detta gäller också för Charlotta (IF mgt 2006/27) som anländer till sjukhuset först efter att maken har förts till operationssalen. Charlotta hade ett behov ”att få exaktare information om hur han dog”, så hon ringde sjukhuset några dagar senare och läkaren beskrev på lekmanaspråk hela operationen.

Medan Cecilia (IF mgt 2006/26) inte minns så mycket av vad läkaren sa då han levererade dödsbudskapet säger Charlotta ”men det gör jag”. Charlotta (IF mgt 2006/27) berättar att hon började ana onåd då en sjuksköterska efter en tre timmars väntan kom och gav henne makens ring och armbandsur och sa att läkaren kommer att redogöra för operationens gång om en stund. Charlotta menar att maken då redan var död. Läkaren bekräftade att maken hade klarat tre bypass-ingrepp men dött under det fjärde. Chocken är överväldigande, för på lokalsjukhuset hade man sagt att maken förflyttas tillbaka dit genast efter det som skulle ha varit en rutinoperation. Av hemvägen minns Cecilia att hennes man på sjukhusets parkeringsplats backade in i en annan bil och lämnade meddelandet: ”Ursäkta, svärfar dog”, och Charlotta säger att de med sonen hela hemvägen gick igenom kvällens händelser.

Wallin (1994) menar att den chock en anhörig får vid dödsfallet för omgivningen kan ge ett falskt intryck av att han förstått och tagit till sig informationen. Chocken är ”naturens egen skyddsmekanism” och fungerar på samma sätt som ett djupt skärsår som börjar blöda först om en stund. Om alla känslor som ett dödsfall kan förorsaka skulle framträda samtidigt, skulle den drabbade ”förblöda”, förklarar Wallin. Pargament (1997, 96 f.) säger att det första en person gör när han hamnar i en krissituation är att han värderar hur meningsfullt han upplever att målet för hotet är. Pargament kallar detta *primary appraisal*, en första uppskattning. *Secondary appraisal* betyder att man går igenom vilka resurser man har att ta sig an situationen, vilket innebär såväl ens personliga egenskaper som konsekvenserna av händelsen. De i sin tur beror

på hur viktig man uppfattar att förlusten kommer att bli. Hur man värderar ett hot beror alltså på vilka resurser man uppfattar sig ha för att klara situationen, menar Pargament. Ett dödsbud är alltid unikt, påminner Järveläinen (2007, 11), och händelserna före dödsfallet är unika. Också de anhörigas liv efter dödsfallet är något unikt, för allt är annorlunda. Jag återkommer till detta i kapitel 8 "Nyorientering".

6.3 Att ta farväl

Att ta farväl inför döden är svårt, men banden måste kapas och den döende måste gå igenom den smärtsamma och sorgfulla processen att göra bokslut på allt det värdefulla som varit, säger Ågren Bolmsjö (2006). Detta gäller som jag ser det också för de anhöriga. Sandman (2001, 191) menar att det ibland kan uppstå konflikter om till exempel den döende nekar att han kommer att dö och de anhöriga har ett behov av att kunna ta ordentligt farväl. I kapitel 4.1 "Den närvarande dödens tystnad" exemplifieras detta med Antons uttalande kring hur hustrun inte genom sitt tigande gav familjen tillfälle att ta ordentligt farväl medan hon levde. "Sista dagen orkade hon inte alls tala, så inget farväl togs på det sättet", säger också Agneta (IF mgt 2002/52). Men man kan å andra sidan tänka sig den rätt långa stund familjen valde att sitta med den döda modern innan de underrättade någon som ett farväl. De till och med ringde moderns syster så att hon kunde komma och ta farväl innan de ringde larmcentralen, berättar Agneta. Dessutom valde Anderssons två av kyrkan regisserade sätt att ta farväl, nämligen att följa modern från bårhuset till kyrkan och att delta i tacksägelsen. Inte heller begravningen som ett officiellt farväl bör glömmas, påpekar Rubow (1993, 25).

Modern var inte den första döda person Agneta sett, för hon hade tillsammans med modern och andra släktingar på sjukhuset tagit farväl av morfar några månader tidigare. I uttalandet nedan beskriver hon förutom händelsen också två viktiga aspekter som möjligen kan tänkas återspeglas när modern dog, nämligen att flera familjemedlemmar närvarade och att de gavs tid att ta farväl:

Det var på något sätt så fridfullt fast det var på sjukhuset. De hade lagt honom i nåt litet datorrum där han låg på ett lakan men en blombukett i handen. Och moster hann köra dit från Helsingfors innan han sen fördes till nåt kylrum. Vi var hemma hos honom på dagen, hemsjukvården larmade oss, och han fördes till sjukhus och dog samma kväll. Och det var inte alls som jag hade tänkt, men kanske det var för att vi alla var där tillsammans. (IF mgt 2002/52)

Berit (IF mgt 2005/41–42) fick meddelandet om sin mors död tidigt på morgonen och åkte genast till sjukhuset för att kunna ta farväl. Modern hade lagts in på kansliet, men Berit minns inget om eventuell utsmyckning för hon var enbart fokuserad på att få se sin mor. Också Berit säger att moderns anletsdrag var så fridfulla, och hon minns hur hon smekte modern på kinden och sa ”mamma du fick frid” och att det på något sätt kändes som en lättnad. Hon säger sig också ha upplevt att hon fick moderns kraft, vilket sedan var orsaken till att hon några år senare uppmanade sin son att gå och ”sitta med sin döde farfar”. Sonen hade tyckt att det hade varit en bra stund, berättar Berit. Också Åkesson (1997, 121) säger att man ska se den döde då det gör det lättare att förstå att personen faktiskt är död. Bodil berättar att hon faktiskt tog farväl av morfar medan han ännu levde. Så här beskriver hon det:

När jag kom till sjukhuset så låg han där och hade så svårt att andas, och ingen vet om han hörde nånting som sades för andningsapparatsljudet. Vi liksom visste alla att han skulle dö den kvällen eller natten. Jag var där bara 10–20 minuter eller så och så här bara krama honom, och han krama nog tillbaka på något sätt med armen så där, och så klappa jag honom och sa bara att 'Hej då mofa'. (IF mgt 2005/39–40)

Daniela (IF mgt 2006/33) önskade se sin döde far, så brodern körde henne till sjukhuset. Modern ville inte komma med. Daniela säger att det var vackert och högtidligt med brinnande ljus, även om fadern låg i korridoren. Fadern såg ut att sova lugnt, anletsdragen var fridfulla, inte ”krämpor eller vriden”, så Daniela var glad att hon fick se sin far en sista gång. När modern dör kan man, på samma sätt som hos Anderssons, tänka sig att den tid Daniela behöver för att kunna medge att modern har dött samtidigt är hennes sätt att ta farväl. När modern ska bäras ut frågar Daniela sin bror, som också firat jul tillsammans med dem: ”Kommer du och säger hej till mamma nu”, men brodern sitter tyst kvar på sin stol. En möjlig förklaring till att likbilspersonalen frågade om Daniela ville lägga ner jultulpanerna hos modern kunde vara att de var känsliga för Danielas behov att modern togs ordentligt farväl av.

Det är viktigt att kunna ta farväl, och det är viktigt att de anhöriga får se den döde klädd och kammad och hel, för på så sätt undviks skräckberättelser om hur liken styckas vid obduktionen, säger begravningsentreprenör A (IF 2000/6). Att se hur döden förskönar, ansiktsdragen slätas ut och den döde ser fridfull och till och med yngre ut uppfattas som något mycket positivt, menar Molander (1999b, 129). I synnerhet om den döde hade svåra smärtor uppfattas

dödens fridfullhet så att alla problem övervunnits (ibid.). Den döde ser ut som om han fått ro, som om han sover vackert med ett leende på läpparna, säger Molander (1999a, 46 f.). Åkesson (1997, 95) menar att det är bra för de anhöriga att se sin döde så att sorgprocessen kan förankras i verkligheten, också manualer kring döden ger detta råd. Det finns dock ingen statistik på hur många som de facto vill se/ser den döde i verkligheten. Enligt Åkesson (1997, 96) är en vanlig förklaring till att man inte vill se den döde att man vill minnas honom som sådan han var levande, och man kan till exempel vara rädd för förvrängda ansiktsdrag men vill inte erkänna det. Åkesson (1996) påpekar ändå att en mängd kunskap kring döden har gått förlorad i och med att döden undångöms på institutioner och tas omhänder av professionella. Den dödes kropp förflyttas, som Hakkarainen (1999) uttrycker det, med en teknisk och hygienisk perfektion till en av omgivningen avskild begravningsplats. Tiden kännetecknas av okunskap om hur en död ser ut, känns och luktar, säger också Åkesson (1996).

Disa (IF mgt 2006/35) säger att hon aldrig ens tänkte att hon borde ha tagit farväl av Danielas far när hon besökte honom på sjukhuset, för han var ”alltid så alert”, men menar att hon kanske borde ha reagerat när han bad henne hälsa hem och sa att ”de kommer att klara sig”. Hon antog ändå att han snart skulle få komma tillbaka hem. Hon kunde inte förstå att han var så nära döden. Överlag menar hon att man ändå hellre vill minnas personen som levande än som död. Ellen (IF mgt 2006/28) talar i intervjun om svärmoderns död på ett liknande sätt. Hon tog aldrig farväl av svärmodern, för hon trodde att allt skulle gå bra. Läkare fanns på plats, och hon hade talat med svärmodern. Erik (IF mgt 2006/29) slöt moderns ögon, något som jag också ser som ett sätt att ta farväl. Sin egen mor tog Ellen (IF mgt 2006/28) farväl av på sjukhusets kapell som var vackert utsmyckat med tända ljus och blommor, och hon minns att hon som sexåring sett sin farmor kistlagd. Sin far tog Ellen (IF mgt 2007/23) farväl av tillsammans med modern och syskonen på morgonen samma dag som han begravdes. Också den stunden minns hon som mycket vacker. David (IF mgt 2006/34) har tagit farväl av sin hustrus mormor i öppen kista i ett litet rum på det ålderdomshem där hon bodde. Sina egna föräldrar tog han farväl av först på begravningen. Att han inte ville se fadern död motiverar han med att fadern dog på natten och dessutom antog han att det är annat på landet där det finns resurser att visa upp den döde. Och modern kunde ju ingen ta farväl av, för ingen visste att hon skulle dö. Cecilia (IF mgt 2006/26) berättar att familjen

erbjöds tillfälle att ta farväl av fadern på sjukhuset, men hon ville minnas sin far levande och glad. Också modern avböjde medan brodern valde att se sin döde far.

Elias (1993, 3 f.) menar att det vanligaste sättet att behandla döden i dagens postmoderna samhälle är att distansera sig genom att förtränga eller neka den, fast man i stället borde tänka på hur det sista avskedet kunde göras så behagligt som möjligt både för den döende och för en själv. Denna aspekt har helt förbisetts i den samhälleliga diskussionen, anser Elias. En orsak till att man ogärna vill se den döende eller döde för att ta farväl är den egna rädslan för döden, säger Falk och Lönnroth (1999, 46), och då är det lättare att dra sig undan. Kontexten för deras uttalande är att stödja personer som mist en anhörig, men jag anser att det gäller också för det sista avskedet, men behöver inte enbart bero på obehagskänsla inför döden, utan kan också bero på, som Elias (1993, 59) säger, att när en person dör, dör inte enbart hans, utan också närmiljöns förväntningar då den dödes positiva funktion härfter saknas. Det vill man eventuellt inte påminnas om. Kanske det också är så att man på något plan upplever det att se den döde mera som ett minne av en fridfull död och en tröst än som ett avsked. Denna förklaring ser jag också att bekräftas av att informanterna som valt att se sin döde anhöriga poängterat hur vacker stunden var.

Amanda, Berit och Cecilia tar i intervjuerna upp också hur deras kropp reagerade efter dödsfallet. Amanda (IF mgt 2002/50–51) säger hon under hela den tid som modern var sjuk hade ”en klump i magen, men nu när mamma är död och ingenting kan göras åt saken är jag mycket lugnare”. Berit (IF mgt 2005/41–42) minns hur hon för sin syster hade beskrivit hur hon känner att hon har ”så ont här över bröstet”, vilket systemen förklarar bero på att chocken löser sig. Cecilia beskriver känslan så här:

Det kändes som om jag hade en klump i halsen, först var den här i bröstet och jag besökte till och med läkare, men han sa att det beror på pappas död. Och så liksom steg klumpen uppåt i halsen, och jag sa också att det känns som om den kommer ut, och jag försökte hosta och hosta. Det var den där processen, men det tog säkert ett halvt år, alltså att jag kände att jag har en klump i halsen. (IF mgt 2006/26)

Frykman och Löfgren (2004) påpekar att känslor ”bor i kroppen”, rädslan kan kännas som en kramp i magen och gråten som en klump i halsen, och dessa känslor upplevs i stunden mycket konkret. Chocken att den andre inte längre

finns där blandas med vetenskapen om att man måste börja ett nytt avsnitt i livet, och det känns överväldigande, säger Salonen (2000, 30). Som jag ser det kan också denna typ av känslor förstås som ett slags avskedsprocess. Amandas klump i magen kan ses både som ett uttryck för oro men också som en förberedelse och ett långdraget farväl inför moderns död. Berits systers förklaring att ”ont över bröstet” uttrycker en övergång från en fas till en annan i sorgprocessen kan ses helt logisk och i min tolkning alltså att man tar farväl av ett skede för att gå in i följande. Cecilia menar själv att det handlar om sorgprocessen, och när hon sedan lyckas hosta upp klumpen ser jag det som ett uttryck av farväl till den mörkaste sorgen.

Raunkiaer (2007, 97 f.) exemplifierar farvältagandet med en familj där den obotligt sjuka mamman vårdades hemma. Dotter menade att även om de från början varit inställda på att modern bara hade cirka tre år att leva så var familjen helt oförberedd när hon dog. Tiden var för kort för sorgearbetet och tre år kändes som en vecka. Av intervjuerna får jag en liknande bild, tiden med den döende hade gärna fått vara längre. Psykologen jag intervjuat (IF mgt 99–100) säger att den döende kan uppleva det orättvist att han inte får uppleva till exempel barnbarn och karriärlyft, men också de anhöriga kan tänka i sådana banor visar intervjuerna med Amanda (IF mgt 2002/51–52) och Agneta (IF mgt 2002/52). Modern kommer inte att finnas där när Amanda utexamineras, och Agneta kan inte föreställa sig att hon någonsin kan gifta sig när inte moderns finns där för att hålla tal. På så sätt ser jag att de tar farväl också av en del av sin framtid när modern dör. Att endast Amanda och Agneta tar upp denna aspekt ser jag bero på att det i de övriga familjerna gått så lång tid sedan dödsfallet att informanterna sett att livet bär och går vidare också utan den döde. Att Cecilia inte uttrycker liknande tankar som Amanda och Agneta även om deras situation påminner om varandra vad gäller tiden mellan dödsfallet och intervjun, antar jag att beror på att Cecilia redan många år haft ett liv utanför barndomshemmet med egen familj och att fadern således inte varit lika närvarande i hennes vardag som modern var i döttrarna Anderssons.

6.4 Maktagerandet kring dödsprocessen

Maktagerandet i de diskurser som ovan diskuterats kan utifrån materialet delas in i ”sjukdomens makt”, ”dödens makt” och samhällets makt. Konkret betyder det social kontroll, där den sjuke/döende står under ständig uppsyn både inom sjukvården och inom sin närmiljö. Auktoritetsmakt syns i samhällets och olika

institutioners bestämmelser men också i enskilda individers statusbaserade agerande, och latent makt syns närmast som lydnad i olika relationer inom familjen men också mellan den sjuke och/eller anhöriga och sjukvården. Dock menar Russell (1938, 281) att det inte existerar något sådant som legitimerad eller icke legitimerad maktutövning, utan människan väljer att godkänna en viss typs maktutövning i en viss situation. Kusch (1993, 122) uttrycker det så att varje nytt element i ett nätverk påverkar hela nätverket och att detta kräver någon form av omorganisering.

När man drabbas av en svår sjukdom slungas man in i ett nätverk av auktoriteter. Läkaren definierar behovet av och tiden för sjukhusvård med allt vad det innebär från undersökningar, medicinering och vårdingrepp till vilken typ av anstalt man placeras på. Patienten och anhöriga konsulteras och i viss mån beaktas också deras önskemål, som till exempel modern Anderssons önskan om att vårdas och få dö hemma. Berits (IF mgt 2005/41–42) intervju exemplifierar en mer auktoritär sjukvårdens makt när hon berättar hur läkarna hade beslutat operera fadern och hur han fick veta det först då de hade ”börjat måla här på magen åt honom”. Fadern hade vägrat ingreppet, och när han dog gav familjen heller inte tillstånd att obducera honom, för ”vi visste att han inte skulle ha velat det heller”. Faderns självbestämmanderätt gällande sin kropp respekterades således ännu efter hans död. Läkarens auktoritetsmakt uttrycks också av Doris (IF mgt 2006/36) som säger att hon inte besökte sin bror på sjukhuset, eftersom läkarna inte ”hade sagt att något allvarligt felades honom”, så hon bedömde att läget inte var allvarligt. Och som i texten ovan exemplifierades hade läkarens ord om att Eriks mors död inte berodde på dröjsmålet att komma in i lägenheten, utan var en följd av hennes hälsotillstånd, en lugnande inverkan på makarna Ek (IF mgt 2006/28).

Inomfamiljärt maktagerande får uttryck hos Dahls när Daniela (IF mgt 2006/33) tvingas ta beslutet att först fadern och senare modern behöver sjukhusvård på grund av deras försämrade hälsotillstånd. Och man kan också tänka sig att det handlar om inomfamiljärt maktagerande om anhöriga känner sig skyldiga att besöka den sjuke därför att de inte har kunnat ordna hemvård. Här bör dock noteras att ingen av informanterna uttrycker eller ens antyder att de skulle ha tänkt så. Jag ser ändå det att man i synnerhet av sjukvårdspersonalen, men kanske också av andra anhöriga, förväntas stå i beredskap att delta i vården av den sjuke/döende, ta hem honom på permission och ständigt vara nåbar för att kunna närvara vid döden uttrycka en sorts samhällelig maktstrategi som

bygger på latent makt i form av lydnad mot såväl auktoriteter som normer. Foucault (2000, 273 ff.) säger att allt slags övervakning och kontroll per se är maktutövning som dock samtidigt skapar trygghet. Ofta behövs inte ens något tvång för att åstadkomma ett eftersträvat beteende och lydnad, utan den person som är medveten om att han är under uppsikt på sätt och vis skapar en maktrelation där han själv tar på sig både rollen av övervakare och rollen av underlydande, menar Foucault. von Wright (1975, 98 f., 103) hävdar att man väljer ett handlingsätt framför andra helt arbiträrt, dock så att man agerar utifrån vad man tror sig veta vara rätt i fråga om vad "situationen kräver". Hörnqvist (1996, 224) talar om "vanans makt" med vilket han menar ett inlärt beteende så att de förväntningar som ställs på en kan förverkligas.

Familjen Andersson representerar i materialet ett maktagerande som utgår från både auktoritet och lydnad och, som jag ser det, också kan sägas ha inslag av tvång och manipulation. Modern tar auktoritetspositionen och visar med sitt agerande hur hon vill att situationen behandlas. Foucault (2000, 240) menar dock att även om en person har utsatts till högsta maktutövare så maktagerar i praktiken hela organisationen. Enligt Dreyfus och Rabinow (1983, 130) accepteras maktutövarens agerande inom en diskurs därför att det medför vissa fördelar, till exempel en fungerande vardag, som hos Anderssons, och att genom exemplifiering då visa hur "systemet" bäst fungerar är ett mycket effektivt sätt att åstadkomma lydnad, menar Dreyfus och Rabinow (1983, 198). Man väljer den lämpligaste handlingsmetoden i den aktuella krisen, säger Pargament (1997, 91), för det handlar om att kunna hålla fast vid sin individualitet, alltså vem man är (Foucault, 1983, 211 f.). Lydnad i sin tur handlar om att alla berörda respekterar en "given handlingsrepertoar" och avstår från sådant agerande som eventuellt skulle äventyra maktförhållandet (Hörnqvist, 1996, 119). Dock väljer varje individ som utsätts för ett maktagerande om han vill lyda eller utmana maktutövaren (Hörnqvist, 1996, 117). Anpassning, eller normalisering som Alhanen (2007, 149) kallar det, tvingar dock individen att tänka och agera på ett visst sätt. Drakos (2005, 19) hävdar att när den sjuke godkänner sin identitet som döende förändras samtliga relationer i och till närmiljön såtillvida att den döende separeras från vardagens verklighet och börjar leva i ett "statuslöst tillstånd". Han har ingen möjlighet att ändra på verkligheten oavsett hur han agerar. (Ågren Bolmsjö, 2006).

"Dödens makt" kan exemplifieras utifrån materialet också med hur makar påverkas av den en andres död. Daniela (IF mft 2006/33) berättar att modern inte efter faderns död förmådde flytta tillbaka till deras gemensamma hem,

som dock skulle bevaras intakt, utan fortsatte bo hos henne. Modern visade aldrig öppet att hon sörjde, men hon tynade stilla bort. Också Berit (IF mgt 2005/39–40) berättar att fadern efter moderns död tycktes mista sin livsvilja och visade inte längre något intresse för vare sig barn eller barnbarn. Agneta (IF mgt 2002/52) säger att hon försökte köpslå med döden så att mor- och farföräldrarna skulle få förtur, ”för de önskade ju komma bort” och det hade varit den normala ordningsföljden. Men som en positiv följd av moderns sjukdom och död ser hon det att hon inte längre bryr sig eller gnäller om petitesser. Som jag ser det var Agneta den som kanske utsattes för mest maktagerande de två sista veckorna i och med att hon förväntades sköta modern. Av intervjuerna med familjemedlemmarna framgår inte varför det blev så, det framkommer enbart att fadern återvände till arbetet efter sin semester och att han och Agneta därför bytte sovplats. Ett aningen annorlunda uttryck för ”dödens makt” ser jag exemplifieras av behovet att den dödes närmaste anhöriga av läkaren eller annan vårdpersonal eller av andra anhöriga som närvarat vid dödsstunden så detaljerat som möjligt får veta händelseförloppet. En möjlig orsak till detta ser jag vara att man i och med sin frånvaro på sätt och vis har berövats minnet av en viktig händelse och således behöver få den minutiöst relaterad av så många som möjligt så att de andras minnen kan omvandlas till ens eget. Sjukhusläkaren jag intervjuat (IF 2000/6) menar att det i synnerhet vid oväntad död också är viktigt att anhöriga kan ”hålla någon ansvarig” och att döden inte bara var något som hände. Dessutom ser jag också det att både ha och att kunna återge detaljerade minnen av händelsen som uttryck för ”dödens makt”. När ingen längre minns en är man slutgiltigt död.

Samhällets makt syns i återupplivningsförsök och likpåsar av svart plats, som för anhörigas tankar till svarta sopsäckar och ger en känsla av att den döde har mist sitt människovärde. Det signalerar på sätt och vis också läkarens beslut att förflytta en person som ses ha ringa eller ingen fördel av aktiv rehabilitering till långvård. Och på liknande sätt kan också det att anhöriga själv måste be om mera smärtlindring för den döende eller att ålderstigna makar tvingas vistas på skilda sjukhus ses som uttryck för brist i respekt av människovärde. Regler för när polis ska tillkallas, att likbil och inte ambulans ska transportera den döde, att larmbilar påkallar grannars nyfikenhet eller att husbolagets servicepersonal behandlar en ”som en brottsling” är ytterligare uttryck för maktageranden som av informanterna togs upp i intervjuerna.

7 Begravningen⁵¹

De flesta människor upplever att de är totalt hjälplösa inför döden, menar Bolstad Skjelbred (1994a), och det är då traditioner kommer till hjälp, för de ger ett ”språk”, ett etablerat sätt att uttrycka deltagande, respekt och känslor. Också Åkesson (1997, 106) ser att ritualer kring döden är befogade, då människor i trängda situationer behöver en gemenskap att ty sig till. När man mister en kär person genom döden behöver man inte enbart tröst, man behöver också gränser, menar Bringéus (2006), och begravningen är en sådan gräns som åtminstone på sikt uppfattas som underlättande. Begravningen är en rit för de levande, och den hjälper dem se att livet går vidare om än på ett annorlunda sätt utan den döde (ibid.). Dock vill många också, enligt Bolstad Skjelbred (1994a), ha något konkret att anknyta till, till exempel en grav att sköta och besöka på högtider, födelse- eller dödsdagen. Detta är ett sätt att inte bara bearbeta, utan också att uttrycka sorg och saknad och att hålla den döde vid sin sida i livet (ibid.).

Gustafsson (2006) påpekar att människan upplever en chockäven om dödsfallet varit väntat och att då agera rationellt kan vara svårt. Ekviks (2005, 38) råd är att vara närvarande vid dödsbädden och att delta i begravningsarrangemangen, begravningen, minnesstunden och tacksägelsen. Detta bidrar till att göra den överkliga händelsen mera verklig, och synnerligen viktigt är det om man som barn har lämnats utanför när död inträffat, menar Ekvik. Döden har inte längre en plats i det vardagliga livet, utan har distanserats, institutionaliserats och privatiserats. Döden förväntas ha en medicinsk orsak för att man bättre ska förstå varför den inträffade och döden har också blivit en familjeangelägenhet (Åkesson, 1997, 11 f., 17; Ekman & Skott, 2004). Men de berörda behöver få ge uttryck för sina känslor och samhället har sina speciella bestämmelser för undanröjandet av liket, och för det fungerar begravningen bra (Pörn, 1977, 120).

7.1 Att ordna begravningen

Rätt snart efter dödfallet är det dags att börja ordna för begravningen, och det är mycket praktiskt som måste tas i tu med oavsett den överklighetskänsla och handlingsförlamning som man upplever (Enggren, 1978, 11). Också Josefsson (1995, 13) säger att den som förlorat en kär person under sorgens första dagar

---

⁵¹ I intervjuerna används termen begravning om både jordfästningen (religiös ceremoni i samband med begravnin, en term som i dag ofta ersätts med begravningsgudstjänst) och om begravningen (förrättning vid vilken en avliden person läggs till slutlig vila (*Svensk Ordbok* 1999, 77, 541). Jag använder termen begravnin.

måste fatta många viktiga beslut även om han skulle vara totalt oförmögen att handla effektivt och logiskt. Gustafsson (2006) menar att de anhöriga ska ge sig tid, få distans till det som hänt, innan de påbörjar begravningsarrangemangen. Ekvik (2005, 39) påpekar att det upplevs som bra att tiden före begravningen är så full av praktiska uppgifter, för det underlättar att kunna göra något konkret. Också Åkesson (1997, 62) och de två begravningsentreprenörer (IF 2000/6; IF mgt 2001/4–5) jag intervjuat anser att det är bra att så snabbt som möjligt börja ordna begravningen. Begravningsentreprenörer uppfattas som ett tryggt stöd, de kan konventionerna kring döden och berättar ”hur man brukar göra” och ”vad som är vanligt” (Åkesson, 1997, 67). Smärtan och chocken är stor när man kommer till begravningsbyrån, och det är få sörjande som orkar fundera kring eller ens vet vad allt som bör göras före och efter en begravning (begravningsentreprenör A, IF 2000/6). Åkesson (1997, 67) menar att denna typ av brist på kunskap karaktäriserar tiden men också ger möjlighet till personliga uttryck. Begravningsentreprenör B (IF mgt 2001/4–5) säger ändå att det är ytterst sällan som personliga inslag ses, ingen vågar, för det upplevs vara viktigt att följa ”god kutym och inte visa personlighet i den här frågan”. Åkesson (2006) påpekar att det är lätt att följa traditionen (konventionen) i en krissituation om man inte i förväg har tänkt ut hur man ska handla. Aagedal (1994) säger att döden i dagens samhälle upplevs som något hotfullt, och när man som anhörig förväntas klara av alla arrangemang ensamma utan en större gemenskaps stöd, är man osäker på vad som är lämpligt eller icke lämpligt. Döden hör inte längre till vardagen och man är ofta redan i medelåldern när man ställs inför döden för första gången. Således har man heller ingen kunskap eller erfarenhet att falla tillbaka på, menar också Kragh (2003, 13).

I intervjuerna syns denna osäkerhet. Agneta berättar att hennes moster hjälpte dem med arrangemangen. Mostern hade några månader före moderns död tillsammans med henne ordnat deras faders begravning. Så här upplevde Agneta det:

Hon liksom visste att man ska gå dit och ringa hit och reservera gravplats och boka tid för begravningen. Och det var jätte bra, pappa var jätte lättad, och den var trevlig den veckan, för det var så mycket att göra att man inte riktigt hann tänka. Det liksom gick sen ändå mycket lättare än jag hade tänkt. (IF mgt 2002/52)

Det utmärkande i uttalandet är, som jag ser det, två saker: att fadern var lättad och att de hade mycket att göra. Detta tolkar jag så att Agnetas oro för hur fadern överlag skulle klara av att ordna begravningen lättade lite, för han var, enligt Agnetas utsaga, en mycket känslös person. Agnetas upplevelse att det underlättade att ha fullt upp med det praktiska kring begravningen bekräftas av forskning. Också Anton (IF mgt 2002/53–54) uppskattade stort både svägerskans stöd och begravningsentreprenörens professionalitet, varje liten detalj förklarades och allt som behövdes reserverades och beställdes. Svägerskan hade också arrangemangen kring faderns begravning i färskt minne så hon kunde ställa tilläggsfrågor eller förtydliga något i efterhand. Begravningsbyrån var den samma som syskonen hade använt vid faderns död, och då kan man tänka sig att entreprenören eventuellt redan var insatt i också moderns situation. Dessutom kände Anton entreprenören på yrkets vägnar och då kan det ha underlättat att svägerskan förde talan och att Anton inte tvingades blotta sin sorg i samma mån som om han ensam hade skött om förberedelserna. Enligt Goffman (1974, 89) ges begravningsentreprenören ofta regionsvar för hur sörjandes känslor får uttryck, de sörjande är oftast oerfarna inför situationen och betungade av sin sorg. Men ansvaret kan också axlas av någon annan, som i familjen Anderssons fall. Det kan kännas mycket lugnande att det finns en etablerad ordning att ty sig till vid omvälvande händelser (Åkesson, 1997, 36). Man kan i dag köpa ett begravningspaket med allt från kista och gravsten till bouppteckning, och begravningsbyrån ger förutom alternativ också beprövade modeller (begravningsentreprenör A, IF 2000/6).

Ellen (IF mgt 2006/28) säger att det var hennes sak att agera stöd åt sin man, så när de kom hem efter att ha bevittnat Eriks mors död tog hon ett block och en penna, satte sig ner och började lista allt det praktiska som måste göras från att ringa till sina respektive arbetsgivare och anmäla frånvaro till att söka fram telefonnumren och adresserna till instanser som måste meddelas om dödsfallet. Efter det åkte de till begravningsbyrån och ordnade med kistan, urnan, blommorna och dödsannonserna. Begravningen blev fin. Inför urnenedläggningen kände Ellen och Erik dock oro, de hade aldrig varit med på en sådan och visste således inte vad de skulle göra. Så här säger Ellen:

Då hade vi hittat en dikt i Bibeln hemma hos henne, och den var jätte vacker, så jag sa att den där tar vi och läser. Att inte kan vi ju något annat, inte kan vi stå där och sjunga när vi bara är två. Så vi läste den och satte den i gropen, så det pappret har nog förmultnat. Och så gick vi på lunch och så for vi till våra jobb. Så där var det. (IF mgt 2006/28)

Även om begravningen är välbesökt brukar urnenedläggningen vara endast för närmaste anhöriga, och således är det förståeligt att man inte på samma sätt har en rutin för förfarandet. Rubow (1993, 52) stötte på en liknande oro hos sina informanter, och där löstes ”problemet” med att läsa upp en dikt som den avlidne själv hade skrivit. Mellor (1993) menar att osäkerheten för hur man ska agera till exempel på en begravning beror på att döden från att ha varit hela bygemenskapens sak har förflyttats bakom lyckta dörrar. När Eriks moster dog ordnades allt på samma sätt som för modern, och när Ellens väninnas man dog tog hon och Erik vant i och ”så ordna vi allt, när man hade den där rutinen”, berättar Ellen. Rubows (1993, 56 f.) informanter menar att de praktiska bestyren vid ett dödsfall, trots det chocktillstånd man befinner sig i efter dödsbudskapet, är bra, för de tvingar den sörjande att ha ens någon kontakt med omvärlden. Åkesson (1997, 79 ff.) menar att de praktiska bestyren också har en lindrande effekt därför att arrangemangen kring begravningen då de iscensätts genom den akuta sorgen utformas enligt den avlidnes person, sådan som han var när han levde.

Charlotta upplevde det inte så, utan för henne kändes begravningsarrangemangen svåra, och hon förstår inte hur hon överhuvudtaget klarade av att sköta dem:

Det var liksom så tungt att ordna allt, du är i chock och så ska du välja kista till din egen man och allt, mitt i sorgen så gör du allt, kistan, blommorna, prästen ... jag upplevde det så att man inte ens får sörja i fred, utan måste genast börja ordna med begravningen ... Och det gick så fort, vi tog bara en timme parkeringstid. (IF mgt 2006/27)

Jag ser Charlottas uttalande som ett uttryck för att hon inte känner sig bekväm med att blotta sin sorg inför en främmande människa, i detta fall begravningsentreprenören, något som också bekräftas av hennes uttalanden om hur hon försökte undvika möten med avlägsna bekanta efter maken död (se kapitlet om tystnad). Man har, som jag ser det, ett behov av att ”hålla masken”. Det finns många belägg på att det de facto är den privata sorgen, och inte döden såsom forskare hävdar, som undångöms i mitt material, till exempel i kapitlet

om hur man talar om döden, och det bekräftas också i en pinfärsk studie (Pulkkinen, 2016).⁵² Prästen jag intervjuat (IF 2000/6) menar att människans själ i en stor sorg är öppen och att hon försöker hålla masken så att hon inte vid senare möten ska behöva känna sig förlägen för hur hon agerat. Det att Charlotta upplevde att allt hos begravningsentreprenören gick så fort, bara på en timme, kan ses som en negativ aspekt av begravningsentreprenörers professionalitet och som en markering för samhällets distanserade attityd mot döden. Det finns bara liv, något som begravningsentreprenör A (IF 2000/6) också tar upp. Enggren (1978, 13) bekräftar att man i efterhand sällan förstår hur man kunnat sköta alla arrangemang i den sorg man genomgår. Pargament (1997, 123) säger att det, oavsett om man i vanliga fall klarar svåra situationer bra, är mycket svårt att hitta mening i en kär persons död, och detta ser jag som en möjlig förklaring till att Charlotta upplevde det tungt. Dessutom var dödsfallet oväntat, vilket ytterligare kan bidra till överklighetskänslan. Berit (IF mgt 2006/41–42) menar att det är bra att man bit för bit kan ta sig ut ur chocken i samband med att man ordnar med begravning och annat praktiskt. Å andra sidan upplevde hon att hon inte tilläts agera så mycket vid sin makes död, utan arrangemangen sköttes av andra. Hennes mor hade ordnat det så att en bekant begravningsentreprenör valde ut några kistor som han ansåg att svärföräldrarna eventuellt kunde godkänna, och allt annat kring begravningen bestämdes av Berits svärmor.

Jag minns att jag stod vid fönstret och tänkte att ja, det är väl hennes stund det här, jag sa säkert bara ”ja” och ”jo” och ”det blir nog bra”. Jag kommer inte ihåg något annat, hon tog över helt och hållet, och varken min svärfar eller jag, det var som om vi inte skulle ha funnits där alls ... Hon liksom stal föreställningen, om vi säger det så. Men jag visste ju att han var hennes allt, han var sin mors allt ... (IF mgt 2006/41–42)

Att svärfar ville ha en viss sorts blommor bekom inte Berit på något sätt, men hon tyckte att hon nog hade behövt få tala med prästen, men insåg att ”där fanns inte plats för mig”. Å andra sidan har hon förståelse för prästens svåra situation, han var mycket god vän med svärföräldrarna, men han var också far till en av hennes väninnor. Prästen jag intervjuat säger att en präst förväntas dela de anhörigas smärta, förtvivlan och ångest och visa förståelse och trösta.

⁵² Mari Pulkkinen visar i sin studie att den finländska sorgen är ordlös och undangömd. Detta ser hon bero på samhällets förväntningar på att den sörjande snabbt ska återta sin aktiva roll i samhället, medan hon själv anser att sorg bör omhuldas för sorg lämnar spår i de sörjandes liv, och ska också få göra det. Pulkkinen disputerar 17.8.2016 vid Helsingfors universitet.

I synnerhet gäller detta om man känner den man ska begrava och/eller de anhöriga. Människan är alltid hjälplös och naken inför döden, och hon behöver hopp och ett löfte om att hennes avlidna kära (och hon själv en dag) ändå finns kvar i någon form någonstans. (Prästen, IF 2000/6.) När Berits mor dog kom prästen hem till dem för att diskutera begravningen, och Berit minns hur prästen sa att man ska minnas modern som den kraftfulla och glada personen hon var, inte den sista svåra tiden av sjukdomen. Berit säger:

Man måste ju gå igenom det här svåra, det här faktiskt liksom fula ... man går igenom det och sen måste man lämna det bakom sig och komma ihåg allt det där goda som den där människan har betytt för en. (IF mgt 2006/41–42)

Också Erik (IF mgt 2006/29) menar att det kändes bra när den bekanta präst som skulle begrava modern kom hem till dem och de kunde berätta hur de ville ha det "så att han liksom lite visste". Det är inte enbart viktigt att kyrkan och kistan är vackert utsmyckade, viktigt är också, enligt Rubow (1993, 55, 76), att prästens tal är personligt och beskriver den avlidne. Också Daniela (IF mgt 2006/33) berör det här i intervjun och säger att hon inte tycker om begravningar där "du börjar fundera att var är jag, vem talar de om ... sånt tycker jag är främmande". Antons (IF mgt 2002/53–54) rätt negativa uppfattning om präster beror, enligt honom själv, på att prästen som bodde granne med dem under somrarna inte en enda gång under hustruns sjukdom bemödade sig att fråga hur hon mår, inte heller tog han någon kontakt eller kondolerade efter hennes död. Att en person som representerar kyrkan och den kristna tron agerar på detta sätt påverkar, det borde ju höra till yrket att bry sig om sina medmänniskor, menar Anton. Prästen jag intervjuat (IF 2000/6) bekräftar att det är viktigt att en präst kan förmedla att han helhjärtat och genuint deltar i sorgen som antingen vän eller medmänniska i alla möten med döende och deras anhöriga. Ett sådant stöd upplevde således Anton sig inte ha fått.

Begravning i den dödes regi

Döden hör till de livets högtider då anhöriga sällan säger emot den döendes önskemål gällande till exempel begravningen, hävdar Bringéus (1987, 263), även om de annars gärna blandar sig i och ger råd, men vid döden tillåts den döende regissera, och det anses tryggt för de anhöriga att veta att de gjort som den döde ville. De facto visar forskning att det underlättar för anhöriga om begravningen kan ordnas enligt den avlidnes anvisningar eller önskemål, för det uppfattas vara viktigt att begravningen återspeglar den avlidnes person

i val av kista, utsmyckning och musik (Åkesson, 1997, 79 ff.; 98 f.; 124). De praktiska bestyrerna upplevs lättare om den döde gett anvisningar om hur han vill ha det även om sorgen i sig inte underlättas (Josefsson, 1995, 13; Ekvik, 2005, 44). Varje familjemedlems egen sorgereaktion påverkar familjens normala handlingsmönster och kollisioner kan uppstå, till exempel om hur begravningen ska ordnas (K. & A. Dyregrov, 2008, 36). Att den dödes sista vilja respekteras så långt som möjligt kan således förebygga konflikter bland anhöriga och bör ses som positivt, för begravningen gäller för både levande och döda (Åkesson, 2006). Svensson (2007, 129–134) visar i sin studie om bögbegravningar hur viktigt det är att den döde känns igen som person vid begravningen. Så var inte alltid fallet då begravningen ordnades i anhörigas regi, eftersom att dö hivpositiv fortfarande är ett tabubelagt ämne. Att planera sin egen död är dessutom ett sätt för den obotligt sjuke att bearbeta den annalkande döden, påpekar Svensson (2007, 135).

Också av mitt material framgår att anhöriga gärna följer den avlidnes önskemål. Det kan gälla önskemål om en viss psalm eller sång, om man önskar bli kremerad eller kistbegravd men också var man önskar bli begravd. Dessa önskemål försöker anhöriga i mån av möjlighet uppfylla. Bringéus (1994) talar om etik, alltså om hänsyn till medmänniskor, och om dödens etik, som då betyder respekt för och hänsyn till såväl de sörjande som den döde. Detta gäller i högsta grad den avlidnes sista vilja, antingen skriftlig eller muntlig, men får uttryck också så att anhöriga, ifall en uttrycklig önskan inte meddelats, försöker ordna allt så som de tror att den döde hade önskat (ibid.).

Anton (IF mgt 2002/53–54) och hustrun hade redan i början av äktenskapet diskuterat hur begravningen skulle ordnas ifall den andre dog. Om deras föräldrar, ”gamlingarna”, levde skulle en traditionell begravning med kaffeservering och psalmer väljas, i annat fall skulle det bli en glad cocktailtillställning. ”Och så blev det”, säger Anton. Dagen för begravningen var vacker, lokalen för minnesstunden badade i ljus och man bjöds på portvin, tilltugg, kaffe och tårta. Stämningen var lätt, musiken vacker och inga patetiska tal hölls. Anton trodde inte att någon tog ”illa vid sig”. Begravningen blev just sådan som Anton och hustrun hade planerat, den enda anvisningen som inte respekterades var, som ovan nämnts, moderns val av kista.

Också Berit (IF mgt 2006/41–42) och maken hade talat om döden trots att de var så unga, så hon visste att han ville bli kremerad och hon krävde att det skulle bli så. Svärföräldrarna godtog det, men Berit ”minns att svärfar reagerade

på det, han liksom tyckte väl att kroppen skulle bevaras intakt när den sänktes i jorden. Det tog honom hårt att det skulle gå så här”. Dessutom visste hon att maken inte ville ha någon kaffebjudning på sin begravning. Svärföräldrarna respekterade sonens önskan. Berits mor hade också uttryckt sin önskan om att bli kremerad, medan fadern ville bli kistbegravd, och han hade också en mycket bestämd åsikt om gravstenen. Samtliga önskemål respekterades. Gravplatsen till modern valde Berit och hennes syskon med faderns godkännande i närheten av en kulturpersons grav, eftersom det återspeglade moderns intresse. Också Bodil (IF mgt 2006/39–40) påpekar att de avlidnas önskemål om kremering eller kistbegravning alltid har respekterats i släkten.

Danielas (IF mgt 2006/33) far hade uttryckligen sagt att han inte vill bli begraven i släktgraven, dock nog på samma begravningsplats. Detta vållade en del problem tills Doris kom på att han var berättigad en frontmannagravplats. Faderns arbetsplats ville ordna minnesstunden men familjen avböjde, för varken Daniela eller modern skulle ha klarat en stor begravning. Fadern begrovs i stillhet med enbart familjen och den närmaste släkten närvarande. Moderns enda önskemål gällde gravstenen, hon ville inte ha en sten som tyngde på henne. Men denna önskan kunde inte uppfyllas, eftersom gravstenen på frontmannagravar enligt bestämmelserna är liggande, och dessutom är graven en urnegrav. Modern visste detta.

Ellen (IF mgt 2006/28) visste att Eriks mor ”absolut ville bli kremerad” och att det redan fanns en gravplats. Begravningen skulle vara så enkel som möjligt. Detta respekterades. Charlottas (IF mgt 2006/27) make hade aldrig uttalat några önskemål, men hon hade en tid innan han dog frågat hur han vill att man ska göra med hans aska efter döden. Maken svarade inte, och ”då visste jag att han inte vill bli kremerad”. De talade aldrig mer om detta, och hon valde kistbegravning åt maken, medan hon själv önskar bli kremerad och nerlagd bredvid sin make.

Det kan alltså konstateras att den döende i samtliga intervjufamiljer i någon mån har regisserat sin jordfästning och minnesstund. Ändå har den döde inga intresseteoretiska rättigheter, dock nog viljeteoretiska, menar Nevalainen (2002). Om man lovar en döende något vid hans dödsbädd handlar det mera om de levandes moraliska plikter mot de döda än om de dödas faktiska rättigheter (ibid.). Moralitet innebär alltid omsorg om andra och att agera moraliskt, till exempel hålla ett löfte, uppfattas som ett rationellt ställningstagande som inte betingas av regler, utan är bundet till individen (Z. Bauman, 1993, 54 f.).

Att planera sin egen begravning

När man är involverad i en kär persons död ter det sig naturligt att tankar om ens egen död uppstår. Det framkommer också av intervjuerna antingen så att informanterna har tänkt på hur de själva vill bli begravda eller så att de för en släkting har berättat hur de vill ha det. Bodil tar upp det när jag frågar vad hon uppfattar som ett behagligt sätt att dö.

Jag har faktiskt planerat min egen begravning. Jag vet i alla fall vilken låt som ska spelas där, det är inte någon psalm eller något sånt. Ett band som jag tycker om och en sång som jag tycker om. Det finns lite reinkarnationstanke i den, en lugn ballad. Jag tycker att den är jätte vacker, så jo, den ska spelas på min begravning. Men jag har faktiskt aldrig planerat hur jag har tänkt dö [skrattar] för att det skulle vara behagligt. (IF mgt 2006/39–40)

Bodil har också tänkt att hon ska begravas i kapellet på den bekanta kyrkogården där alla de begravningar hon varit på har skett och där släktgraven finns. Själv tänker hon sig ”intellektuellt” att hon nog ska bli kremerad men får ibland en känsla av att hon ändå inte vill ”brinna i någon ugn, att tänk om det gör ..., nåja”. Bodil anser också att begravningen är mera för de levande än för henne som död och tycker att anhöriga borde få ordna den så som de vill, även om hon medger att det kanske känns bättre för dem om de tror att begravningen är sådan som hon hade önskat. Också Molander (2008) har märkt att man ofta väljer att bli kremerad även om man känner obehag för det, för man vill inte ställa till besvär. Om till exempel maken har kremerats förväntas det att samma begravningsform ska gälla för hustrun (ibid.).

Cecilia har inte tänkt på sin egen död, men hon har lovat se till att det enligt hennes brors önskemål spelas Beatles’ musik på hans begravning. Musiken är broderns enda anvisning.

Jag kommer verkligen att se till att det inte blir någon orgelmusik utan Beatles ”Let it be” och andra, så som han önskat. Jag har faktiskt alltid undrat varför musiken måste vara så sorglig på begravningar. Visst är ju också Beatles sorligt på nåt sätt men ändå vackert. Men alla har ju sina egna funderingar. (IF mgt 2006/26)

Inte heller Daniela har tänkt på hur hon vill att hennes egen begravning ska ordnas, men hon har talat med några av sina syskon. Hennes äldsta bror vill att hans aska bara strös ut men ser inte i övrigt något behov av att diskutera sin död. Med en av sina systrar har Daniela talat lite mera då hon vet att systemen har dödsångest.

Så jag tänkte att det är bäst att jag frågar direkt. När jag liksom håller mig som så mycket yngre att jag tänker att jag lever ju längst, det är ju bara så. Hon vill bli helt begravd, hon vill ju inte bli kremerad ... och så sku hon helst vilja dit var vår mammas mamma är begravd. Det var jag mycket förvånad för, men jag tänkte att jag nog nån gång ska ta och ringa dit. (IF mgt 2006/33)

Danielas uttalande avspeglar tydligt hur viktigt det är att uppfylla en anhörigs önskemål kring döden. Hon ämnar både utreda om systemen kan få den gravplats hon önskar och när tiden är kommen se till att det blir så. Både Daniela och Cecilia vägrar ändå tänka på sin egen död, eller åtminstone att uttala sig om den vid intervjun. Molander (2008) säger att äldre kvinnor helst vill bli begravda ”bredvid den allra käraste”, som inte behöver vara den äkta mannen, utan kan vara en far eller ett barn som dött. Ett liknande tänkande uttrycker Danielas systers önskan om att begravas bredvid eller nära mormor som hon i sin barndom spenderade mycket tid hos. Män funderar ofta, enligt Molander (2008), på graven så att de tänker sig bli en länk i den generationskedja som redan finns, något som också psykologen jag intervjuat bekräftar (se kapitlet Dödens väsen i förändring, sid 11). Som jag ser det kunde man tolka önskan om att bli begravd i släktgraven med ”de sina” som ett outtalat uttryck för detta tänkesätt, men naturligtvis är det också ett sätt att underlätta för de anhöriga, då det blir en grav mindre att sköta, något som Disa nedan tar upp. Doris har gett mig anvisningar om förfarandena kring hennes död. Davids svar på min fråga om han har gett instruktioner eller talat med sin fru om hur de önskar bli begravda är:

Nej, inte har vi talat om det heller. Jag har tänkt så här att det är ju riktigt det samma, när man dör så är man död. Och då får man fast kasta ut askan i havet, eller hur? Men man måste liksom tänka på frun och barnen ... (IF mgt 2006/34)

När jag påpekar att han kanske ändå borde säga något till hustrun, svarar han: ”Nå jo, när den tiden kommer så ska man säga”. Detta tycker jag är ett ”intressant” uttalande, eftersom man ju aldrig kan veta när man dör, men David menar att de med frun har levt så länge tillsammans att de vet vad den andra tänker och ämnar göra. Disas (IF mgt 2006/35) far har sagt var han vill bli begravd i släktgraven, medan Disa själv önskar att hennes aska bara strös ut antingen med vinden eller på någon av hennes favoritplatser. Det de båda helst vill undvika är att de levande lämnas med tiotals gravar att sköta och besöka. Det har ju ingen betydelse för den döde var han ”är”. Å andra sidan förstår Disa att graven för någon kan representera ett ställe för sorgebearbetning.

Endast Bodil och Disa säger att de har funderat på sin egen död. Båda säger att de vill bli kremerade, Bodil dock aningen tvekande, och båda har också en rätt bra uppfattning om hur anhöriga ska förfara med askan. Bodil önskar dessutom att en speciell låt spelas upp, men i övrigt får anhöriga bestämma. Musik är det inslag som också lyfts upp då Cecilia berättar om sin brors önskemål gällande begravningsmusiken, och förutom henne ämnar även Daniela se till att syskonens begravning blir sådana som de önskat. David menar att anhöriga "vet" hur han vill ha det och att det således är onödigt att ge några anvisningar om begravningen. Materialet bekräftar således att om anvisningar finns så försöker man i mån av möjlighet respektera dem, medan man inte själv känner något behov av att i förhand registrera sin jordfästning.

7.2 Begravningen hos informantfamiljerna

Enligt Åkesson (1997, 117) är det centrala i begravningsritualer överlåtelsen från en verklighet till en annan, det som sker genom symboliska handlingar och prästens ord om den döde och vid de tre skoporna mull. Ritualerna kring ett dödsfall bekräftar således övergången från "du är" till "han var" med att markera att de levande och de döda från och med nu går skilda vägar (Rubow, 1993, 90; Åkesson, 1997, 123). Begravningen som ett sista farväl koordinerar, enligt Rubow, både den dödes och de levandes tid och rum, den ena är socialt död, den andra socialt levande. Begravningen är den dödes sista stund i nutid, minnesstunden hans första i dåtid. Begravningens utformning är på så sätt också ett uttryck för den dödes person, sådan han var och sådan de levande vill minnas honom. (Rubow, 1993, 91 f.)

Anton (IF mgt 2002/53–54) säger att han minns varje minut av begravningen, men han berättar inget om händelserna i kyrkan. Han medger att glömt vem alla som deltog, men han minns att hustrun begrovs på en väns födelsedag. När gästerna anlände till minnesstunden togs de emot med en kram och sedan skålades det för modern, berättar Amanda (IF mgt 2002/50–51). Kondoleanserna lästes upp, men i övrigt var det glad samvaro som gällde. Amanda har dock i efterhand tänkt att hon borde ha hållit ett tal eller skrivit en dikt till sin mamma, men det blev inte av. Begravningen var välbesökt, det kom så många gäster att Anton blev orolig om trakteringen var tillräcklig, berättar Agneta (IF mgt 2002/52). Det viktiga för alla tre var ändå att hela tillställningen gick i moderns anda.

Josefsson (1995, 21) berättar om en pojke som precis begravt sin mor och som uttrycker upplevelsen som samtidigt både svår och fin. Det hade varit svårt att följa med moderns kamp mot sjukdomen och svårt att ta farväl, men begravningen var fin för den var just sådan som modern hade velat. Upplevelsen av ”mammans kyrka”, ”mammans musik” och ”mammans familj”, alla anhöriga och vänner som mötte varandra i en gemensam sorg kändes fin. Falk och Lönnroth (1999, 36 f.) bekräftar hur viktigt det är begravningen är precis sådan som den avlidne hade velat ha den och en ritual i den avlidnes anda, och Bø (1994) visar att de som firar minnesstund upplever att det känns bra att samla familj och vänner tillsammans i sorgen och att minnesstunden är ett fint sätt att uttrycka sitt tack och ta farväl, även om gruppen som deltar blir allt mindre då den sociala och geografiska närmiljön utesluts från kärngruppen. Tanggaard (1994) påvisar att även om antalet begravningar i stillhet har ökat väljer ändå nio familjer av tio att fira minnesstund, då de upplever att tröst förmedlas genom närvaro och inte genom ord. Detta bekräftar också mitt material.

Berit valde att inte ta med barnen på makens jordfästning, då hon resonerade att de ändå var så små att de inget hade förstått. Hon antar att prästen nog talade också till henne, men säger:

Jag minns ju ingenting av vad som sades, jag har inget minne av det. Jag minns bara att andra människor efteråt kommenterade att nu fick vi tröstens ord. (IF mgt 2006/41–42)

Kondoleanserna lästes upp i kapellet, och ”sen fick alla bara gå hem”, säger Berit. Vid urnenedläggningen var endast de närmaste anhöriga närvarande, och efter den intogs en måltid. Då var också barnen med, vilket lättade på stämningen lite. Sedan var det bara att gå vidare i livet, menar Berit. Följande begravning som Berit var med och ordnade var moderns, och mycket hade förändrats. Kistorna valdes utifrån miniatyrmodeller och också svepning och strumpor fanns i olika material. Fadern orkade varken delta i arrangemangen eller i begravningen. Enligt moderns önskemål deltog enbart barn, barnbarn och några goda vänner. Bodil sjöng ”Härlig är jorden”, för det hade mormor önskat. Berit uppskattar i synnerhet en begravningsgästs avskedsord: ”Med vördnad ska jag minnas dig”. Minnesstunden firades i föräldrarna hem. Fadern var fåordig både då han fick dödsbudet och på minnesstunden. Tre månader senare stod hans jordfästning i tur, också den i stillhet. Tre söner och tre barnbarn, varav en Berits son, agerade kistbärare, något som av Berit uppfattades som viktigt. Hennes största oro

gällde moderns urna som redan fanns i graven, och hon påpekade gång på gång hos begravningsentreprenören att ”den får inte förstöras”. När Berits bror åtta år senare oväntat dör, är hennes första reaktion att ”vi har ju just begravt våra föräldrar”. Tiden har ringa betydelse när man mist en nära anhörig, en dag kan kännas som en evighet eller så kan man efter månader, till och med år, tycka att döden inträffade alldeles nyss (Lindqvist, 2002, 272). Känslan av saknad och sorg kan överlumpas en när som helst (Järveläinen, 2007, 40). Berits reaktion ser jag således vara en följd av att hon påminnes om sin makes och sina föräldrars död när hon får budskapet om sin brors död.

Cecilia (IF mgt 2006/26) säger att hon upplevde att det var hennes uppgift att ”leda” begravningen, så hon tog emot gästerna, delade ut programmet som maken hade gjort, och läste upp kondoleanserna. Berit säger att Cecilia var mycket koncentrerad under hela tillställningen, och också Cecilia själv undrar i efterhand över att hon kunde vara så stark. ”Man var ju tvungen att godkänna att pappa nu ska begravas”, och när dottern frågade om morfar faktiskt ligger i kistan konkretiserades det ännu mer. Det som kändes fint var att fadern begravdes i en kyrka där endast ”stormän” vanligtvis begravs, likaså det att alla på orten visste vem det var som den dagen ”var i kyrkan” kändes som en tröst. Cecilia minns också hur hennes make, bror och den tredje kistbäraren hade kommenterat att fadern var så tung och att de enbart med ”sorgens kraft” orkade utföra uppdraget. En möjlig tolkning av Cecilias uttalanden är att det underlättar att tänka att personen man begraver har lämnat spår. Om minnesstunden säger Cecilia:

Nåja, vi åt och drack och man fick tala om hurdan min pappa var. Att nog gick det ju, det var ju en obligatorisk tillställning, men helt trevligt ... man sjöng, och prästen och kantorn var där ... man måste ju ha en minnesstund. Att så här i efterhand har jag tänkt att det var en helt trevlig tillställning, inom citattecken, men att allt före och efter den har liksom varit mycket värre ... men nåja, nog gick det ju någorlunda. (IF mgt 2006/26)

Det enda Charlotta (IF mgt 2006/27) kommer ihåg från makens begravning är hur hon stod vid graven utan att ha en aning om omvärlden och stirrade på kistan som bara ”slank liksom dit i graven”. Det gick så fort, hon hade på något sätt tänkt att människans sista stund på jorden skulle ha varat lite längre. Men i efterhand förstår hon att det inte kan vara så. I övrigt menar också hon att begravningen var ”på alla sätt trevlig”, även om hon kände sig helt ”utomstående”. Forskning visar att känslan av överklighet är vanlig, man kan inte förstå att ens

kära ligger i kistan framför en och att hans liv är slut (Rubow, 1993, 93). Att man inte kommer ihåg så värst mycket av sin anhörigs begravning anses beror på att man inte kan förstå att livet utanför fortsätter som vanligt även om man vet att det ska vara så. Man tycker att tiden helt enkelt har stannat, när man inte längre kan vara tillsammans med sin kära. (Rubow, 1993, 57.)

Både Järveläinen (2007, 21) och Åkesson (2006) påpekar att begravningar av anhöriga ofta upplevs som tunga och påfrestande, ibland också som skrämmande, därför att man står i centrum för allas uppmärksamhet i sin sorg. Situationen blir ännu mera trängd av att man upplever att sorgen inte får visas (Åkesson, *ibid.*), utan man förväntas klara begravningen fint. Man ska ”hålla masken” även om man helst skulle vilja skrika ut sin saknad. Det är således ett stöd att såväl anhöriga som andra sörjande intar en roll som säkrar att de närmaste sörjande följer konventionerna. (Rubow, 1993, 96.) Forskning visar dock att sorgprocessen hämmas om man försöker behärska de känslor av vrede och förtvivlan som man känner. Man bör ge utlopp åt sina känslor, men det finns en motpol, känslouttrycken bör hållas inför de av samhället accepterade gränserna, man förväntas gråta men inte ”kasta sig över kistan” eller på annat sätt bete sig avvikande under begravningsceremonin. (Åkesson, 1997, 118 f.) Begravningen upplevs ändå alltid som mycket viktig, säger Ekvik (2005, 37), då gästerna aktualiserar den dödes sociala nätverk, vem som kommer eller uteblir registreras noggrant och kondoleanskort och adresser sparas. Forskning visar, i motsats till vad de flesta av mina informanter säger, att man oftast kommer ihåg begravningen av en kär person, även om annat kring dödsfallet förblir dunkelt, och därför är det viktigt att begravningen fylls av ”värdighet, skönhet och respekt”. Begravningen upplevs som ett stöd i sorgen, och att många kommer till begravningen och visar att de bryr sig är viktigt och något som värmer en lång tid framöver. Detta är livsviktigt för att de sörjande ska orka igenom den första svåra tiden efter begravningen. (K. & A. Dyregrov, 2008, 58.)

Av mina informanter valdes begravning i stillhet för sju avlidna, Berit Bergs make och föräldrar, Cecilias Ceders far, Daniela och David Dahls föräldrar och Erik Eks mor medan Anderssons ordnade en större begravning för släkt, vänner, bekanta och moderns arbetsgemenskap. Anton (IF mgt 2002/53–54) motiverar det med att det för den avlidne och de sörjande på så sätt blir ett oförglömligt och vackert sätt att stanna upp. Agneta (IF mgt 2002/52) upplevde det aningen skrämmande, för hon var rädd att hon totalt skulle göra bort sig med att storgråta hela tiden. Av övriga dödsfall som tangeras i intervjuerna

ordnades för Berits svärfar och Ellens far ståtliga begravningar på grund av deras respektive positioner på orten eller i samhället. För Berit (IF mgt 2006/41–42) var det viktigt att hennes son då skulle få fungera som kistbärare i ”främsta ändan”, för att markera hur viktig farfar hade varit för honom och hela deras familj. Ellen upplevde faderns välbesökta begravning som påfrestande.

Och massor med folk på begravningen och på kaffet, församlingshemmet var alldeles fullt. Jag tyckte inte att det var en tröst, för det var massor av människor som man inte hade sett på hemska länge. Och det var ju besvärligt när man inte kom ihåg vem de var ... alla kom och tog i hand och beklagade sorgen och man hade ingen aning om vem de var. Det var för mycket, det var för mycket. (IF mgt 2007/23)

Också då begravningen firas i stillhet är det viktigt att de sörjande är många. Detta kommer tydligt fram när Doris (IF mgt 2006/36) berättar hur hon och Disa satt tillsammans på ena sidan i kapellet vid svägerskans begravning och barnen och barnbarnen med familjer på andra sidan, ”att nog var där ju folk alltid, tänk nu bara hur stor släkten är”. Också av Berits (IF mgt 2006/41–42) uttalande kan man dra slutsatsen att det, även om modern önskat sig en liten begravning, kändes bra att syskonen med familjer och barnbarn bildade en ”ganska stor skara i alla fall”. Det har heller ingen betydelse i vilken ålder man dör, för de anhöriga är det lika viktigt att begravningen är välbesökt vare sig den döde är i arbetsför ålder eller över nittio år gammal (Rentola, 2008).

När man väljer begravning i stillhet för en avliden i arbetsför ålder kan vänner och arbetsgemenskapen känna tomhet och saknad då de inte ges tillfälle att delta och ta farväl, påminner Bringéus (2006). Detta kommer också upp i intervjun med Daniela (IF mgt 2006/33) då hon berättar att faderns arbetsplats gärna hade ordnat en stor och ståtlig minnesstund för honom. Hon tror ändå att fadern, även om han var en sällskapsmänniska och älskade stora fester, nog i det här fallet hade tänkt på familjen, ”hans nära och kära och tänkt att nej tusan, man måste tänka på de sörjande”. Dessutom anser Daniela stora begravningar vara ”ganska skrämmande” med blomsternedläggningar och sådant. Det blir för påfrestande. I vissa församlingar läggs därför blomsterhälsningarna ner redan i början av begravningen, då man på så sätt vill minska på den stress som begravningsgästerna känner inför åtgärden. Detta ger också begravningen en varmare och hjärtligare atmosfär och mera utrymme för känslor, menar den präst jag intervjuat (IF 2006/6).

Förr ansågs en ståtlig begravning vara den döde till heder och ett värdigt slut på livet, men i dag ställs inte sådana krav längre, utan det privata dominerar (Bolsted Skjelsbred, 1994b). Enligt Qvarnström (1993, 29) fungerar begravningen och bestyren inför den inte längre som ett sätt att hjälpa de sörjande att anpassa sig till den ändrade situationen. Förr stod den döende i centrum, han lämnades aldrig ensam och hans anvisningar om till exempel svepning, likvisning och begravning respekterades till punkt och pricka, medan man i dag konsulterar etikettböcker för att få anvisningar om hur man ska agera vid ett dödsfall, hävdar Bringéus (1994, 11). Yngre människor uppfattar de konventionella fraserna, ritualerna och beteendemönstren ofta som ytliga och obekväma, menar i sin tur Elias (1993, 24). Ritualerna vid livets högtider påverkas av dagens snabba och världsomfattande kommunikationsmöjligheter, och masskulturen tar över. Detta gäller också för döden, säger Goss och Klass (2005, 253 ff.). Begravningen ska hjälpa de levande att acceptera förlusten i stället för att försäkra den döde en god färd till andra sidan. Modeller för hur man ska agera och vad man ska känna visar hur rollen av sörjande ska spelas, inte hur den inre smärtan kan bemästras (ibid.). Bringéus (1987) ser en möjlig bakgrund till att begravning i stillhet har ökat vara förändringar i människans sociala nätverk. Uppbrottet från yrkeslivet vid pensioneringen minskar kontaktnätet, vänner och släktingar är ofta spridda omkring i landet, och i hög ålder blir man ensam i sin generation. Begravning i stillhet rättfärdigar att endast ett fåtal personer närvarar, menar Bringéus (ibid.). Men oavsett begravningsformen upplevs det vara ett viktigt steg i sorgprocessen att sörjande medverkar i ritualerna kring döden och till exempel följer den dödes sista färd till graven (Åkesson, 1997, 118).

Anton (IF mgt 2002/53–54) berättar hur han i sin ungdom bevittnat sin mormors och hennes systems död på 1960-talet, då liken tvättades och gjordes i ordning för kistläggning hemma och alla berörda samlades kring den avlidna. I dagens läge informeras de anhöriga sällan, inte heller Anderssons, om att man kan och får delta i förberedelserna och klä den avlidne i egna kläder (begravningsentreprenör A, IF 2000/6). Det Anderssons däremot nog informerades om var att de kunde följa med den sista färden från bårhuset till kapellet, vilket de också gjorde. Dessutom inbjöds Anton (IF mgt 2002/53–54) också delta i en grupp för änkemän och änkor, men det kände han inget behov av. Den andra informanten som berättar att hon deltog i den avlidnes sista färd är Ellen (IF mgt 2007/23), som följde begravningståget via faderns

hem och företag, där man enligt gammal sed stannade så att han kunde ta farväl, till kyrkan för begravningen. Agneta (IF mgt 2002/52) är den enda av informanterna som tar upp också tacksägelsen, där man, igen enligt gammal sed, på söndagens gudstjänst tillkännager namn, dödsdatum och dödsålder på de församlingens medlemmar som har begravts under vecka. Det är brukligt att de närmaste anhöriga deltar, menar Bringéus (1987, 205). Prästen jag intervjuat (IF 2000/6) menar att församlingen inte enbart sörjer den avlidne, utan också gläds över att han kommit till Gud och det eviga livet. I många församlingar tänds också på Allhelgonadagen ett ljus för varje under året avlidne medlem och också då läses ovan nämnda uppgifter upp (Bringéus, 1987, 205; Pedersöre kyrkliga samfällighet; prästen, IF 2000/6).

Jag har i mina tidigare studier visat att också dödsannonserna hör till de viktiga ritualerna kring ett dödsfall. Dödsannonserna följer ett fast mönster och genom ordvalet och minnesversen kan man utläsa om det är fråga om kremering eller kistbegravning, om dödsorsaken var en sjukdom eller ett olycksfall, om döden var förväntad eller oförväntad. Dessutom kan man av underskrifterna läsa in mycket om förhållandet mellan den döde och anhöriga, även om anonymiteten i detta avseende har ökat. Anhöriga vill privatisera sin sorg och undertecknar hellre med make/maka, barn och barnbarn än med namn. (Sandberg, 2002, 2004.) I samband med att begravning i stillhet har ökat utelämnas också dödsannonserna allt oftare, menar begravningsentreprenör A (IF 2000/6). Begravningsentreprenör B (IF mgt 2001/4–5) säger att minnesversen är det som synes oroa de anhöriga mest. Det första anhöriga frågar om är versen och mest tid läggs också ner på att välja ut en vers som beskriver den döde. (Se också Sandberg 2002 och 2004.)

Av mina informanter berättar Amanda (IF mgt 2002/50–51) att de valde minnesstrofen utifrån orden att man inte ska sörja att den gemensamma tiden är förbi, utan glädjas över det som varit. Hon tyckte att den ”passade så bra”. Agneta (IF mgt 2002/52) säger att mycket tid lades ner för att hitta den perfekta minnesversen som kunde uttrycka moderns livsfilosof. Berit (IF mgt 2006/41–42) säger att hon sparade två exemplar av tidningen med dödsannonserna för maken så att barnen i något skede skulle få var sitt. Bodil (IF mgt 39–40) berättar skrattande att hon brukar läsa dödsannonserna i *Hufvudstadsbladet*, ”de är ju det mest intressanta”, och hon har också klippt ut släktingars och bekantas dödsannonser och har dem ”på något ställe”. Hon kommer inte ihåg hur mormors och morfars dödsannonser var undertecknade

och tycker att det kanske inte ens är så viktigt. Daniela (IF mgt 2006/33) säger att de valde underteckningen barn och barnbarn både för moderns och faderns dödsannons.

Den största uppmärksamheten utsätts den sörjande för före och under begravningen, säger Lindqvist (1999, 92). Begravningen är en övergångsrit som ger den döde en ny ”adress”, så att han kan ges rollen död och de levande kan inta sina nya roller i närmiljön och samhället. De döde har ingen vetskap om detta, det är de levandes krav på respekt för sin döde som är viktigt, till exempel just att följa den dödes begravningsinstruktioner. (Elias, 1993, 33.) Att anhöriga känner till och följer konventionerna kring döden avspeglar inte på något sätt deras inställning, utan är mera ett sätt att markera den dödes status som död, menar Hodne (1980, 135), men att följa dem kan dock underlätta i sorgen. Konventionerna sätter ändå alltid gränser för människors beteende i en viss situation (Rubow, 1993, 95).

Att kondolera

Ågren Bolmsjö (2006) menar att det är viktigt att personer som hört om dödsfallet och känner någon part, antingen den döde eller någon anhörig, tar sig tid att beklaga sorgen i någon form, genom adress, kort, blomma, en kram eller genom att erbjuda hjälp i helt konkreta saker. Det man inte ska göra är att berätta om egna dödserfarenheter eller säga att man vet hur det känns. Och det mest kränkande man kan göra är att låtsas att man inte vet vad som hänt eller byta till andra sidan av gatan när den sörjande kommer (Ågren Bolmsjö, *ibid.*; Lindqvist, 1999, 95). Det sociala tomrum som uppstår kring den sörjande motiveras ofta med att han behöver lugn och ro, även om det handlar om att man själv känner sig obekvämt nära den sörjande (Lindqvist, 1999, 94). Studier visar att det bästa stödet anses vara att få hjälp i vardagen med till exempel städning och matlagning eller enbart genom att man lyssnar, men sörjande förstår också att människor på grund av sin egen obearbetade rädsla för döden drar sig undan (Falk & Lönnroth, 1999, 46; Lindqvist, 1999, 95 ff.). Enligt Bringéus (1987, 215) är en form att kondolera att närvara vid begravningen, men man kan också lämna en gåva till den dödes minne enligt hans eller de anhörigas önskan.

Ekvik (2005, 11 f.) påpekar hur arg man som vuxen sörjande vars förälder dött kan bli, när någon kondolerar med att säga att det är ”naturens gång” att föräldrar dör före sina barn. En sörjande uppfattar sådana uttalanden lätt som

en reprimand för att han sörjer sin förälder. Att sörja ett barn eller en livskamrat har "status", men att mista en gammal förälder anses vara helt naturligt och inget att göra en stor affär av (ibid.). Ens föräldrar är en sista länk till barndomen, och när de dör är man själv den äldsta generationen och dessutom föräldralös, menar Ekvik (2005, 9 f.). Bringéus' (1987) studier visar att ju äldre den avlidne är, desto svagare uttrycks sorgen till exempel i dödsannonser. Crafoord (1995, 208 f.) påminner om att det i ett medmänskligt möte med personer i en krissituation inte nödvändigtvis krävs ord, utan beröringar och kramar kan vara en lika effektiv kommunikationsform. Wolkoff (1994) menar att rätta ord för att trösta en sörjande inte finns. "Jag beklagar sorgen" eller "Jag vet hur det känns" tröstar inte medan närvaro och beredskap att lyssna kan underlätta. Också Jalert (1994) anser att den som mist en kär anhörig är mera i behov av att någon tar hans hand och lever med i saknaden än kyrkans budskap om Guds kärlek, uppståndelse och evigt liv. På ett intellektuellt plan tar den sörjande nog emot också detta budskap, men det praktiska stödbehovet upplevs ofta viktigare i stunden (ibid.).

Bringéus (1994) noterar att många vuxna sett död och begravning bara på tv, så han förstår att det kan vara lättare att undvika de sörjande när man inte vet vad man ska göra och hur man ska beklaga sorgen vid mötet med anhöriga. Jag finner detta märkligt för tv och film visar ju också modeller för kondolering. Man besöker och tar till och med mat till sorgehuset, kramar de berörda, för blommor, ljus och gosedjur till dödsplatsen och så vidare. Hur kan det då hävdas att människor inte vet hur en sörjande ska bemötas? Eller är det så att man vet men inte förmår sig göra enligt sådana mönster då man på något plan uppfattar det som ytligt? Polisen jag intervjuat (IF 2000/6) påpekar att döden alltid har fångslat människor och till exempel olyckor samlar skaror av åskådare. Våldsamma dödsfall har nyhetsvärde och människor vill läsa och höra om dem, kanske just för att lindra sin egen dödsångest. Trenden att delta i andras sorg genom att föra blommor och tända ljus vid dödsplatsen ser han som en distanserande åtgärd, man deltar men undviker personlig kontakt och tvingas då inte engagera sig alltför mycket känslomässigt, menar polisen (ibid.). Ett aningen negativare fenomen är att människor samlas vid olycksplatser för att fota och då lätt står i vägen för räddningspersonal. I Finland och Sverige kan polisen endast be dessa personer gå åt sidan, medan man till exempel i Niedersachsen i Tyskland i maj i år presenterade en lagförändring som förbjuder fotografering vid olycksplatser med böter eller kort fängelsestraff. (YLE.fi. uutiset 14.5.2016; Feber.se/alarm ambulansförbundet)

Att beklaga sorgen är svårt både för den som försöker hitta de rätta orden som för den som ska ta emot dem. Agneta (IF mgt 2002/52) säger att det känns svårt att kondolera när man inte vet vad man ska säga, för hon tycker att det är trist att bara säga att man beklagar sorgen och att det är bättre att ta i hand eller krama den sörjande. Det hon fann ytterst irriterande var att människor efter moderns död kondolerade med ”visst var det ju skönt att hon inte dog helt överraskande i en olycka”. Och Agneta undrar om människor i sådana fall kondolerar med att säga att det var säkert skönt att personen inte behövde lida av sjukdomen i årtal. Agneta menar att det inte går att jämföra dödsorsaker, till exempel deras familj levde under en enorm stress med moderns sjukdom i över fyra år, och så tycker någon utomstående att ”visst var det väl skönt” att döden inte kom som en överraskning.

Anton har liknande tankar. Han säger:

Om de här kondoleringarna, alltså det känns så jätte elakt när någon kommer och säger “Anton, jag vet hur det känns”. Man kan bara inte säga så, för varje död och varje sorg är individuell och unik och då kan man inte säga att man vet hur den andre känner. Man kan säga att man beklagar sorgen och fråga hur den andre mår, och människor man känner kan ge en kram, ta sig liksom an den sörjande, för åtminstone hjälpte det mig att få tala om hennes död. (IF mgt 2002/53–54)

Anton kommer ihåg en arbetskamrat som ett halvt år senare närmade sig honom för att fråga hur han klarat sig och då hade berättat att hans hustru i tiderna hade dött i bukcancer. Han sade inte att han vet hur Anton känner sig, utan berättade bara att han hade upplevt något liknande, och Anton menar att det fanns en gemensam grund för ytterligare diskussioner ifall det hade funnits behov för det. Han uppskattade ändå stort arbetskamratens sätt att visa att han brydde sig.

Också Lindqvist (1999, 52 f.) berättar i sin bok *Surun tie* (Sorgens väg) hur hans ilska över att hustrun dog bara ökades av att människor kondolerade med ”åtminstone behövde hon inte lida” eller ”Gud ger oss inte tyngre börda än vi orkar bära”. Han förmådde dock inte visa sina känslor, även om orden kändes irriterande och kränkande. Lindqvist (ibid.) menar att han förstod att orden var välmenta, även om de i själva verket mera uttryckte uttalarens egen hjälplöshet och ångest. Enligt K. och A. Dyregrov (2008, 59, 67) är det viktigt att de anhöriga har någon att tala med, någon som lyssnar och inte räds att den dödes namn nämns. Genom att tala om döden ”ber anhöriga om tillåtelse” att hålla

den döde i de levandes krets och att få minnas honom som han var. Att tåga om den döde är inget stöd (ibid.). Det är inte ovanligt att samtalet stannar upp när den dödes namn nämns och när diskussionen åter kommer i gång handlar den om bagateller. Detta upplever de sörjande som meningslöst, menar K. och A. Dyregrov (2008, 62). Att säga att dödsfallet var "Guds vilja" uppfattas sällan som tröstande (Goss & Klass, 2005, 188; Falk & Lönnroth, 1999, 93).

Charlotta (IF mgt 2006/27) menar att man inte kan hjälpa andra i deras sorg om man inte själv har upplevt och gått igenom en sådan. Cecilia är inne på samma linje när hon säger:

Ja, jag måste nog säga att det är lättare att förhålla sig till döden när man upplevt ett dödsfall själv. Alltså, jag har ju haft arbetskamrater vars anhöriga har dött men det är ändå aldrig samma sak som det som man själv har gått igenom. Man bara måste uppleva det innan man vet. (IF mgt 2006/26)

Också Daniela (IF mgt 2006/33) har märkt hur svårt människor har att kondolera, något som hon, enligt intervjun, antar att beror på att de inte själva har upplevt att döden också kan vara rofull. Själv påminner hon om glädjestunderna som de sörjande upplevt tillsammans med den avlidne då hon beklagar någons sorg. Disa (IF mgt 2006/35) anser att då det gäller till exempel arbetsgemenskapen ska man naturligtvis beklaga sorgen om någon mist en anhörig och om den andre visar att han behöver stöd eller vill tala så ska man vara där för honom. Disa menar att varje död och sorg är olika men om man känner den sörjande sedan en längre tid och vet hur han brukar reagera är det också lättare att hitta orden. K. och A. Dyregrov (2008, 50) menar att dödsfallet alltid påverkar på ett socialt plan, för de som drabbats av sorg anser sig vara mycket mogna att möta en annan sörjande. Detta bekräftar Cecilias uttalande ovan.

Enligt Bolstad Skjelbred (1994a) hade man förr en etablerad ordning för vad som skulle göras av vem vid ett dödsfall, för döden var hela bygemenskapens sak. Att dö hemma var tradition, men traditionen berättar inget om hur de anhöriga upplevde det. Dagens institutionaliserade död ger de anhöriga möjlighet att inte behöva agera aktivt vid ett dödsfall, och behovet att delta tillfredsställs genom att man deltar i vissa ritualer kring döden och på sätt både kan förmedla och uppleva känslor. Men man behöver också känna sig ha någorlunda kontroll över sitt liv, menar Bolstad Skjelbred. En sjukhuspräst som Åkesson (1997, 106 f.) har intervjuat säger att också privatpersoner behöver krishjälp vid ett dödsfall. Sjukhusläkaren, polisen och prästen som jag intervjuade (IF 2000/6) beklagar att samhället enbart har resurser att ge

krishjälp vid stora olyckor. Behovet är lika stort vid enskilda dödsfall, för i en krissituation vet människan inte vad hon vill, ofta vet hon inte ens vad hon ska fråga om. Det närapå obefintliga samhälleliga stödet har lett till att det är personerna i den krisdrabbades närmiljö som tvingas stå för detta stöd, påpekar Pargament (1997, 74).

7.3 Maktagerandet kring begravningen

Maktlöshet är den vanligaste känslan man upplever när en kär anhörig eller vän dör oavsett om dödsfallet varit väntat eller oväntat, bekräftar såväl forskning som mina informanter. Förfarandet kring döden är i dag obekant för de flesta och handhas av olika samhälleliga institutioner, vilkas otaliga anvisningar och regelverk man förväntas respektera. Allt kring ett dödsfall kräver expertis: dödsförklaring, fastställande av dödsorsak och begravningstillstånd ges av läkare, präst, gravplats, jordfästning och släktutredning sköts av församlingar, kista, urna, svepning, transport samt vid behov dödsannons och bouppteckning ordnas av begravningsentreprenörer, och minnesstunden ansvarar ofta cateringföretag för. Så man kan med hävd konstatera att det avsiktliga maktutövandet i form av lagar och auktoritet dominerar kring döden och att samhällets makt är stort. Även om denna typ av makt kan ses som ”övervakande” uppfattas det i samband med döden ändå oftast som ett positivt maktutövande, eftersom det känns tryggt för anhöriga att experter, dock mot betalning, tar över enligt avtalat. De moment som anhöriga inte kan påverka är de som kräver medicinsk auktoritet samt släktutredningen och transporten av liket, där kan man alltså säga att de sörjande är maktlösa, men i allt annat förfarande ges anhöriga valmöjligheter, även om manipulation och övertalning är möjliga inslag också då.

Det anhöriga dock förväntas ta beslut om är att välja begravningsformen, vilken präst som ska förrätta begravningen och förhandla med honom inte enbart om den döde, utan också om vilka psalmer som ska sjungas eller om det ska vara annan musik, när under ritualen blommorna ska läggas ner, hur kyrkan och kistan ska utsmyckas samt om man ska ett programblad, vem som inbjuds, hur minnesstunden ska ordnas och hur dödsannonsen utformas. Såväl experter som vänner och bekanta kommer gärna med förslag och råd om sådana önskas. Dessutom påverkas man också alltid i någon mån oavsiktlig av vad andra gör, man kan till exempel ha deltagit i en begravning och tyckt att den var fin och ”lånar” då inslag från den. För dödsannonser syns

konventionerna, enligt experterna jag intervjuade, tydligt. Dödsannonsen ska följa gängse bruk, och dessutom har tidningarna restriktioner för både formen och symbolanvändningen. Församlingarna har också bestämmelser för när till exempel vinterutsmyckningen ska avlägsnas så att gräsklippningen underlättas. Regelverken kring ett dödsfall är som synes många, och i ett chocktillstånd är man sällan kapabel att tänka klart och ta rationella beslut.

Auktoritetsmakt i form av expertis dominerar också i mitt material. Samtliga familjer anlitar begravningsentreprenör, familjen Andersson tar dessutom hjälp av moderns syster som kan anses inneha expertis, eftersom hon några månader tidigare hade ordnat sin faders jordfästning. Auktoritetsmakt gäller också när svärföräldrarna tar över begravningsarrangemangen för sin son, Berits make, och deras auktoritativa position bekräftas av såväl Berits mors som prästens agerande. Berits mor ber begravningsentreprenören välja ut till påseende sådana kistor som denne antar att kan godkännas av svärföräldrarna, inte Berit, och prästen lämnar på samma sätt som svärföräldrarna Berit helt utanför i alla beslut som tas. Berits respons är att motagera, och hon uttrycker sin auktoritet genom att se till att makens önskemål om begravningsformen och minnesstunden beaktas. Berits mors agerande kan också ses som social kontroll, Berit själv menar att moderns agerande utgick från att hon ville hjälpa så att Berit inte skulle behöva spendera alltför mycket tid på kistvalet. Eventuellt kan en liknande förklaring gälla också för svärföräldrarnas och prästens agerande, de kanske ville bespara henne, hon hade ju genomgått en mycket traumatisk händelse. Men utifrån intervjun drar jag ändå den slutsatsen att Berit själv uppfattade deras agerande som maktutövning som krävde ett motagerande.

En annan form av auktoritetsmakt syns då begravningen och/eller minnesstunden ordnas enligt den avlidnes anvisningar och önskemål. Samhället förväntar sig att konventionerna kring döden inte bryts, och till dem hör då också att de döda visas respekt. Eventuellt kunde man här då tala om social kontroll hellre än maktagerande. Att den döde ger anvisningar om hur hans begravning ska ordnas kan ses som manipulation från hans sida, men också som regelrätt maktagerande, för målet är att styra de anhöriga till ett visst agerande. Att följa den dödes sista vilja uppfattas ändå underlätta för de anhöriga och den följs i mån av möjlighet. Att Amanda ännu ett och ett halvt år efter moderns död funderar över om de gjorde fel när de inte respekterade moderns önskemål om kistan visar hur stor auktoritet den dödes "sista vilja" har. I Amandas fall kan det tänkas att det handlar om känslor kring lydnad-

olydnad, alltså latent makt, men att den döde regisserar sin begravning och/eller minnestund kan också ses så att han tvingar de levande att ännu en gång göra som han vill och/eller att han inte litar på att de kan fatta ”rätt” beslut. Naturligtvis kan man också se det så att när man uttrycker sin sista vilja så ingås ett avtal, där båda parterna förväntas göra sin plikt, den döende dör och de levande ordnar begravning, minnesstund och annat enligt det de lovat.

Den dödes auktoritetsposition syns också på annat sätt i intervjuerna, till exempel kan man se moderns latent auktoritetsposition, även om hon inte som död kan motagera, i Agnetas uttalande om hur bra det var att mostern hjälpte dem med begravningsarrangemangen. Mosterns hjälp minskade hennes oro över hur fadern klarar det hela. Denna tolkning baserade jag på att Agneta (IF mgt 2002/52) i intervjun berättar att modern på hennes ilskna utbrott mot sjukdomen att hon inte stannar kvar i hemmet en enda dag om något händer svarar: ”Se till att pappa inte lämnas ensam”. En möjlig tolkning är att modern på detta sätt uttrycker sin oro för hur familjen kommer att klara sig efter hennes död. Moderns uttalande kan ses som maktagerande som utgår från förväntad lydnad som härstammar från en barn-förälder-relation. Eventuellt kunde man se en liknande latent makt ligga i bakgrunden då anhöriga, då inga explicita anvisningar getts, ordnar begravningen så som de antar att den döde hade önskat och/eller så att den återspeglar den dödes person, det ter sig naturligt att hela ens liv med den döde då fungerar som referensram.

En sorts auktoritärt maktagerande uppstår också då en part känner sig osäker om något och en annan part då tar över för att saken kräver akuta åtgärder. Det gör Ellen när Eriks mor dör, men det att Ellen tar över kan också ses som en avtalsbaserad handling, en självklarhet i ett mångårigt äktenskap, hon säger ju själv att det var hennes plikt att stödja sin make när han var handlingsförlamad av sorgen. På liknande sätt uttrycker Charlotta i intervjun att hon kände sig oförmögen att ordna med begravningen, och hennes uttalande om det snabba förfarandet hos begravningsentreprenören kan uttrycka en känsla av överklighet. Av intervjun med henne framgår inte vem det i slutändan var som tog besluten, hon, barnen eller entreprenören, men hennes uttalanden kan ses som ett uttryck för upplevd påtryckning. Att man avstår från makten att delge anhöriga önskemål kring sin död betyder inte att ett maktagerande inte överhuvudtaget existerar, utan allt ansvar och alla beslut påtvingas anhöriga latent. Döden är skrämmande och dödens ”makt” således stor.

Omgivningens sociala kontroll eller ett upplevt uttalat krav på anhörigas agerande syns också i att anhöriga ofta uttrycker skötseln av graven och firande av minneshögtider vara extra stressigt. Disa säger det inte högt men tangerar det i intervjun då hon säger att både fadern och hon själv inte vill belasta anhöriga med ännu fler gravar att ta hand om, utan då hellre väljer att askan sprids med vinden eller sätts i släktgraven. Liknande tankar kan utläsas hos många av informanterna, något som kunde tyda på att graven som en yttre markering för att man existerat har förlorat i betydelse, de avlidna lever i minnet. Det som ändå både forskning som mitt material påvisar är den stora betydelse som en välbesökt begravning och mängden av kondoleanser ges av anhöriga, för det bekräftar att den döde var uppskattad och omtyckt och legitimerar således också hans existens och anhörigas sorg och saknad. Att ordna en minnesstund kan därför också kännas obligatoriskt, något som till exempel Cecilia säger. Danielas familj motsatte sig omgivningens krav på att en ordna stor och ståtlig minnesstund för fadern, och hänvisade till både moderns och Danielas hälsotillstånd. Man kan i förklaringen se inslag av manipulation och/eller övertalning, men också konventionernas makt, för enligt konventionerna bör de sörjande anhörigas önskemål respekteras. Konventionerna fungerar således, som jag ser det, både positivt och negativt. Det positiva ser jag vara att konventioner ger trygghet när man står inför en främmande och ofta trängd situation, det negativa är att man på sätt och vis är bunden till konventionerna, för såväl ens närmiljö som samhället förväntar sig att konventioner följs. Konventionerna kring döden är ändå inte statiska, utan yngre generationer skapar nya konventioner, vilket till exempel Haverinens (2014) forskning om sociala medier som plattform för privat sörjande visar, medan de äldre håller fast vid sina. Detta ser jag att i viss mån kan förklara konfliktsituationer i samband med ett dödsfall i familjen.

Begravning i stillhet kan också ses som en form av maktagerande från anhörigas sida, och det uppfattas oartigt att tränga sig på om man inte är inbjuden. Ändå hör begravningen till de tillställningar i kyrkan som är öppna för hela församlingen, likaså kan man som utomstående församlingsmedlem vid kistbegravning följa med till graven, då det hör till ceremonin, även om begravningsentreprenören jag intervjuat aldrig hört att så skulle ha skett. Minnesstunden däremot är privat. (Begravningsentreprenör B, IF mgt 2001/4–5.) Dödsannonsen främsta uppgift är att informera om dödsfallet (Sandberg, 2002), men att sätta ut dödsannons kan också ses som ett maktagerande från anhörigas sida. Om annons sätts ut före begravningen, antingen som inbjudan

eller enbart som meddelande om begravning i stillhet, kan man se det så att avlägsna släktingar, vänner, grannar och bekanta tvingas ta beslut kring sitt eget agerande. Om man inte deltar eller kondolerar noteras det. Om annonsen sätts ut efter begravningen kan också det ses som maktagerande, eftersom de som önskat hedra den döde på sätt och vis då avtagits sin rätt att göra det. Också anhöriga kan erfara något liknande om de inte informeras om alla de ritualer kring döden som de har rätt att delta i. Anhöriga informeras närapå alltid om att de kan se den döde i öppen kista före begravningen om de så önskar och att de kan följa med begravningståget från bårhuset till kyrkan och att man kan stanna vid den dödes hem eller företag så att han kan ta farväl. Oftast informeras också om tacksägelsen, men anhöriga informeras inte alltid om att de kan närvara då den döde görs i ordning för begravning, att den döde får bära egna kläder och att en blomma kan sättas med i kistan, för barn också en leksak (begravningsentreprenör A, IF 2000/6). Hur man undertecknar dödsannonsen kan också sägas uttrycka makt. Anhöriga väljer i vilken mån sådana igenkänningsuppgifter som födelse- och dödsort, smeknamn och de sörjandes namn sätt ut. Man kan också besluta distansera sig genom begravning i stillhet för en av många "Karl Anderssons" som sörjs och saknas av maka, barn och barnbarn (Sandberg, 2002). Dödsannonsen och kondoleanskorten kan ändå sägas ha "makt" då de sparas som ett konkret minne av den döde.

Många av informanterna lyfter också fram hur illa slentrianmässiga kondoleringar eller obetänksamma ord känns då någon beklagar sorgen. Jag ser också här ett maktagerande, för oavsett om man motiverar sitt beteende med att man inte vet hur en sörjande bör bemötas och på så sätt försöker undvika att tvingas framföra sitt deltagande eller tar till det neutrala "jag beklagar sorgen" kan det tolkas uttrycka en ursäkt för att inte behöva engagera sig desto mera, vilket kan leda till att man, dock omedvetet, agerar kränkande mot den sörjande. Obetänksamma kondoleringar med "visst var det ju skönt" eller "det måste ha varit en lättnad" kan härstamma från att personen kondolerar utifrån sitt eget perspektiv och inte i någon mån beaktar varken bakgrunden till händelsen eller de anhörigas situation. Denna form av maktagerande nämnde i synnerhet Anton och Agneta. Disa i sin tur menar att den som mist en anhörig har rätt att förvänta sig både deltagande och stöd och att man då den sörjande signalerar sitt behov för stöd måste ställa upp. Jag ser Disa här uttrycka konventionernas makt, alltså att man förväntas visa respekt för och stödja en sörjande genom att närvara.

Foucault talar i *Övervakning och straff* (Tarkkailla ja rangaista, 2000, 249) om hur disciplinära åtgärder har skapat ett slags normativt samhälleligt straffsystem, och han undrar om normens⁵³ makt borde ses som det moderna samhällets nya lag. Jag uppfattar konventionerna⁵⁴ kring döden fungera på ett liknande sätt då man i dagens samhälle oftast ger över döden till olika institutioner och distansering gör att man tyr sig till konventioner och gör enligt beprövade mönster. Z. Bauman (1993, 20) säger att man i synnerhet om man är osäker finner det lättare att följa ett förfarande som tidigare visat sig vara bra, vilket innebär ett visst ansvar för man måste bestämma vilken auktoritet man följer och vilken man förkastar. Således kan agerande alltid också ses som både lydning och olydning som ”gör minst illa” (ibid.). Habermas (1994, 75 f.) menar att ett agerande som styrs av normer aktualiserar samförståelsen inom en grupp såtillvida att samtliga gruppmedlemmar kan förvänta sig att alla i en viss situation agerar på ett visst överenskommet, uttalat eller outtalat, sätt, utan att det behöver påpekas. Enligt Habermas (1994, 76) motsvaras en normbetingad handling av en social ordning, som i hans tappning betyder både etablerade normer och etablerade institutioner, vars auktoritet definieras utifrån hur bra deras värderingar passar ihop med samhällets rådande intressen. Habermas (1994, 86), menar att det hur aktörerna uppfattar den aktuella kontexten beror på intuitiv kunskap alternativt en inlärd social beteendenorm om hur man bör agera i situationen. Således är aktören både initiativtagaren i ett agerande och en produkt av den tradition han lever inom och i den sociala gruppen tillhör (ibid.). Allt tänkande och agerande baserar på att människor gestaltar verkligheten och sig själva utifrån etablerade kutymer, menar också Alhanen (2007, 31 f.), dock så att gestaltandet sker omedvetet och man omfattar ett tankemönster och agerar utifrån det. von Wright (1975, 66) menar i sin tur att det hur man väljer att agera alltid får en effekt. Också passivt agerande, att avhålla sig från att aktivt göra något och bara låta det ske, bör ses som agerande, eftersom också det kan få konsekvenser som av omgivningen kräver en förklaring, menar von Wright (1975, 90 f.). Jag ser det att man följer konventioner som en sorts passivt agerande, eftersom det inte kräver engagemang på samma sätt som då man initierar ett nytt slags agerande i en diskurs.

⁵³ Allmänt godtagen regel för handlande eller tänkande, ofta av social karaktär och inte nedskrivna, även mönster och rättesnöre (Svensk ordbok, 1999, 816).

⁵⁴ Oskrivna men allmänt omfattad social regel för hur personer, ytligt sett, bör bete sig (Svensk ordbok, 1999, 617). Jag ser ingen relevant skillnad i termernas betydelse, utan uppfattar dem som synonymer.

I Övervakning och straff berättar Foucault (1987, 44 f.) också att man på 1800-talet fortsatte straffa gärningsmannen ännu efter att han dött. Man kunde till exempel bränna liket och kasta askan med vinden eller så satte man ut liket till påseende vid vägen. Jag ser här paralleller till dagens kremering och likuppvisning, och frågar mig om det att den döende vill att hans aska sprids med vinden och att det inte finns en grav att gå till är avsett att underlätta för anhöriga eller kan det ses som ett straff för att de fortsätter leva. Eller tvärtom, om anhöriga väljer kremering och sprider ut askan, kan man då tolka det så att den döde inte kan tvinga dem att gå till graven då en sådan inte finns? Och bör det att se den döde efter döden uppfattas som påtvingad moralkod, då det förväntas av anhöriga att de ska ta farväl? I Norge frågas anhöriga inte om de vill se döde, utan *var* de vill se honom, visar Tanggaard (1994, min emfas). I Finland ges anhöriga alternativet att inte se den döde, för här frågas enbart om de vill se den döde. Faktum är ändå att dödsfallet bekräftas och ångesten lindras av att se den döde (begravningsentreprenör A, IF 2000/6). Men att se den döde är också en konkret påminnelse om ens egen död, något man in i det sista vill undvika att tänka på. Dreyfus och Rabinow (1983, 237) menar att hur man agerar är avgörande oavsett om det härstammar från påtvingade moralkoder eller fri vilja, det är inte agerandet som definierar människan som person, utan hur hon förhåller sig till sig själv. Således behöver inte maktagerande, i detta fall alltså moralkoder, alltid ses som något negativt, utan kan också tolkas som positivt, till exempel då det framkallar engagemang för att producera något nytt eller ger en möjlighet att hantera förändringar inom en given ram (Hörnqvist, 1996, 177 ff.).

Taylor (1992, 11) säger att moral är generationsbundet och får olika uttryck i olika åldrar, äldre personer talar om respekt för människan och yngre om (mänskliga) rättigheter som bygger på olika samhällliga regelverk. Enligt Taylor är innehållet ändå det samma, även om formen har ändrats. Människan behöver modeller för hur hon ska leva sitt vardagliga liv, allt agerande är inte acceptabelt, även om den moraliska medvetenheten har ändrat form (Taylor, 1992, 23 f.). Människan har i alla kulturer definierat regler för social samvaro och hur man bör leva, och dessa regler omfattar allt från respekt för liv och kroppslig integritet till strävan efter sanning och laglydighet men också värderingar som uttrycks genom gott beteende, vänlighet och generositet. Ett brott mot dessa gemensamma värderingar uppfattas som ett medvetet val, menar Taylor (1992, 55). Moraliskt tänkande omfattar, enligt Taylor (1992,

15), respekt för och plikt mot andra, där respekt uttrycker attityd och plikt ansvars känsla, samt förståelse för att en persons värderingar fungerar som byggstenar för hans liv och reflekterar hans värde som människa. Detta i sin tur definieras utifrån en referensram som utgörs av hur personen uppskattas av släkt, vänner, arbetsgemenskapen och samhället. Referensramen måste uppfattas som trovärdig så att personens liv får mening, för det man är mest rädd för är "existentiell värdelöshet", att ens liv inte har betytt något. Därför omfattar människans planer för framtiden alltid också familj, släkt, samhällsliga engagemang och den person man ser sig vara som gammal. (Taylor, 1992, 16 ff.; 51.) Jag ser detta förklara såväl det att den döende vill regissera sin död som det att anhöriga då inga anvisningar getts ändå genom begravningen försöker uttrycka den dödes person. Taylors tankegång förklarar dessutom behovet att glorifiera den döde, något jag återkommer till i kapitel 8 "Nyorientering" i diskussionen om roller och identitet.

8 Nyorientering

I det här kapitlet behandlar jag sådana genom närläsningen uppdagade diskurser som visar hur en ny vardag utan den döde av informanterna skapas. Till det hör att omdefiniera sin position i närmiljön, vilket omfattar rollen som primärsörjande samt hur den egna identiteten formas genom att idealisera den döde. Dessutom diskuteras konkreta medel som informanterna använde sig av för att bearbeta sorgen samt hur de beskriver vändpunkten då de började skönja en framtid. Också detta analyskapitel avslutas med en diskussion om maktagerandet kring de olika diskurserna.

Efter begravningen börjar en ny vardag, menar Järveläinen (2007, 39). Första året sägs vara det svåraste, eftersom man då ensam måste möta högtider som bröllopsdag, födelsedag, jul, påsk eller andra gemensamma aktiviteter, till exempel att åka till stugan (ibid.). Detta förstärker, enligt K. och A. Dyregrov (2008, 35), den intensiva längtan. Ofta präglas den första tiden också av tankar om sådant som man ångrar eller skulle ha behövt få sagt innan den andra dog, och det är överlag svårt att förstå meningen med den andres död (ibid.). Man måste ändå ta emot livet som det är, säger Lindqvist (2007, 22), eftersom det inte för det finns en bytes- eller returrätt. Kübler-Ross (1991, 75) menar att sorgearbete beror på att man har ouppklarade saker med den döde, och tankar som ”om jag bara hade ...” kan vara vanliga. Om man å andra sidan hade tid att göra bokslut på det gemensamma livet finns inget behov för sorgearbete, utan då gäller mera saknad av det man haft (ibid.). Goss och Klass (2005, 258) påpekar att oberoende av att nya ritualer kring offentlig sorg tillkommit, följer den privata sorgen fortfarande konventionerna, eftersom sorg inte på samma sätt som döden har en slutpunkt. Sorg måste få ta den tid den kräver, påminner Järveläinen (2007, 40), för sorg är en nödvändig känsla för att kunna bearbeta sin förlust.

Enligt Josefsson (1995, 81 ff.) har sorgen fyra faser: (1) man måste acceptera att dödsfallet är ett faktum, (2) man måste få ge utlopp åt sina känslor, (3) man måste ta tag i den nya situation som döden påtvingat en och inse att ett liv också utan den döde är värt att leva, och (4) man måste acceptera att sorgen en dag inte längre gör lika ont. Man glömmer inte, men man ser och vågar prova på nya möjligheter (ibid.). Dock följer sorgereaktioner, enligt K. och A. Dyregrov (2008, 29 ff.), sällan de förlopp som beskrivs i sorgforskning, men många sörjande bekräftar att de upplevt sig ha gått igenom en chockfas omedelbart

efter dödsfallet åtföljt av något som kunde benämnas reaktionsfas, då sörjande kommer till någon form av insikt om det som hänt, samt en orienteringsfas då livet och vardagen börjar gå vidare. Det finns alltså lika många sätt att sörja som det finns sörjande, och varje sorg tar sin egen tid. Sorg kan inte generaliseras eller sättas in i ett mönster, och således kan man aldrig förvänta sig eller kräva ett visst beteende av den sörjande. Att till exempel inte visa sig vara helt fördärvad, utan i stället försöka leva sitt liv lika aktivt som tidigare, betyder inte att den sörjande har glömt den döde, han har bara hittat ett för sig meningsfullt sätt att i sitt inre upprätthålla banden, menar K. och A. Dyregrov (ibid.). Närmaste anhöriga upplever ändå mycket konkret att döden är att avstå, för närmiljön, den egna kroppen, känslorna, tänkesättet, snart sagt allt förändras då man inte längre kan göra något tillsammans med den döde, påpekar Lindqvist (2002, 283).

Björklund och Gyllenswärd (2009, 32 f.) delar in sörjandes sätt att hantera sin sorg i emotionellt och instrumentellt sörjande. Om man sörjer emotionellt upplevs sorgen i form av känslor såsom nedstämdhet, ångest, vrede, eller man gråter, är förvirrad, kan inte koncentrera sig och har ingen aptit. Om man sörjer instrumentellt uttrycker man inte sina känslor lika öppet, utan vill hellre kontrollera sin sorg och övergå till det normala så fort som möjligt. I dagens samhälle betraktas sorg som en privat angelägenhet, och således hänvisas också sörjande till att hantera den på egen hand, menar Björklund och Gyllenswärd (2009, 99). Man överväldigas av tanken att man måste börja ett nytt avsnitt i livet utan den avlidne, så närmaste anhöriga sjukskriver sig ofta för en tid med diagnosen sorgereaktion även om man inte upplever sig vara sjuk, dock inte heller arbetsduglig, endast helt slut (Salonen, 2000, 30, 70). Enggren (1978, 14, 17) påpekar att det inte är ovanligt att den sörjande känner sig rastlös och pendlar mellan upprymdhet och total matthet.

Agneta (IF mgt 2002/52) berättar att hela familjen sjukskrev sig för en vecka, eftersom de ”inte visste hur de skulle komma att reagera”. Berit (IF mgt 2006/41–42) var sjukskriven en längre tid efter makens död, men hon säger att hon grät ut sin sorg först i samband med moderns död nästan tjugo år senare. Charlotta (IF mgt 2006/27) säger att det första hon gjorde var att börja packa, och hon återgick också till arbetet ”ganska snart” efter makens död. Cecilia (IF mgt 2006/26) tog efter sportlovet några dagar ledigt innan hon återgick till arbetet, men hon säger sig ha levt som en ”zombie i säkert en månad” och minns inget om den tiden. Daniela (IF mgt 2006/33) återgick till arbetet normalt efter

julen då modern dog, vid faderns död var hon sjukskriven på grund av en olycka hon råkat ur för. David berättade inte överlag för arbetsgemenskapen om sina föräldrars död, eftersom han ansåg att ”det berör ju dem inte”. En möjlig förklaring är att han på arbetet kunde fokusera annat och på så sätt för en stund glömma döden, en annan att han ansåg att en åldrig förälders död är naturligt och att han genom att ta upp händelsen hade ställt kollegerna inför en obehaglig situation då de eventuellt inte hade vetat hur de borde reagera. Daniela (IF mgt 2006/33) säger att hennes arbetskamrater uttryckte åsikter som att man har rätt till sjukledighet när en nära anhörig dör och att många tyckte att det var ”underligt” att hon kunde arbeta. Lundgren (2006, 54) påpekar att omgivningen ofta ger motstridiga råd, man till exempel anses fly verkligheten om man genast återgår till arbetet, man behövs hemma som ett stöd för primärsörjanden eller man måste ta hand om sig själv. Råden visar att omvärlden bryr sig, men man får inte glömma att det som fungerar för en själv inte behöver fungera för en annan, utan sensitivitet krävs i varje enskilt fall (Pargament, 2007, 123). Enggren (1978, 25 ff.) menar ändå att det är bra att så snart som möjligt återgå till rutiner, arbetet och andra bekanta aktiviteter, till exempel att åka till det gemensamma fritidshuset, där det både finns fina minnen och mycket att göra, för då får man annat att tänka på och tvingas på så sätt ut ur passivitet. K. och A. Dyregrov (2008, 205 f.) påpekar att alla tecken på medkänsla och omsorg från arbetsgemenskapens sida underlättar när sörjande ska återgå till vardagen, för deras tankar kretsar ändå kring det som hänt och behovet av att få dela det med andra är stort en lång tid framöver, medan Ågren Bolmsjö (2006) menar att man genom att upprätthålla fungerande vardagsrutiner kan hålla ångesten och tankar om döden på avstånd.

8.1 Identiteter och roller

Till en början lever den sörjande bland minnen. Det ljusa och positiva från det gemensamma livet ställs i fokus och den avlidne idealiseras, menar Enggren (1978, 23). En avlidne person kan inte längre ”omskapa” eller ”modifiera” sin identitet (Åkesson, 1997, 59), utan det blir de levandes uppgift att se till att den dödes liv görs meningsfullt för samtida och kommande generationer av släkt, vänner och bekanta (Sandman, 2001, 324). Att idealisera en närstående handlar om att egenskaperna ”faller tillbaka” på en själv, säger Ahmed (2004, 129), och således påverkas denna form av identifiering av ens agerande, till exempel valet av pojkvän kan påverkas av hur man uppfattar att ens ”idealiserade” förälder

skulle uppskatta honom. Amandas (IF mgt 2002/50–51) och Agnetas (IF mgt 2002/52) uttalanden får exemplifiera detta. Amanda uttrycker det så att det var viktigt för henne att modern hann träffa den nya pojkvännen innan hon dog, medan Agneta menar att om hon skulle träffa ”en kul kille” så kommer han att tro att hon bara idealiserar modern så som man gör när man talar om döda och hon skulle aldrig få honom att förstå att modern faktiskt var så ”underbar”. Bodil (IF mgt 2005/39–40) tar i intervjun upp hur fadern idealiserades av farmor, han var duktig i allt han gjorde, ”så bara positiva saker, alltså faktiskt bara positiva saker”, det var som om han ”varit liksom helgonförklarad”. Å andra sidan finns det heller inte något behov av att tala annat än positivt om en död person, menar Bodil. Men likväl funderar hon på hur mycket hon brås på fadern och konstaterar att hon nog har ”konstruerat sin verklighet” utifrån en viss påverkan av modern ”för hon har ju varit där hela tiden”.

Mellor (1993) menar att människan skapar sin identitet genom att om och om igen omforma sin livshistoria så att den bäst reflekterar den ”balanserade bild” som förväntas. Också Sandman (2001, 324) menar att det enda sättet att ge sitt liv mening är att se tillbaka på det, något som den döde inte längre kan göra, så därför är det, enligt Molander (1999b, 117,) viktigt att berätta sådant om den döde som påverkar hur man minns honom. Dock berättas positiva saker också för att man själv helst vill minnas den döde i en positiv dager (ibid.). Också O’Leary (2002, 136) menar att man berättar sitt liv så att man uppstår sådan som man vill bli sedd och ihågkommen, och man berättar inte enbart för sig själv, utan också för en tänkt publik för man vill att berättelsen och personen i den ska leva vidare. Detta gäller, som jag ser det, också då man idealiserar sin avlidne anhörig, för han innehar även efter sin död en viktig plats i ens livshistoria. Sorgebearbetning är på så sätt ett led i att finna sin identitet (Enggren, 1978, 24).

David (IF mgt 2006/34) berättar om saker som de med fadern gjorde tillsammans, till exempel hoppade fallskärm, simmade i vak och gick på styrketräning. Modern hade, enligt David, ännu vid sin död helt slät hy, och till exempel på sjukhuset hade personalen undrat över att ”hur kan hon ha så slät hy”, dessutom hade hon ”ju inga gråa hårstrån”. Och modern kommenterade alltid hans snygga klädsel, ”det är nog bra att du alltid har så stiliga kläder”. Men han definierar sig inte enbart genom sin sonroll, utan också hans förälderroll kommer fram i intervjun på så sätt att hans dotter skötte modern ”när ingen annan ville” och genom att han har infört sättet att involvera både barn och

barnbarn då någon släkting dött. I barndomshemmet lämnades barnen helt utanför. Ellen (IF mgt 2006/28) definierar sig som en person som tar tag i saker och får dem gjorda både då det handlar om arbetet och om familjeangelägenheter.

Enligt Trost och Levin (1999, 148 f.) omfattar en persons identitet fyra dimensioner: (1) universella mänskliga relationer, såsom ålder och kön), (2) mellanpersonliga relationer, såsom namn och smeknamn, (3) strukturella relationer, såsom titlar och civilstånd, samt (4) massrelationer, såsom kund, biobesökare, mor, dotter, älskling. Ens identitet består således av många identiteter som kopplas på och av beroende på situationen (ibid.). Gerber (2011, 14) menar att identitet har en både relationell och situationell karaktär och är ett resultat av att relationer i tid och rum förändras. Ingen har en på förhand given identitet, så därför behövs identifikationsmål. Man identifieras som någon eller något av någon eller identifierar sig själv som någon eller något. Således kan man ha eller tillskrivas många olika identiteter beroende på situationen, säger Gerber. Identitet befästs genom att upprepa tidigare kombinerade diskurser, medan nya kombinationer leder till nya identiteter, till exempel från barn till nästa generation att dö. Detta leder i sin tur till ökade möjligheter att agera, omgestalta sin identitet och positionera sig i de olika diskurser man ingår i, menar (Gerber, 2011, 15). Jag tolkar roll fungera på samma sätt, för om jag förstår Gerber rätt så handlar både identitet och roll om en människas möjlighet att agera i en viss situation. Berits (IF mgt 2005/41–42) uttalande får exemplifiera detta. Hon berättar att hon som äldsta dotter redan i sin ursprungsfamilj hade tilldelats rollen som sina syskons stödperson, så när modern dog meddelade hon att hon ”vill sen inte bli nån ny mamma”. Men syskonen ringer henne fortfarande alltid då de har något problem, så rollen som familjens starka kvinna, som jag vill kalla den, har hon fått behålla.

En persons identitet definieras i mycket av det som är viktigt för honom, säger Taylor (1992, 34 f.), men också hans entourage, alltså de diskurser som han ingår i, definierar hans identitet, för identitet baserar också på gemensamma erfarenheter och gemensamma värderingar. Dessutom är det viktigt att personen kan identifiera sin position på axeln ”gott–ont”, då en av människans grundbehov är att ses som ”god”, eftersom det påvisar ett meningsfullt liv, menar Taylor (1992, 42). Också personens människovärde hör ihop med identitet, och det hur han uppfattar sig själv som till exempel förälder eller arbetstagare samt andras respons på hans agerande i en viss roll påverkar hans människovärde och således hans självkänsla, säger Taylor (1992, 16). Crafoord (1995, 110) talar

om ”självmänifestation”. Subjektets ”sanning” beror alltid på vilken identitet han vill konstruera och påvisa, menar O’Leary (2002, 113). Antons (IF mgt 2002/53–54) uttalanden får exemplifiera identifiering genom entouraget och andra för honom viktiga saker. Anton beskriver sig själv oftast genom arbetet, han hörde till en ”sån där chauvinistklubb” vars årsmöte de var på väg till när de första allvarliga symtomen visade sig, han inredde hemmet, eftersom hustrun ”i det fallet litade mera på min smak”, och han ”tog henne med” när han på arbetets vägnar ordnade stora tillställningar.

När en kär människa dör, dör också något inom en själv, och det påverkar den man är, säger Lindqvist (1999, 16). De efterlämnade måste omvärdera inte enbart hela sitt liv, utan också relationen till sig själv (ibid.). Enggren (1978, 23 f.) säger att man genom att idealisera den döde för att skapa honom en identitet också försöker återfinna sin. Enligt Alsmark (2001) har identitet två sidor, en personlig och en social och båda utvecklas i en process, den sociala naturligt nog, enligt Johansson (1993, 224), i möten med andra. Taylor (1992, 47 f.) hävdar att identitet också omfattar tanken om ens liv som en öppen bok och att man således ser sitt liv som berättelser som projekterar framtiden, alltså livet så som man vill tro att det artar sig. Berättelserna pendlar mellan dåtid, nutid och framtid, från den man var före händelsen till den man på grund av det man upplevt blev eller i framtiden blir. Identitet är en fråga om självmedvetenhet, som i sin tur är ett element i självkänedom, säger Taylor (1992, 49 f.), och denna självförståelse, som jag hellre kallar det, omfattar såväl berättelserna som tolkningen av dem i tid och rum. Livet ses som en helhet, där berättelserna står för de viktiga vändpunkterna i ens liv och uttrycker att händelsen förändrade en som person (Taylor, ibid.).

Identifiering kan, enligt Ahmed (2004, 126), också handla om att man önskar att man kunde bli mer lik en annan. Det betyder inte att man blir den andre, men det kan betyda att man genom att bli så lik den andre som möjligt kan överta hans plats i en speciell gemenskap (ibid.). Amanda (IF mgt 2002/50–51) identifierar sig med modern så att hon säger sig likna modern till utseendet men också känner igen sig i ”massor av egenskaper som jag har ärvt av henne både fysiskt och psykiskt” samt genom att hon har ”samma kraft som [modern] hade” och är lika social och engagerad som modern var. Systemen och fadern är mer lik varandra, tillbakadragna och tystlåtna, så Amanda säger att modern kanske var ”lite mer orolig” för hur de skulle klara sig. Agneta (IF mgt 2002/52) säger att modern såg positivt på livet medan hon och fadern är ”inte nu direkt dystra men vi ser det negativa före det positiva” och hon önskar att också hon hade ens några

av moderns fina egenskaper så att hon inte ”skulle vara så tråkig”. Också Bodil (IF mgt 2005/39–40) känner igen sig i sin mormor och hon ”märker att jag säger saker som hon brukade säga”. Mormor var en ”otroligt aktiv” och ”fantastisk människa” som ”visste precis hur hon ville ha det”, men också en ”dominant person som tog över hela rummet med sin blotta existens”. Bodil kände stor respekt för mormor men saknar också henne ”hela tiden”.

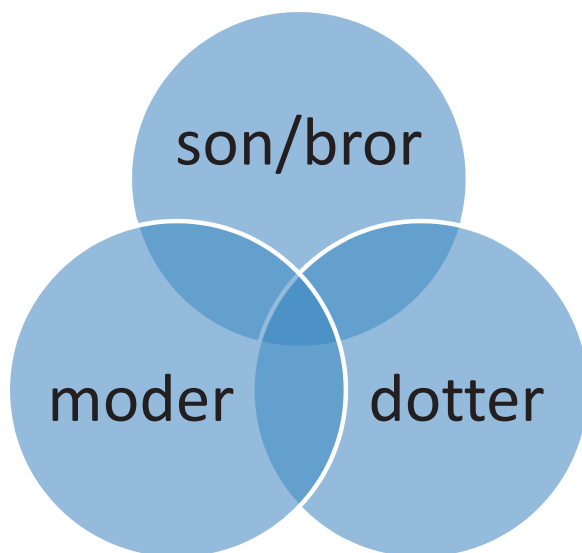
Av exemplen kan utläsas att idealiseringen av en död anhörig sker helt enligt konventionen att man inte talar illa om de döda. Samtidigt kan man på olika sätt via den identitet man bygger upp för dem också förstärka den bild man önskar ge av sig själv. Oftast sker det så att den dödes goda egenskaper appliceras på en själv genom att påpeka fysiska eller psykiska likheter, men ibland ”får” den döde uttala ett gott omdöme om den levande, vilket då igen kan sägas falla tillbaka på den döde som förälder och uppfostrare. I materialet identifierades i ett fall en person i den dödes närmiljö med negativa egenskaper och i ett fall relaterades en ofördelaktig episod kring den dödes liv, och också detta bidrar till den bild som skapas av såväl informanten som den avlidne.

Foucault (1998, 132 ff.) talar om ”etiskt arbete” eller ”bearbetning av jaget/självvet”, vilket jag förstår så att man betar sig i enlighet med normen, alltså de värderingar eller regler som tillskrivits av olika auktoriteter, alternativt utvecklar sina beteendepraktiker. Det hur man respekterar, motsätter sig eller rentav struntar i att följa normen kallar Foucault ”beteendets moralitet” och genom den kan då graden av lydnad definieras. Det agerande som således definieras som moraliskt betydelsefullt, alltså det beteende som väljs, kallar Foucault agerandets ”etiska substans”, och den omfattar också önskemål, känslor, tankar eller till och med intentioner som agerandet betingas av. Det är alltså utifrån vald praxis och etisk substans som man väljer att låta sig styras, inte utifrån samhällets moralregler, menar Alhanen (2007, 166), förenklat i min tappning till exempel att man respekterar konventionen att idealisera sin döde genom positiva egenskaper, eftersom man önskar att dessa i någon mån ska återspeglas i den bild man i stunden försöker ge av sig själv.

8.2 Primärsörjande

Jag ser ”primärsörjande” både som en roll och som en identitet. Rollen tar den sörjande därför att den ger honom ett tryggt utrymme att agera ut sin sorg, eftersom det för rollen finns en uppsättning förväntningar, kanske kunde man till och med tala om konventioner, som ställts på sörjande såväl av närmiljön

som av samhället. Med tiden övergår rollen till identitet, eftersom dödsfallet på olika sätt påverkar den efterlevandes fortsatta liv som änka/änkling, föräldralös eller förälder till ett dött barn. Rollen primärsörjande ser jag att antingen självtas eller av andra tillskrivs den sörjande som ser sig som den familjemedlem som har påverkats mest i och med dödsfallet. Rollen kan också med samma motivering i andra sociala sammanhang ges åt olika personer i den dödes närmiljö, till exempel så att en dotter till den avlidne av sina arbetskamrater ges rollen i den diskursen, medan rollen inom närmiljön tillskrivs änkan/änklingen. Detta exemplifieras i figuren nedan.

Inom varje diskurs innehar personen primärsörjanderollen i förhållande till den avlidne som antingen maka, dotter eller son, det vill säga som änka och som faderlösa barn. När dottern och brodern rör sig inåt mot modern ändras deras agerande från primärsörjande till stödperson för modern. När alla tre möts i den överlappande gemensamma diskursen kan man säga att de möts i sorgen. När dottern och brodern rör sig inåt mot varandra är de likvärdiga både i sorgen och som varandras stödpersoner. När personerna rör sig mot utkanten av sina respektive diskurser får de nya roller eller identiteter i de diskurser som bildas kring till exempel arbetet och fritiden. Också i dem tar eller ges personen rollen som primärsörjande. Rubow (1993, 77) talar om en ”sorgens hierarki” i förhållande till den döde, och säger att denna hierarki inte får manipuleras. I mitt material syns

primärsörjanderollen tydligast hos familjerna Berg och Ceder, men också hos de övriga familjerna kan man utifrån familjemedlemmarnas uttalanden identifiera en primärsörjande.

Jag stödjer mitt resonemang kring primärsörjanden förutom på analys av uttalanden nedan också på forskning. Till exempel Drakos (1997, 205) säger att människor i utsatta situationer ändrar på sin subjektsposition inom den aktuella diskursen, och Goffman (1974, 9) menar att människor spelar olika roller som de anpassar till de övriga aktörernas rollspel. Habermas (1994, 75) påpekar att ett agerande som styrs av konventioner aktualiserar den i gruppen etablerade samförståelsen, då man i en situation där man förväntas följa konventioner kommunicerar dem som gruppmedlem, inte som en enskild person. Hörnqvist (1996, 218) hävdar att man håller fast vid sådana beteendemönster som motsvarar ens sociala position, och Ylikoski (2000, 30) säger att en persons position i en gemenskap är ett av grundelementen i hans sociala identitet och påverkar hans resurser i den. Habermas (1994, 77) talar också om ett slags inlärningsprocess, där man utifrån att skapa sig en rollbetingad ny identitet samtidigt påverkar sin sociala omgivning, som sedan i sin tur påverkar en större omgivning, som sedan i sin tur uppför nya regler och normer. Habermas menar att denna ”cirkelaktiga utvecklingsprocess” är grundläggande för såväl samhällelig som individuell identitet.

Social roll betyder, enligt Trost och Levin (1999, 137 ff.), att man inom en speciell grupp, till exempel en familj, har olika positioner i relation till andra gruppmedlemmar. Inom gruppen finns förväntningar i form av normer och regler på hur man ska bete sig i olika situationer. Till varje social position, alltså varje rolluppsättning, kopplas således förväntningar förutom på hur man ska bete sig också förväntningar gällande värderingar och annat som påverkar ens världsbild och verklighet (ibid.). Dessutom ställs för varje social position också olika förväntningar om intensitet och noggrannhet om hur man ska bete sig, alltså hurdant beteende som är önskvärt och uppfattas som viktigt för just denna roll, säger Trost och Levin (1999, 143). Detta kan exemplifieras med Charlottas (IF mgt 2006/27) utsaga om hur obehagligt det kändes när hon som nybliven änka förväntades gråta varje gång dödsfallet kom på tal och hon inte kunde ”presteras”.

När jag närläste intervjuerna med Charlotta och Cecilia slog det mig hur lika de beskriver sitt sorgeagerande efter makens/faderns död, vilket då fick mig att tänka att de faktiskt båda uppfyller kriterierna för primärsörjande. Charlotta säger bland annat:

Chocken förlamade mig, och jag såg bara mig själv, jag såg varken barnens eller barnbarnens, nej ingen annans sorg, jag var så inne i min egen ... men man kan ju inte heller sörja någon annans sorg än sin egen ... Min son tog på sig papparollen, och min dotter höll koll på mig hela första året och försökte få mig att tänka på också annat än bara dödsfallet hela tiden, tvingade mig ut och gå, påminde mig att jag måste äta eller låta klippa håret. (IF mgt 2006/27)

Cecilia säger att hon nog de första månaderna ”daltade” med sin mor som med ett spädbarn och att hennes roll helt tydligt ändrades från att vara ”pappas prinsessa” till ”personen som tar hand om mamma”. Hon märkte också att brodern tog på sig att agera fader åt henne. Tillsammans bildade de ett ”inbördes stödpersonpar” som kontrollerade hur modern mådde och hjälpte när något behövdes. Men Cecilia berättar också att hon i efterhand ser att hennes sorg påverkade dottern och maken. Så här säger hon:

Jag bara grät i månader, jag har aldrig gråtit så mycket ... alltså jag var så självisk. Det var först då min dotter på begravningen började gråta som jag insåg att också hon sörjer. Hon var ju första barnbarnet och hon var mycket hos dem, så de stod också varandra nära. Så här i efterhand tänkt så borde jag nog ha skärpt mig och varit mera där för henne, men jag förmådde inte ... nog var jag självisk alltid. (IF mgt 2006/26)

Jag ser uttalandet bekräfta hennes primärsörjanderoll i den specifika diskursen som förälder. Dessutom ser jag också det att Cecilia tog på sig ledarrollen på begravning, ”jag förstår inte hur jag kunde vara så stark”, som ett uttryck för agerande utifån primärsörjanderollen, något som jag ytterligare ser att bekräftas av Charlottas uttalande om att hon kände sig ”utomstående” och kanske till och med lite snuvad på sin givna position som primärsörjande därför att dotter tog en så synlig roll.

Svärmoderns maktagerande kring arrangemangen vid Berits makes död har redan tidigare tangerats, så också detta dödsfall kan sägas tydliggöra primärsörjande i olika diskurser. Svärmodern tar primärsörjanderollen i sin familj och bekantskapskrets, och Berit ges den som änka och mor till två faderlösa barn av såväl sin barndomsfamilj som av arbetsgemenskapen och vänkretsen. Utifrån intervjun förstår jag det så att svärmodern gavs primärsörjanderollen också av prästen och begravningsentreprenören. Att svärmodern ser sig vara primärsörjanden får, som jag ser det, också uttryck på så sätt att hon i närapå tjugo års tid behöll alla kondoleanser som kom till sonens begravning innan hon överlät dem åt Berit, något som också kan

ses så att svärmodern efter alla dessa år äntligen godkände Berits roll som primärsörjande. Berit beskriver svärmoderns och sitt förhållande samt sin roll så här:

Vi har aldrig berört det. Vi har gått var och en på sitt håll med vår sorg, så vi kan väl säga att vi inte har mötts i den här sorgen egentligen ... Hon förstod kanske inte hur stor sorg vi hade drabbats av, hon förstod inte hur stor sorg det var för oss ... och på något sätt har jag ju tänkt att jag hade en dubbel sorg, jag sörjde ju både för min egen del och jag sörjde för mina barns räkning, för de blev föräldralösa. (IF mgt 2005/41–42)

I de övriga dödsfallen inom familjen ser jag primärsörjandemodellen ovan fungera så att Berit inom sin familj av såväl sina barn som sina syskon tilldelas rollen då hennes föräldrar dör, hon får ju till exempel ”ärva” mammamodellen, medan Bodil i sin kamratkrets kan förstås som primärsörjande, i synnerhet om vännerna inte känner modern. Utifrån Bodils utsaga ”att de var alla helt förstörda” kan jag också tänka mig att hon ser alla moderns syskon som primärsörjande när det gäller mormoderns död.

I de övriga intervjuerna diskuterades inte familjemedlemmarnas roller uttryckligen ur aspekten primärsörjande, men till exempel utifrån det att både Amanda (IF mgt 2002/50–51) och Agneta (IF mgt 2002/52) uttryckte oro för hur fadern kommer att klara ensamheten efter moderns död, drar jag den slutsatsen att de ser fadern inneha primärsörjandepositionen. Också den omsorg som föräldrarnas vänner visade kan ses uttrycka detta, även om omsorgen också omfattade döttrarna till exempel i fråga om julfirandet. I övrigt var det mer Anton som ”goda vänner har ansträngt sig för att ta hit och dit” (IF mgt 2002/53–54). Doris (IF mgt 2006/36) uttalande i samband med sin brors död kan eventuellt ses som ett uttryck för att hon ser Daniela som primärsörjande. Hon säger: ”Nå för Daniela var det säkert alldeles hemskt, och nog spelade hon tillsammans med X den största rollen i begravningsarrangemangen”. Intervjun med Ellen (IF mgt 2006/28) visar att Erik som enda barnet var sin mors givna primärsörjande.

Enligt Falk och Lönnroth (1999, 25) definierar familjekulturen hur medlemmarna engagerar sig när något drastiskt händer i familjen. När en familjefar eller -mor dör händer det ofta att söner och döttrar tar på sig rollen av vuxen, eftersom den andra föräldern är så inne i sin sorg, och då läggs ansvaret för den sörjande föräldern på deras egen sorg, menar Ekvik (2005, 31 f.). Det är dock svårt att se sin förälders sorg, man känner sig ”liten och maktlös”, och

ofta fokuseras då förälderns sorg mer än ens egen, det upplevs nämligen vara en skillnad i att förlora en livskamrat och att förlora en förälder (Ekvik, 2005, 53 ff.). Det gäller ändå att välja ett agerande som resulterar i gott över illa, dock så att det baserar på en existerande moralkod, säger Russell (1938, 256), och Z. Bauman (1993, 56) säger att moralitet handlar om att "offra" sig själv framför andra, man gör det som är rätt.

Hörnqvist (1996, 195 f.) säger att press på att hålla sig till en viss beteendenorm uppstår i synnerhet då personen uppfattar sig stå under ständig uppsyn och utvärdering, och på sätt och vis tvingas till ett önskvärt beteende inom diskursen. Hörnqvist talar om "kvalitativt likartad belägenhet", vilket jag förstår att utifrån mitt material kan exemplifieras ur två aspekter. Den första är rollen som primärsörjande som av såväl närmiljön som utomstående uppfattas innehålla vissa egenskaper och förväntningar på beteende som måste uppfyllas. Den andra aspekten kan exemplifieras med att både Cecilia och brodern, trots att de som sörjande befinner sig i en likadan situation som modern och innehar samma primärsörjanderoll i sina respektive diskurser, mot modern "tvingas" inta det normbetingade agerandet som stödperson.

Till bearbetningen av sorg hör att man får tala om händelsen, men det är ofta svårt att veta hur vänner och bekanta orkar ta emot. Man tröttnar lätt ut sin omgivning genom att om och om igen ta upp dödshändelsen, menar Ekvik (2005, 85). Jag ser här en fördel med att man ingår i olika primärsörjandegemenskap, för genom att tala om händelsen med olika personer kan man få nya aspekter för sitt tänkande och på så sätt stagnerar man inte i sitt åltande. Sorgens uppgift är, enligt Lindqvist (2007, 71 f.), att hjälpa den sörjande att acceptera det som hänt och att möjliggöra att livet fortsätter även då man helst vill protestera mot dödsfallet. Man kan dessutom aldrig beskriva sin sorg för andra, eftersom sorg är en "resa i ett inre landskap", men sorgen är lättare att dela med någon som själv haft en liknande upplevelse, för då behöver man inte förklara allt, menar Lindqvist. Det säger också Agneta:

Men det har jag någon gång tänkt att om jag skulle ha varit ensam så skulle jag säkert ha blivit tokig ... men att någon ens vet, fast de upplever saker olika så kan man ändå tala utan att behöva förklara bakgrunden och orsaker, utan man bara säger och den andra vet liksom. (IF mgt 2002/52)

Döden är sista fasen i livet, men dess konsekvenser påverkar de efterlevande en lång tid framöver, säger Finch och Wallis (1993), och Järveläinen (2007, 11) påminner om att den sörjande, oberoende av stödgrupper, alltid förblir

ensam i sin sorg. Qvarnström (1979, 108) menar att sörjande upplever sig som passiva iakttagare av det liv de levte, och Lindqvist (2007, 28) exemplifierar med sin hustrus död hur en kär persons död kan utgöra ett hinder för den sörjandes morgondag. Det är också så som jag utifrån intervjuerna förstår att informanternas första tid efter dödsfallet kan ha känts.

8.3 Vägen ur sorgen

Efter ett år av sorg brukar saker igen börja te sig intressanta, säger Enggren. Det är som att vakna ur en dröm, och man kan börja engagera sig igen. Tiden står således på den sörjandes sida, men man bör vara beredd på att sorgen och smärtan kan göra sig påmind just då man tror att man fått tillbaka sin livslust och kan se en framtid. Dessa sorgeperioder blir dock med tiden färre och känslan är kanske inte lika förödande. Tiden läker inte alla sår, men tiden ger nya perspektiv på det som hänt. Man glömmer inte men man kan leva med sin förlust. (Enggren, 1978, 25, 29.) Charlotta beskriver det så här:

Ett år, exakt ett år tog det för mig att gå igenom allting ... hela vårt gemensamma liv gick jag igenom och jag tänkte att jag aldrig kommer över det här, att saknaden kommer att följa mig till mitt livs ände, men så blev det inte. En morgon när jag vaknade så bara kändes det att jag liksom tog av mig en dykar-dräkt, öppnade drakkedjan ... Och den morgonen hade jag så bra att vara. (IF mgt 2006/27)

Enggren (1978, 22) säger att en orsak till att man är rädd för att möta framtiden utan den döde är att det finns så många bestyr man aldrig själv behövde befatta sig med. Det säger också Charlotta, för maken hade till exempel skött allt som gällde huset, bilen och båten. Hon måste lära sig att klara sig själv för barnen ville hon inte belasta alltför mycket, de hade ju sina egna liv och krävande arbeten. Det svåraste var ändå att på nytt lära sig njuta av de många hobbyer som de med maken hade delat, menar Charlotta.

Psykologen jag intervjuat (IF mgt 2001/99–100) säger att man bör förbereda sig för att dödsångest och depressiva tankar efter ett dödsfall tidvis förekommer. Och Lundgren (2006, 103) påpekar att minnen av den avlidne kan uppstå när som helst och framkallas av vad som helst. Rubow (1993, 90) menar att man också ”glömmer”, med andra ord inte vill att den döde är död och förväntar sig att han öppnar dörren och stiger in. Charlotta (IF mgt 2006/27) säger i intervjun att maken alltid kommer att finnas hos henne oberoende av var hon är såväl genom konkreta föremål som kära minnen. Cecilia (IF mgt 2006/26) nämner

i intervjun hur hon och dottern första tiden efter faderns död reagerade då de såg en person som liknade fadern i gatuvimlet eller på tv, medan Agneta (IF mgt 2002/52) tyckte sig se modern om hon såg en bil av samma märke och färg som modern hade. Ellen (IF mgt 2006/28) berättar att hon rutinemässigt i månader kontrollerade om belysningen var på eller släkt i svärmoderns lägenhet, och också hunden var programmerad för besök till grannhuset en lång tid framöver. Anhöriga upplever ofta att de fått en alldeles för stor börda att bära och att döden var orättvis och fel, och de kan till och med känna hat mot människor som har det de själva har förlorat, menar Lindqvist (1999, 64). Amanda (IF mgt 2002/50–51) säger att hon tyckte att det var orättvist att modern ”som var den härligaste människan i världen” skulle dö när det ”finns så många människor som, inte säger jag att de inte är värda något, men som inte har hennes goda egenskaper”. Också Agneta (IF mgt 2002/52) tycker att det var orättvist att modern dog när det finns ”så många gamla människor som faktiskt vill dö”. Berit (IF mgt 2005/41–42) säger att även om modern redan var kommen till åren så tyckte hon när hon såg andra i samma ålder att ”oj, här går de ännu omkring på gatan, vad orättvist”, därför att modern ”var ju sån som ville leva”.

Enggrens påstående att sorgen börjar underlätta efter ungefär ett år bekräftas av mina informanter. Cecilia (IF mgt 2006/26) säger att det tog henne ett och ett halvt år att komma i balans efter faderns död. Första året var ”jätte tufft”, andra året var något lättare och när det vid intervjutillfället har gått över två år känns det ”betydligt lättare”. Charlotta (IF mgt 2006/27) säger i intervjun att man ”riktigt har kunnat se på henne” hur ensam hon känt sig men att hon också tänkt att tiden nog kommer att hjälpa. Agneta uttrycker sina tankar 16 månader efter moderns död så här:

Tiden hjälper nog, fast jag tänker nog fortfarande på mamma nästan dagligen, inte på hennes död så mycket men nog på sjukdomen ... att det är som en klump någonstans och så märker jag att jag tänker på det igen. Men kanske kommer det en tid då jag märker att det gått en eller två dagar utan att jag tänkt på det ... (IF mgt 2002/52)

Björklund och Gyllenswärd (2009, 8) säger att sorgen ser olika ut beroende av hurdan ”förhistoria” man hade med den döde, och således är också vägen ut ur sorgen olika. Utifrån intervjuerna ses detta så att tre ”barn” som säger sig ha stått den avlidne föräldern nära också kommenterar hur svårt första året var. Cecilia (IF mgt 2006/26) säger i intervjun att hon var sin fars ”prinsessa” och

han var hennes ”bästa vän”, Agneta (IF mgt 2002/52) säger sig ha ”stått mycket närmare mamma än pappa” och Ellen (IF mgt 2006/28) berättar att Erik som enda barnet inte ”hade någon annan” än modern. Så här beskriver Erik tiden efter moderns död:

Nå nog var det ju svårt hela tiden ... det minns jag att jag hade nog svårt att vara ... jag var ganska ofta på begravningsplatsen och så där och, det kommer jag ihåg och det liksom pina mig ett år, eller det räckte ju över ett år, ett år efter det som ... ett år var det nästan precis på dagen kan man säga före det lätta. Ett år och sen lättade det faktiskt, att det var underligt, jag liksom kände en sån där någon slags befrielse att 'nej nu är det okej', ungefär, men det tog faktiskt ett år ... (IF mgt 2006/29))

Sorg anses vara en social plikt och konventionerna förväntas förstärka de sörjandes känsla av samhörighet som social enhet, säger Hodne (1980, 60), medan Lundgren (2006, 145 f.) menar att den dödes betydelse beror på hur väl anhöriga kan hålla honom ”levande” inom sina sociala nätverk. K. och A. Dyregrov (2008, 52 ff.) påpekar att nästan 90 procent av anhöriga anser att familjemedlemmarna kommit varandra närmare efter dödsfallet, men de ansåg också att det är svårt att veta när det är ”tillåtet” att börja leva normalt igen. Både Agneta (IF mgt 2002/52) och Cecilia (IF mgt 2006/26) säger i intervjuerna att dödsfallet fört familjemedlemmarna närmare varandra, medan Antons uttalande 18 månader efter hustruns död får exemplifiera ovissheten kring lämplig sorgetid.

Här före julen fick jag en känsla av att något nytt är på gång i mitt liv, att jag liksom har lämnat en era bakom mig och kan blicka längre framåt. Du kan ju inte stagnera i det här, utan du måste våga börja gå mot något nytt, börja planera ditt liv på nytt. ... Känns det här hemsk positivt? (IF mgt 2002/53–54)

Besök till graven tas upp också av andra informanter än Erik. Agneta (IF mgt 2002/52) säger att hon sedan moderns död besökt graven ”kanske fem gånger”. Hon säger att modern finns med i vardagen, så hon har inget behov av att gå till graven. Anton (If mgt 2002/53–54) säger samma sak, graven är en ”jättekall plats”, hustrun finns hemma. Berit (IF mgt 2005/41–42) nämner enbart hur viktigt det var att från hemmet kunna se makens grav, medan Bodil (IF mgt 2005/30–40) berättar att de nog besöker faderns grav på julen och på hans födelse- och dödsdag men också i andra ”positiva” sammanhang, till exempel vid hennes studentdimission⁵⁵, för att ”han ska vara med på något

⁵⁵ Motsvaras i Sverige av skolavslutning för elever som godkänts i studentexamen.

sätt”. Både Cecilia (IF mgt 2006/26) och Charlotta (IF mgt 2006/27) säger att de besöker graven när de ”känner för det”, då ingendera tycker om att göra något enbart för att det ”hör till saken”. David (IF mgt 2006/34) säger att han nu och då i samband med sin cykelrunda brukar åka via begravningsplatsen. Daniela sköter i övrigt föräldrarnas grav. Disa (IF mgt 2006/35) sköter tillsammans med fadern släktingars gravar och besöker i övrigt sin mors grav vid högtider.

Amanda (IF mgt 2002/50–51) säger 14 månader efter moderns död att hon anser att familjen klarat sig ”bra, alltså överraskande bra” med tanke på ”hur central figur mamma var” i familjen och att det är minnet av modern som hjälper henne att gå vidare. Hon för ofta ett tyst samtal med modern när hon grubblar på alternativ i livet, för modern var en ”så förståndig människa”. Anton (IF mgt 2002/53–54) menar att det som hjälpt honom är att få tala om hustrun, dock inte med släktingar utan med vänner och andra mera utomstående. Med släktingar ”blir det alltid gråt” och ”kommer du ihåg det här” så den omsorgen känns ”sjukare” än vännernas ”mera lättsamma” omsorg. Ett och ett halvt år efter hustruns död känner han att han ”själv är viktigast” och att han ”måste lämna sorgen” då han ännu har livet framför sig.

Berit (IF mgt 2005/41–42) säger att hennes liv efter makens död var ”fyllt av vardagen” och att hon ”aldrig riktigt kom ur sorgen”, men hon berättar också om sin ”starkaste Gudsupplevelse” när hon helt utmattad hämtade barnen från dagis och då upplevde att ”någon kraft tog mig i kragen och lyfte upp mig”. Bodil (IF mgt 2005/39–40) säger sig få tröst av att ha några fotografier av fadern, böcker han tyckte om och hans schackspel. Charlotta (IF mgt 2006/27) säger att arbetsgemenskapen var hennes största stöd, de tillät henne tala om maken och hon fick ”gå i nån vrå” och gråta i fred. Arbetsgemenskapen behandlade henne som ”samma gamla Charlotta fast nu utan make”, något som hon uppskattade stort. Också goda vänner, både makens och hennes gemensamma men också hennes ”egna nya” var förutom barnen en stor tröst. Men Charlotta säger att man också själv måste bjuda till med att vara ”vanlig och le ibland” och inte kräva att andra ska ”tycka synd om en hela tiden”. Charlotta berättar också att hon fick tröst av en bok med tankar om döden som hon fick av en vän och av att läsa om hur kända personer i olika medier redogjorde för hur de hade agerat för att bemästra sin sorg. Taylor (1992, 22) säger att det är symtomatiskt för tiden att kända personers förebilder fått så stor betydelse för vad människor anser vara bra

och rätt. De övriga informanterna säger inget specifikt om vad som hjälpte dem ut ur sorgen, eventuellt för att det inte vid intervju tillfället kändes aktuellt då det hade gått så många år sedan dödsfallet.

Begravningsentreprenör A (IF 2000/6) menar att det ändå är ett ”välkänt faktum” att den sörjande vill tala om sin sorg, för ännu många år efter dödsfallet berättas händelsen för den som inte hört om den tidigare. Hon exemplifierar detta med att berätta om en episod hon bevittnat. Två sorgklädda äldre damer möts vid ett grönsaksstånd på salutorget. De smygtittar lite på varandra och efter en stund frågar den ena: ”Vem är det som har dött hos er?”, och så kramas de och börjar berätta om sina respektive sorger.

8.4 Maktagerandet kring nyorientering

Kapitlet ”Nyorientering” handlar om informanternas olika sätt att efter en kär och nära anhörigs död försöka skapa sig en annorlunda fungerande vardag. Det görs utifrån materialet så att informanterna antar nya roller som ett led i att skapa sig en ny identitet. I den processen ingår också att den del av den gamla vardagen som involverade den döde omdefinieras från verklighet till minnen. Gerber (2011, 16) säger att redan att konstituera en identitet är en makthandling, eftersom valet av en möjlig identitet i situationen utesluter andra. I kapitel 8.1 hänvisades till Trost och Levins (1999, 148) tes om att identitet omfattar också mänskliga relationer, varav en av de viktigaste, enligt Dreyfus och Rabinow (1983, 238 f.), är människans relation till sig själv, alltså hennes etiska tänkande och hur hon konstruerar sig som moraliskt subjekt. Ens självrelation baserar sig således på en definierad moralisk ståndpunkt, moraliska plikter, etisk beteende och hurdan människa man önskar sig bli (ibid.).

Jag visade i texten hur identitet skapas genom positiva omdömen om den döde med syftet, kanske till och med omedvetet, att åhöraren låter dessa goda egenskaper falla tillbaka på talaren. Detta ser jag gäller också i primärsörjanderelationen för stödpersonen som agerar som den goda dottern eller sonen, men också primärsörjandens uttalade insikt om hur självisk han varit, alltså ett slags ångerreaktion, kan positivt påverka den bild som åhöraren skapar av honom som person. Taylor (1992, 211) säger att det goda livet byggs upp av små element inom alla de entourager som individen ingår i, således får det ”goda” uttryck i vardagslivet (*ordinary life*) och omfattar både produktion och reproduktion, det vill säga arbete och familj. Och Foucault (1998, 134) menar att syftet med ett moraliskt

beteende förutom att försäkra att individen eller gruppen genom sitt agerande påvisar sin personliga moralkod också är att bidra till att utveckla en allmän moralsubjektets betedenorm.

Inom diskursen nyorientering ser jag att maktagerandet för det mesta betingas ”utifrån” som konventioners och samhällets makt. Men också inomfamiljärt maktagerande och dödens makt exemplifieras i kapitlet. Maktagerandet uttrycks genom auktoritet, både samhällelig och inomfamiljär, manipulation och lydnad. Dödens makt får olika uttryck beroende på personens involveringsgrad, alltså om personen precis mist en nära anhörig, hör till den dödes entourage och förväntas åtminstone kondolera eller om personen enbart möter döden som ett avlägset samhällsfenomen via mediebevakning. Samhälleliga institutioners regler och konventionerna kring döden är de samma men konsekvenserna av dem blir olika. Diskurser följer alltid ett situationsbundet regelverk, och det är sättet att agera inom diskursen, inte vem som innehar och utövar makt som är det relevanta, påpekar Alhanen (2007, 18, 128).

Samhällets makt syns i materialet som förväntningar, som jag ser vara ett uttryck av manipulation på två plan. Sorgen över en död anhörig hör till personens privata sfär och ska således inte få ”störa” personens offentliga roll som produktiv samhällsmedlem, något som i materialet syns så att informanterna antingen återgick till arbetet direkt efter dödsfallet eller sjukskrev sig för en kortare tid. Till denna kategori hör då också arbetsgemenskapens förväntningar på hur den sörjande bör agera i form av påtvingade råd om vad man som sörjande enligt lagstiftning är berättigad till, något som kan tänkas utgå från att en person som genomgått en kris inte effektivt kan uppfylla samhällets förväntningar på en produktiv medlem om han samtidigt har åtaganden att sköta kring dödsfallet.

Konventionernas makt exemplifieras i materialet av att den döde enbart omtalas i positiva ordalag som ett led av ens eget identitetsbygge. Jag ser det handla om positiv manipulation såtillvida att även om talaren maktagerar genom att idealisera både den döde och sig själv är det åhöraren som har den slutgiltiga makten att antingen acceptera eller rata det sagda som sant. Idealisering kan således få både förutsedda och oförutsedda konsekvenser. Men man kan också manipulera negativt, alltså att uttala sig nervärderande antingen om den döde, någon annan person i den dödes närmiljö eller om sig själv. Konventionernas makt syns också så att man aktivt söker modeller om hur till exempel kända personer i en liknande situation har gjort och

anpassar sitt eget agerande efter det. Ett sådant agerande kan också ses som ett uttryck för maktlöshet inför döden då man är osäker på om man kan uppfylla omgivningens rollförväntningar. Dessutom fungerar andras liknande berättelser som ett element i både ens sorgebearbetning och identitetsbygge.

Inomfamiljärt maktagerande får i materialet uttryck så att man i olika diskurser själv tar på sig eller av andra ges den av samhället och omgivningen förväntade rollen som primärsörjande. Detta kan leda till att en eller flera av dem som i andra diskurser innehar samma roll manipuleras, alltså påtvingas, att ta på sig rollen som stödperson för den personen, till exempel änkan eller änkligen. Sorgebearbetning genom att påtvinga en anhörig rollen som stödperson är en makthandling, även om sorgebearbetningen på sätt vis kan tänkas fungera åt båda hållen och således gynna båda parterna. En familjemedlem kan också antingen påtvingad av andra familjemedlemmar eller utifrån eget val ta över den dödes position och roll i gemenskapen. Z. Bauman (1993, 19) påpekar dock att en person aldrig kan ersättas med en annan person, men om han kan ”anvisningarna” och innehar kunskapen att utföra arbetet, kan han överta den andres roll när som helst. En rolldräkt är således inte ”något personligt”, utan man klär sig i den för stunden (ibid.). Primärsörjanderollen kan också ses som ett uttryck för konventionernas makt, eftersom denna roll av andra ges utifrån den dödes position i familjen. Om någondera föräldern har avlidit förstås den andra föräldern, närapå automatiskt av utomstående, vara primärsörjanden och om ett barn dör får oftast modern rollen. Primärsörjanderollen innebär stor makt och handlar om auktoritet, lydnad och kontroll.

Andra uttryck för inomfamiljärt maktagerande ser jag vara att hålla den döde ”levande” i vardagen och gravskötseln. Alternativa sätt att hålla den döde levande kan vara att man aktivt tar upp den döde i form av ”minns du” och på så sätt manipulerar diskussionens riktning och innehåll, att den döde nämns som naturlig del av samtalet, vilket naturligtvis inte utesluter manipulering, eller att man begrundar sina val utifrån hur man tror att den döde skulle välja, alltså ett slags självmanipulering. Maktagerandet kring att besöka och se till att den dödes sista viloplats är välvårdad kan också ses uttrycka konventionernas makt, då man i synnerhet vid högtider kan känna sig förpliktad att föra ljus eller blommor till graven. Inomfamiljärt maktagerande blir det då en eller några familjemedlemmar antingen frivilligt eller påtvingade tar sig an att sköta graven.

Dödens makt får i denna diskurs utifrån materialet uttryck genom minnen, informanterna säger till exempel att de aldrig kommer att glömma den döde och att han oavsett den levandes livssituation alltid kommer att finnas där. Dödens makt syns också så att de sörjande familjemedlemmarna sägs ha kommit varandra närmare i och med dödsfallet. Det kan betyda gemensamma minnen men också en trygghet i att ens förlust och sorg både berättigas och bekräftas av andra som erfarit händelsen på liknande sätt. Dessutom uttrycks dödens makt av informanterna också så att de först har pålagts en olika lång tid av sorg och maktlöshet, men sedan i något skede tvingats acceptera sin förlust samt getts tillåtelse till att gå vidare i livet. Första fasen kan ses som en konsekvens av dödsfallet och således uttrycka ”dödens makt”, medan andra fasen också innehåller inslag från omgivningens, både närmiljöns och samhällets, maktagerande med syftet att få den sörjande, ofta primärsörjanden, att återta rollen som aktiv och produktiv samhällsmedlem.

Makt fungerar genom normer, och genom normering, det vill säga att värdera och rangordna det ”levande”, kan man således poängtera betydelsen och nyttan av en händelse, säger Foucault (1998, 102 f.). Enligt Hörnqvist (1996, 180 f.) verkar normalisering som maktutövning genom individens agerande, genom inbördes förhållanden och positioner i relationer och genom individens självbild och identitet. Foucault (1988, 73 ff.) menar att det relevanta är vilka omedelbara och mest lokala maktrelationer det är fråga om i diskursen, för varje diskurs omfattar en mångfald ”taktiskt instabila relationer” som betingas av de valda maktstrategierna och resulterar i inbördes underkuvningsstrategier. Makt är alltså inte ett privilegium att hålla fast vid, utan en fortgående relationskonflikt som när som helst kan leda till ombytta maktrelationer (Foucault, 2000, 41). Den dominerande parten strävar alltid efter att bevara sin ställning, medan den underlägsna inte alltid har som avsikt att försöka ändra på situationen, det kan nämligen på kort sikt vara bättre att anpassa sig än att agera, dock kan ett icke-agerande också bero på resignation eller bekvämlighet, säger Hörnqvist (1996, 37). Ett maktagerande innehåller således ett element av frihet, eftersom aktörerna alltid kan välja hur de vill bemöta det aktuella maktagerandet, säger Foucault (1983, 212, 221).

IV ATT SYNLIGGÖRA MAKT I DÖDENS DISKURS

I detta sista kapitel sammanfattar jag min studie och lyfter fram det jag genom analyserna har kommit fram till, först på svenska och sedan kort på engelska.

9 Sammanfattning och diskussion

Syftet med denna studie har varit att med exempel ur intervjuer med tretton informanter i fem familjer visa hurdana former av maktagerande kan förekomma i samband med ett dödsfall i familjen. Min utgångspunkt har varit Michel Foucaults tes att makt finns överallt och speciellt hans utsaga ”people know what they do; they frequently know why they do what they do; but what they don’t know is what what they do does” (Dreyfus & Rabinow, 1998, 187), som jag förstår sammanfatta det centrala i all maktutövning såväl i dödens diskurs som i andra vardagens maktrelationer. Jag har använt termerna *maktagerande*, *maktstrategi* och *konsekvens* för att beteckna hur de tre aspekterna i Foucaults utsaga framkommer i min studie. Foucault är min främsta inspirationskälla, men jag har i diskussionerna kring maktagerande också hänvisat till andra Foucault- och maktforskare.⁵⁶ Mina skriftliga källor kring döden omfattar verk av såväl forskare i ämnet som läkare och teologer som populärvetenskapligt beskrivit döden antingen genom sitt yrke eller egna erfarenheter kring en nära anhörigs död. Dessutom har jag använt intervjuer jag gjort med en sjukhusläkare, en präst, en polis, en psykolog och två begravningsentreprenörer. För vissa uppgifter har kyrkliga samfunds hemsidor besökts.

Studien klassificeras som kulturanalytisk fallstudie där jag med en diskursanalytisk forskningsansats och med punktnedslag studerar hur makt uttrycks i olika diskurser kring döden. Eftersom materialet är relativt litet gäller analysresultaten enbart för denna studie, dock så att resultaten bra belyser det informanterna berättar att de upplevt och hur de agerat i samband med de dödsfall de i intervjuerna tar upp. Studien kan också betecknas konstruktivistisk, eftersom det i varje relation som dödsfallet realiserar existerar olika regler för hur ämnet kan och får diskuteras, och det i sin tur kan påverka hur upplevelsorna av de enskilda informanterna konstrueras. Studien är indelad i fyra delar, och den

⁵⁶ Litteraturförteckningen är upplagd så att de källor jag använt har registrerats under rubrikerna ”Om döden”, ”Om makt” och ”Övrigt”.

första "Att forska kring döden" kan sägas utgöra ett bakgrundskapitel, där jag förutom att jag kort diskuterar hur vissa aspekter kring döden under 1900-talet har förändrats och i urval presenterar tidigare forskning kring döden, också presenterar mitt syfte, avhandlingens vetenskapliga bidrag samt det material jag utgår från, såväl intervjuaterialet som den litteratur jag använder. Jag presenterar här också min metod, där makt utgör det teoretiska perspektivet, diskursanalys används som verktyg för tolkningen, som i sin tur baserar på närläsning av intervjuerna och transkriptionerna. I ett kapitel reflekterar jag över hur mina erfarenheter, både självupplevda och på andra sätt anammade, mitt positiva förhållningssätt till döden och min position som forskare kan påverka arbetet. Jag applicerar alltså ett *grounded theory*-tänkande på det jag i studien gör.

Del II "Att tala om döden" och del III "Att agera kring döden" utgör avhandlingens analysdelar, där jag genom att diskutera informanternas uttalanden kring utifrån närläsning utvalda diskurser mot forskares och experters åsikter har velat visa hur likartat informanterna berättar om sina upplevelser och erfarenheter kring döden samt hur likartat också maktagerandet, både det samhälleliga och det inomfamiljära, kring diskurserna framstår. Jag har alltså inte studerat en enskild informants agerande eller agerandet inom en enskild familj, utan använt informanternas uttalanden för att exemplifiera hurdana former av maktagerande det utifrån mitt material förekommer kring dödens diskurs.

De diskurser som i del II närmare studerades var intervjun och tystnaden kring döden. Intervjun diskuterades mera generellt som ett sätt att skapa ett forskningsmaterial, vilket sedan analyserades mera specifikt som ett samspel mellan de enskilda informanterna och mig i de faktiska intervjusituationerna, och där lyfte jag också fram hurdana former vårt inbördes maktagerande fick. I fråga om tystnaden kring döden diskuterade jag maktagerandet utifrån de tre sätt att tala kring döden som jag genom närläsning av intervjuerna klassificerade, det vill säga den närvarande dödens tystnad, den skonande tystnaden och hjälplöshetens tystnad, men också utifrån hur informanterna använde språkliga medel eller uttryckte sig nonverbalt.

I del III studerades dödsprocessen, begravningen och nyorientering. Dödsprocessen exemplifierades med hur informanterna berättade om sina upplevelser kring utdragen obotlig sjukdom med vård hemma, akut sjukdomsattack som resulterade i död antingen hemma eller på sjukhus och om dödsfall som i någon mån var förväntade i och med olika långa sjukhusvistelser.

Av intervjuerna kunde ses att begravningen hos samtliga informantfamiljer i någon mån ordnades i den dödes regi, men också hur de tänkt sig sin egen begravning berördes av några informanter, även om de inte vid intervjutillfället hade gett anhöriga några anvisningar om det. Olika sätt att kondolera dödsfallet och hur informanterna sade sig ha upplevt dem accentuerade också olika former av maktageranden. I diskursen nyorientering syntes maktagerandet i hur informanterna använde sig av den bild de skapade av den döde som ett led i att skapa sig själv en ny identitet, men maktagerandet syntes också i det rollspel som aktörerna kring ett dödsfall förde. Här syns i synnerhet primärsörjanderollens inherenta maktposition. Vägen ur sorgen var olika för olika informanter och påvisade såväl utomstående aktörers påverkan som eget agerande.

Slutprodukten är ett resultat av mitt maktagerande och baserar sig på hur jag har sovrat i materialet och sedan på mitt sätt och utifrån min agenda lagt ihop pusselbitarna, både från analysmaterialet och från det expertmaterial som jag motiverat mina resultat med. Det enda moment där informanterna har kunnat maktagera är intervjun, där de på samma sätt utifrån sin agenda gjorda val regisserade den berättelse de om dödsfallet i familjen ville få förd vidare. En informant individualiseras som människa genom sin berättelse, och därför hör det till god forskningsetik att informantens upplevelser beskrivs utifrån hans egen tolkning, och således bör han också uppfattas som ett slags medförfattare. Forskarens makt är dock betydligt större än informantens, vilket jag ovan bekräftat. Medmänniskan vid intervjun har ersatts av forskaren som drar sina slutsatser ur ett för informanten kanske helt främmade perspektiv och som på så sätt har skapat en helt ny verklighet kring det berättade. Forskarens ansvar innebär således också att han under hela forskningsprocessen agerar etiskt och moraliskt rätt mot informanten. Detta gäller för såväl forskningsresultatet som för problem som uppstår under processen, i mitt fall till exempel hur under intervjun yppade och bandade konfidentiella utsagor bör hanteras i slutprodukten, i vilken mån forskaren bör låta informanterna ta del av sina tolkningar och slutsatser samt hur en enskild informants anonymitet bäst garanteras om han önskar förbli anonym också vid registrering och arkivering av intervjun och de övriga informanterna agerar under eget namn. Mitt syfte och forskningsmetoden diskursanalys hade de facto fungerat också utan de fingerade namnen som jag gav informanterna familjevis från A till E, så att jag enbart hade hänvisat till ”en informant”, vilket jag gjort i en del fall då jag ansett att informanten även under fingerat namn i det sammanhang som diskuterades

onödigt hade utsatts. Men att under hela arbetet hänvisa till den agerande med ”en informant” hade, som jag ser det, resulterat i ett kaos som gjort det svårt att både förstå analyserna och omöjligt för informanterna att identifiera sig i texten och på så sätt få en uppfattning om hur jag synliggjort deras berättelse.

Så vad har jag gjort och vad har jag kommit fram till? I inledningen beskriver jag hur informanterna i intervjuerna talar om att döden ”gör” något, vilket för mig öppnade för att se döden som en performativ akt, då informanternas erfarenheter och känsloupplevelser uttrycks genom ageranden som påverkar relationerna inom de sörjandes *närmiljö*, alltså nära relationer inom familj, släktingar, vänner och den dagliga arbetsgemenskapen. Termen *entourage* använder jag för mera sporadiska relationer kring ett dödsfall. En term jag också flitigt använder i avhandlingen är *diskurs*, som för mig betyder den praktik som inom ett visst ämnesområde, i mitt fall döden, genererar yttranden om ett enskilt dödsfall eller allmänt om döden inom olika grupperingar. I övrigt visar jag i inledningskapitlet med punktnedslag i tidigare forskning hur uppfattningen om döden har förändrats från att ha varit en naturlig del av vardagen till något undångömt och sterilt. Här tar jag bland annat upp hur ”död” definieras inom vård- och medicinvetenskapen (social, psykisk, biologisk och fysiologisk död). Min uppfattning om ”död” är fysiologisk död, alltså att alla vitala organ slutat fungera, men omfattar också aspekten sociala roller, då den döde nog bland anhöriga bibehåller sin sociala position så länge som de minns honom som en del av sitt liv. Jag tar också kort upp odödlighetsprocessen, alltså att människan alternativt hans själ i någon form lever vidare, vilket utlovas i alla stora religioner som ett led i att lindra människans rädsla för att bli utplånad.

I dag synes det dominerande tänkesättet vara att anhöriga snarast möjligt ska återuppta sin roll som produktiva samhällsmedlemmar. Det i sin tur har genererat något slags ”sörjandets manuskript” som bland annat definierar vad sorg är och hur lång tid det är lämpligt att sörja. Man förväntas sörja, men sorgens uttryck ska vara balanserade och behärskade. Den snabba digitala utvecklingen har lett till annorlunda sätt att uttrycka sorg och medkänsla privat med ändå offentligt, ljus och blommor förs till dödsplatsen och olika sociala diskussionsfora och digitala minnessidor får fungera som plattform för sorgebearbetningen. Jag ser detta som ett resultat av nytänkande kring dödens riter och undrar om inte behovet som genererat nytänkandet härstammar från att efterkrigstidens generation som barn ofta stängdes utanför döden och själva som vuxna gjorde på liknande sätt, något som också i en del intervjuer bekräftas. Det kunde i någon mån förklara den

osäkerhet som sägs existera kring hur man ska agera kring döden. Som jag ser det har det uppstått ett behov av att synliggöra döden, som de facto aldrig ens kan sägas ha varit undgängd, eftersom människor alltid i någon form konfronterats av döden genom medier, litteratur och underhållningsindustrin. Oavsett så anses nutidens ”goda död” av experter vara snabb och smärtfri, medan anhöriga anser detta vara en ”dålig död”. För dem vore den idealiska döden att få somna in efter ett långt och aktivt liv i närvaro av sina närmaste.

I andra kapitlet redogör jag för utgångspunkterna för min studie. Vid närläsningen av intervjuerna framkom två övergripande diskurshelheter, nämligen hur man talar om döden och hur man agerar kring döden, och dessa fick då utgöra grunden för analyserna. Makt i ett mikroperspektiv, som för mig betyder maktrelationer, alltså olika aktörers maktagerande, i vardagliga situationer i dödens diskurs blev det konkreta studieobjektet. Forskare som Birgitta Meurling (1996), Ulrika Wolf-Knuts (2000) och Sofi Gerber (2011) menar att då man utifrån en litet material ämnar beskriva eller förklara människors upplevelser om och syn på olika fenomen är en kvalitativ forskningsmetod bästa valet. Forskaren kan då förankra sin tolkning i materialet, och det nära förhållandet mellan honom och materialet genererar en närvaro och en medvetenhet som öppnar för en såväl kritisk som kreativ interaktion mellan den betydelse informanten ger sin upplevelse och den förståelse, alltså ny kunskap, som forskaren kan verifiera att de facto finns i materialet, dock så att han också måste kunna påpeka andra möjliga tolkningar som nyläsningar av antingen forskningsmaterialet eller forskningsresultaten kan generera.

Forskningsmaterialet insamlades så att medlemmarna i första familjen intervjuades kring årsskiftet 2002 och i de övriga familjerna mellan november 2005 och maj 2006. Samtliga dödsfall handlade om föräldrars och/eller en makes/makas död. Jag avgränsade materialet medvetet till det ”trygga”, alltså dödsfall jag själv upplevt i min närmiljö. Tidsspannet händelser före döden, dödsfallet, begravningen, första sorgeåret valdes för att det utgjorde en hanterbar helhet, där gränserna markeras av en ny vardag med olika konsekvenser för de närmaste sörjandes liv. De tre intervjuerna från 2002 var strukturerade, och jag tillät i dem inte utsvävningar utan följde mitt frågebatteri mycket strikt, jag till och med avbröt informanterna om jag tyckte att frågan var färdigbehandlad. Detta ledde till att jag valde intervjuformen öppna samtal för de övriga intervjuerna. Att alla medlemmar i en familj redogjorde för samma dödsfall genom att lyfta fram olika aspekter gav mig betydligt mera information att utgå från i analyserna,

då de förutom ökad kunskap kring händelsen också gav mig möjlighet till en auktoritativare tolkning genom att de synliggjorde familjecensuren, alltså en familjeintern osynlig kommunikation och inbördes kontroll över vad som får sägas till vem i olika situationer. Detta ser jag vara det absoluta mervärdet av "familjeintervjuerna". Att genom berättelser strukturera en kaotisk händelse så att den blir hanterbar ser jag som ett genrebetingat maktagerande som både informanten och intervjuaren behärskar och godkänner, men det medför i intervjusituationen dock att båda kontrollerar varandras agerande för att nå ett resultat som bäst uppfyller bådasyften och förväntningar. En annan maktaspekt som inte kan förbises är informanternas språk, då jag har auktoritetspositionen att välja med vilken grad av intensitet de sex finskspråkiga informanterna genom citaten talar. Vidare kan maktagerande under intervjuerna genereras av hur tillitsfull informanterna uppfattade mig vara både som person och som auktoritet i ämnet, hur störningar, till exempel bandspelaren eller informantens mobil, påverkade situationen samt hur de upplevde att intervjun i stunden påverkade dem, till exempel terapeutiskt som ett led i deras sorgebearbetning.

Makt ses såväl av Foucault som av andra maktforskare som en operativ kraft i allt vardagligt agerande i överallt existerande och ständigt fluktuerande sociala ordningar. Den avsedda effekten av ett maktagerande, oavsett hur bra maktutövaren känner den han utövar makt mot och den verklighet där makt utövas, medför alltid oavsedda och oförutsägbara konsekvenser. Varje diskurs definierar sina egna regler för acceptabelt agerande i just den diskursen, och således är det individens uttalanden och agerande i stunden som är betydelsebetingande, det vill säga ger förutsättningar för tolkningen. Jag har i avhandlingen utgått från Dennis Wrongs (1988) klassificering av makt i avsiktlig och oavsiktlig påverkan, där avsiktlig påverkan kan vara både fysiskt och psykiskt. Fysiskt våld nämns inte i intervjuerna. Psykiskt våld delar Wrong in i manipulation, övertalning och auktoritet. Auktoritet i sin tur omfattar tvång, legitimitet, expertis och maktutövarens renommé. Ytterligare maktagerande kan vara opinionspåverkan, där målet är att stärka eller ändra till exempel attityder och fördomar. Responsen på latent makt uttrycks som lydnad, och dessutom kan ett maktagerande härstamma från en avtalsbaserad handling som bygger på att parterna gör sin plikt. Makt förekommer i varje social interaktion genom påverkan och kontroll och uttrycks som agerande mot agerande, där en part försöker påverka den andra partens agerande genom att ändra sin strategi efter den andres agerande, statueras av maktforskare.

Min maktanalys har gått ut på att jag genom en informants uttalanden kring en viss diskurs och med stöd av experters utsagor eller av informantens ytterligare utsagor kring diskursen i fråga i andra sammanhang i intervjun har definierat vilken typ av maktagerande jag uppfattar det vara fråga om. Jag har också delat in maktagerandet i olika kategorier utifrån ”maktutövaren”: samhället, döden, konventionerna och något jag kallar inomfamiljärt maktagerande, alltså enskilda familjemedlemmars maktagerande mot andra familjemedlemmar.

I intervjuerna har jag koncentrerat mig på mitt maktagerande i form av något jag valt att kalla den *manipulativa positiva bekräftelsen* och den *manipulativa negativa bekräftelsen*. Den förstnämnda omfattar olika tecken som forskaren visar för att signalera sin närvaro och sitt intresse, till exempel hummanden och följdfrågor, och dessa ser jag som en etablerad del av eller som en konvention i samspelet i forskningsintervjuer. Motsatsen, den manipulativa negativa bekräftelsen, bör dock ses som maktagerande, eftersom forskaren då på olika sätt värderar eller påtvingar informanten egna åsikter kring det som diskuterats, och det kan få oförutsedda följder för den fortsatta intervjun, till exempel så att intervjun ändras till terapisession. Manipulativ negativ bekräftelse är det fråga om också då informanten inviterar forskaren att värdera eller säga sin åsikt, något en van intervjuare kan undvika, medan en ovan lätt kan glömma sin roll som forskare och går med i spelet. Detta ser jag vara en nackdel av intervjuformen öppna samtal. Informanten kan också genom episoder som han väljer att ta upp överlumpa forskaren så att denne helt tappar kontrollen, vilket hände mig en gång under intervjuerna men också förberedde mig för liknande situationer med andra informanter. I en intervju tog jag på mig föräldrarollen och styrde således intervjun på ett professionellt sätt.

I diskursen att tala om döden framkommer av intervjuerna att det kring sjukdom och död också i mitt material genereras olika former av tystnader, och också forskning kring döden påvisar hur svårt det är för såväl den döende som anhöriga att tala om den annalkande döden. Inspirerad av Clarence Crafoords (1995) klassificering av tystnader definierade jag tre egna former av tystnader som får belägg i intervjuerna: den närvarande dödens tystnad, den skonande tystnaden och hjälplöshetens tystnad. Den närvarande dödens tystnad uttrycks i materialet så att personen som diagnostiserats med obotlig sjukdom resolut i fyra års tid ända till sin död vägrar tala om sin kommande död och de övriga familjemedlemmarna respekterade beslutet. Detta ledde

till att familjemedlemmar antingen försökte trotsa beslutet eller få till stånd diskussioner om situationen med andra släktingar, dock utan önskad respons. Det ledde också till att rädslor inför döden inte kunde ventileras och att farväl kunde tas först efter döden. Den närvarande dödens tystnad får också uttryck så att anhöriga i två familjer förtränger insikten att den döende dör farmför ögonen på dem som en strategi att få eller återta kontroll över situationen. Också det ledde till att farväl kunde tas först efter döden.

Den skonande tystnaden får i materialet uttryck så att en person för att skona sig själv från att behöva uppleva något smärtsamt eller privat vägrar tala om det. Men man kan också skona sin make/maka eller sina vuxna barn genom att inte berätta om sitt försvagade hälsotillstånd, kanske för att man ogärna vill ändra på den familjeinterna rollfördelningen. Ytterligare former av skonande tystnad är att man väntar med att berätta om dödsfallet till ett fördelaktigare tillfälle. Hjälploshetens tystnad får uttryck så att man tiger för att man inte vet hur man ska tala om döden med en sörjande familjemedlem, att man inte vill visa sin dödsångest och säger att det inte finns något att tala om eller att man inte har så mycket att säga kring ämnet eller så att man övergår till att tala om något annat.

Andra former av tystnad som kommer fram i intervjuerna är att människor undviker att möta den sörjande antingen så att de inte kondolerar eller så att de byter till andra sidan av gatan. Men också den sörjande kan undvika sådana möten eller välja att överlag inte nämna dödsfallet till exempel för arbetsgemenskapen. I synnerhet kring självmord visar också min forskning att tystnaden mot närmaste anhöriga är kompakt även om de vet att dödsfallet i omgivningen nog diskuteras. Tystnad får uttryck också via språket så att döden omtalas med förskönande omskrivningar av orden dö och döden, men också informanternas val av syftningspronomen, ord och meningsformuleringar visar hur informanterna förhåller sig till det de talar om. "Du", "vi" och "man" används både när man talar till sig själv och till en publik och då man talar mera allmänt kring ämnet. Familjeuttryck som "flickorna" eller att konsekvent använda personers namn, tempusbyte, direkt anföring samt förstärkande adjektiv och adverbial används också av informanterna som olika sätt att tala om/eller tala kring döden. Av materialet framgår vidare hur informanterna uttrycker känslor nonverbalt. Trött eller färglös röst är vanligt, men kan också vara en följd av att informanterna inte är vana att tala så länge i ett sträck. Jag ser det ändå bero på det tunga diskussionsämnet och stödjer antagandet på de långa pauser informanterna håller samt på suckar och försök att svälja gråten.

Endast två informanter grät öppet. Skratt eller fniss då man talar om döden ser jag som ett uttryck för känslor som uppstår i berättande stund och som ett slags kommentar på att man i stunden kan känna sig förlägen för något man sagt och man kanske till och med ångrar sina ord. Men skrattet kan också signalera en förväntan att ens uttalande förstås ”rätt” eller helt enkelt som en inbjudan av informanten att dela den roliga historien.

Förutom att maktagera genom tal och tystnad, får också konkreta makthandlingar uttryck i materialet. Agerandet kan utlösas av en familjemedlems sjukdomshistoria och får då uttryck i att informanterna står i ständig beredskap för att till exempel ordna med sjukhusvård, besöka den sjuke på sjukhus, alternativt sköta den sjuke hemma och att på något plan vara beredd på att den anhöriga dör. Detta leder till olika inomfamiljära maktageranden som påverkas inte enbart av övriga familjemedlemmars agerande och förväntningar, utan också av samhällets regler. Exempel på detta är till exempel att en informants ålderstigna föräldrar vid samma tidpunkt vårdades på olika sjukhus, eftersom behovet av vården definierar vilken typ av sjukhus man vårdas på utan att medmänskliga aspekter beaktas. När den sjuke vårdas hemma präglas livet av undersökningar, testresultat och väntan på nya tecken på åt vilket håll sjukdomen fortskrider. Om den sjuke vårdas på sjukhus ställs höga förväntningar på anhörigas delaktighet i skötandet av den döde, till exempel att hjälpa vid måltider och hålla sällskap.

Att närvara vid dödshändelsen får olika konsekvenser beroende på om döden är väntad, rofull och odramatisk eller oväntad och dramatisk, visar intervjuerna. Dramatiska dödsfall beskrivs mycket detaljerat, medan informanterna vid odramatiska dödsfall fokuserar stunden då de tar farväl, antingen så att de väntar med att ringa larmcentralen för att i lugn och ro kunna ta in vetskapen om döden eller så att de väljer att se den döde antingen på sjukhuset genast efter dödsfallet eller senare på ortens kapell. Det viktiga är att med egna ögon se att döden lämnar vackra spår och utplånar all smärta. Att ta farväl konkretiserar döden och är ett viktigt led i sorgbearbetningen. När en person oväntat dör hemma synliggörs samhällets makt genom att polis alltid tillkallas, att återupplivningsförsök görs och att likbil, inte ambulans, transporterar liket. Av materialet framgår att återupplivningsförsöken, polisens närvaro och att liket transporterades bort i svart plastpåse upplevdes som obehagligt, även om all personal var professionell och saklig. En informant säger att både hon och den döde modern bemöttes med vänlighet och värdighet, modern lämnade

hemmet med ansiktet synligt och blommor bredvid sig på båren helt enligt informantens önskemål. Om döden varit oväntad och man inte har kunnat närvara vid den är det viktigt att sjukhuspersonal eller anhöriga som närvarat detaljerat beskriver händelsen, bekräftas i materialet av en informant. Flera informanter berättar också om hur deras sorg fick konkreta uttryck i form av smärta eller som en klump i magen eller i halsen, vilket antingen av dem själva eller av andra förklaras vara ett led i sorgprocessen.

Begravningen ordnades i samtliga familjer, åtminstone i någon mån, i den dödes regi. Oftast gällde det begravningsformen, hurdan kista eller gravsten den döde ville ha och om minnesstund skulle ordnas eller inte. Dessa anvisningar följdes utom i en familj, där en kista som mera ansågs återspegla den dödes person valdes mot dennes uttryckliga önskemål. Vid intervjun närapå två år senare undrar en anhörig om de kanske ändå tog fel beslut i frågan. En del informanter berättar att antingen de själva eller någon anhörig har uttryckt sin önskan om musik som ska spelas på deras begravning eller var de vill bli begravda, och informanterna har lovat se till att så görs, även om de inte uttryckt sina egna önskemål för någon. Begravningsarrangemangen upplevs oavsett den dödes anvisningar som svåra och tunga, och flera informanter berättar om hur tryggt det kändes då någon anhörig eller vän som tidigare ordnat en begravning ställde upp. Samhällets makt i form av begravningsentreprenörers expertis uppskattades också. Hur man kondolerar efter ett dödsfall togs upp av många informanter. De flesta ansåg att det är svårt att veta vad man ska säga eller göra, en del säger att de råder de sörjande att minnas det fina som varit, en del menar att en kram eller att bara ta i hand är bättre än att kondolera med klichéer om Guds vilja eller hur bra det var att den döde inte behövde lida eller att det fanns gott om tid att farväl, alltså sådant som endast nära anhöriga kan sätta i rätt perspektiv.

Det första sorgeåret, eller nyorienteringen som jag valt att kalla det, innebär att de närmaste anhöriga måste skapa sig en ny vardag utan den döde. Detta görs utifrån intervjun såväl genom konkreta handlingar och att i tal kunna hålla den döde i de levandets krets som genom att utifrån, ofta kända personers, exempel bearbeta sorgen. Till detta hör också att man intar olika roller i sin närmiljö och i sitt entourage som ett led i att bygga sig en ny identitet. En av de mest auktoritära rollerna är primärsörjanderollen, som antingen själv tas eller av andra ges åt den person som anses ha stått den döde närmast och således ses ha förlorat mest vid dödsfallet. I två av informantfamiljerna syns denna roll tydligt, i ena familjen ges modern rollen efter faderns död, i den andra tas rollen av den

unga änkans svärmor, alltså den dödes mor. Dessa är också enligt forskning ur samhällets perspektiv de självklara personerna att axla primärsörjanderollen: änkan eller änklungen då maken eller hustrun dör och modern då ett barn dör. Men mitt material visar att det kring ett dödsfall också uppstår många andra primärsörjanderoller i förhållande till den döde, till exempel dotter eller son mot en avliden förälder, dock så att deras roll mot den levande föräldern och eventuella syskon blir stödperson. I sina övriga entourager ges de rollen primärsörjande. Detta ser jag som en fördel i sorgebearbetningen, eftersom den sörjande då har många olika bollplank för sina tankar, vilket sannolikt förhindrar att han stagnerar i sin sorg. Även om primärsörjanderollen inte syns lika tydligt i de övriga familjerna, kan man också i dem finna en sådan till exempel genom familjemedlemmars uttryckta oro för hur en viss medlem kommer att klara dödsfallet eller att den som ges rollen är enda barnet.

Identitet skapas i intervjuerna så att informanterna beskriver den dödes positiva egenskaper och sedan jämför sig med honom antingen positivt, de liknar varandra, eller negativt, de är varandras motsatser. Jag ser den sortens agerande som manipulering. Denna form av bildskapande kan gälla såväl en själv som en annan person i den dödes närmiljö, och antagandet är att den dödes påtalade egenskaper faller tillbaka på en själv. Två informanter använde sig av negativ manipulering, vilket jag ser som maktagerande även om den aktör som talades om inte kunde motagera, och en informant uttryckte sig negativt om sig själv, vilket också ska ses som maktagerande då det kan ses som en invitation till mig att motagera genom avvikande åsikt. Den döde kan också genom en direkt positiv anföring av informanten påverka den bild som skapas. Det hör till konventionerna kring döden att man inte talar illa om den döde, och som en av informanterna uttrycker finns det heller ingen orsak att göra det.

Materialet hade säkert gett möjlighet också till många andra intressanta aspekter och framtoningar, och andra forskare skulle säkert komma fram till annorlunda tolkningar av samma textexcerpt och samma stödlitteratur. Det är just det som är så fascinerande med forskning. Olika aspekter studeras av olika forskare som ett led i att försöka se en helhetsbild kring ämnet. Jag har fokuserat maktagerande, ett mera sällan använt perspektiv i samband med döden, och påvisat att makt ständigt är närvarande såväl i talet som i agerandet också kring döden. Denna fallstudie är mitt bidrag till att öka förståelsen för hur ett dödsfall i familjen kan påverka familjemedlemmarna och hurdana konsekvenser det kan få.

10 Engelsk sammanfattning – English summary

With death as protagonist. A discourse analytic case study on the power of death.

My aim has been to show, through interviews with thirteen interviewees from five families, that power acting is also involved with death. I have been inspired by Michel Foucault's statement that power exists everywhere and especially by his statement that "people know what they do; they frequently know why they do what they do; but what they don't know is what what they do does" (Dreyfus & Rabinow, 1983, 187). To my understanding, this summons up the essence in all power acting, both in the discourse of death and in everyday relations. I use the terms *power acting*, *power strategy* and *consequence* to cover the three aspects in Foucault's statement, when I show how power acting can be seen in the study. Besides Foucault, I also refer to other Foucault and power scholars. When it comes to death, my source literature consists of books by researchers on the topic, but also by physicians and clergymen who have discussed death either through their work or through the death of close relatives. Furthermore, I have interviewed a doctor about death at a hospital, a priest, a policeman, a psychologist and two undertakers.

The study consists of four main chapters: "Researching death", "Talking about death", "Acting around death" and "Exposing power acting around death". The first chapter gives the background, e.g. how the idea of death has changed throughout the decades from being a natural part of people's lives to being hidden in institutions. I also present my own method, namely discourse analyses. The scientific contribution is, as I see it, to increase the understanding as to why mourners, especially the primary mourners, act as they do during the first year after a death in the family, how grief is manifested and what consequences the actors' power acting has, both for themselves and for their immediate environment. Accordingly, I do not study the behavior of a particular family member, nor a particular family, instead I use their comments to show that similar behaviors arise in similar situations in different families. In the chapters, "Talking about death" and "Acting around death", I analyze and motivate my findings by discussing them against expert opinions. The main areas of discourse, as revealed by a close study of the interviews, include the interviews, both as a means of gathering material and as a connection

between the interviewee and me; the silence around death; the process of dying, the funeral and the reorientation. In every area of discourse, the focus lies on people power acting, either the interviewees and/or other actors in the immediate environment, or more abstract players like the society, traditions and even death itself.

My inspiration, in the search of how power is exercised in different situations, is Dennis Wrong's (1988) classification. According to him, power acting is intentional or unintentional. Power acting can be physical or psychological (interviewees do not mention physical power acting). Psychological power acting is manipulation, persuasion and authority, and authority can manifest itself in force, legality, expertise and rank. Public opinion, obedience and agreement also classify as power acting, according to Wrong. Manipulation, authority, expertise, obedience and agreement can be seen in the analyses. The person using the ultimate authority in this study is, of course, me. I have decided what material I will use and how I will use it to exemplify my thesis. The only time the interviewees had the opportunity to power act was during the interview, when they, out of their own agenda, directed the story they wanted me to make public. The power the researcher exercises is huge, but so is also her responsibility towards the interviewee. The empathic person, who eagerly took part and showed great interest during the interview, has been replaced by the researcher, who draws her conclusions from a perspective that is totally strange for the interviewee and, thus, creates a whole new reality around the interviewee's story. This, of course, means that the researcher must consider both ethical and moral aspects throughout the entire process. In my case this meant how to handle problems concerning the interview process, for example how to conduct clearly confidential but recorded episodes, or whether the interviewee should be given a possibility to comment on my interpretations of their statements, or how I could guarantee the anonymity of an interviewee who desired to stay anonymous, not only in my text (all the families were given an alias name from A to E), but also when I registered and stored the interviews in the archives, when all other interviewees appeared under their own names. Actually, the study could have been performed by referring to "one/an interviewee", which I have done in some delicate exchanges in order to guarantee that no interviewee is unnecessarily exposed. I chose, however, to use alias names to make the text easier to follow and to give the interviewees a chance to identify themselves.

I interviewed members in the first family in 2002 and the others between November 2005 and May 2006. The first interviews were structured, the others more like discussions, and the interviewees talked about parental or spousal deaths. I chose safe deaths, deaths I myself had experienced. The analysis covered the cause of death, i.e., incurable or acute illness or old age; the place of death, at home or in hospital; the actual death; the funeral and the first year of recovery, including new roles and/or identity, the means that helped the interviewees find their way out of the grief, and the turning point at which they saw a future. The value of being able to interview at least two members in the same family is, as I see it, that it provides more information about the deaths. The interviews revealed family relations and the inner boundaries, a type of family censorship that the family had created for different areas of discourse. Six of the interviewees gave their interview in Finnish, so one might say that I exercised my power position when translating their statements. I decided the degree of intensity they displayed in the quotations. I conducted the analysis so that I motivated my argument either by experts' statements in the matter, or by other supporting statements by the interviewee himself or by other interviewees.

When analyzing the interviews, I focused on my own power acting in the relationship. A behavior I consider to be a normal interaction, and not power acting, is something I call *manipulative positive confirmation*, that is, all sorts of mumbling noises to let the interviewee know that I understand and am interested. The opposite, *manipulative negative confirmation*, however, is power acting, because the researcher then either judges the interviewee's statement or forces her opinion in the matter on the interviewee. The consequences can, in both cases, be unexpected for the ongoing interview. The interview can, for instance, turn into a therapy session. Also, the interviewee uses manipulative negative confirmation if he invites the researcher to evaluate or asks for an opinion. An experienced researcher can avoid this, whereas an inexperienced researcher might forget her position and join in the game. This I find to be a disadvantage in open interviews. The interviewee can also take the researcher by surprise by telling something private or intimate. This happened to me during one interview, but also prepared me for similar situations in the other interviews. With one interviewee, I forgot myself completely for a while and took on a parenting role.

Research confirms that it is very difficult to talk about death, both for the dying person himself as for the relatives. My material supports this idea. The interviews revealed three forms of silence when talking about death, which I, inspired by Clarence Crafoord (1995), have named: the silence of the imminent death, the sheltering silence and the silence of helplessness. In my material, the silence of imminent death is exemplified by one family member with an incurable disease who resolutely refused to talk about the inevitable death for four years. The other family members respected the decision, yet attempted to start discussions about the “family secret” with people who knew, but, in the end, they had no choice but to comply with the pact of secrecy. No one was, thus, allowed to talk about their fear, and a proper goodbye was not possible. Another example of this silence is when the dying person says that he is dying and relatives repress the knowledge even when death happens before their eyes. I see this reaction as a means of not losing control or, alternatively, of gaining control in the situation. Also, in this case, a proper goodbye is impossible. The sheltering silence can be seen in the material, for instance, when parents do not want to discuss their health issues with a spouse or an adult child, because, as I see it, they do not wish to alter the established ranking order in the family. A person can also choose not to inform another family member of the death, because he does not want to bring grief into happy or otherwise important gatherings, so he holds back and waits for a more suitable time. The silence of helplessness is exemplified by a person refusing to talk about death, perhaps because he does not know how to talk about it, or he does not want to show his fear of death, and, therefore, he states that there is nothing to talk about or he has little to say on the subject, or he changes the topic.

Other forms of silence include people who change to the other side of the street when they see the widowed person coming. The widower may also choose to avoid others, because he does not want to show his grief to strangers. In case of death by suicide, the silence is compact around the primary mourner, even if he knows that people are discussing it with one another. Furthermore, silence can be maintained through language, with metaphors, with the choice of pronouns or words used and the way in which sentences are constructed. The speaker makes decisions regarding the use of “you”, “we” and “one”, the consequent use of Christian names, the changing from one tense to another and the use of strengthening adjectives or adverbs to either describe or keep silent about death. A tired or colorless voice is normal when discussing death,

but can also be the result of the interviewee not being accustomed to talking for this length of time. I am, however, inclined to see it as the result of handling a difficult topic, because of the sighing and swallowing of tears during the interview. Laughter and giggling can be a sign of feeling uncomfortable, or even of regret, but it can also be an invitation to share a funny story.

Power can also be expressed by action. For instance, a family member's disease history can lead to other members constantly being prepared to arrange for hospital care and visiting the patient frequently, or caring for him at home and, on some level, constantly preparing for his death. This kind of pressure comes both from inside the family and from society's expectations regarding how to be a good relative. If the dying person is cared for at home, the whole family's entire life is entwined with tests, test results and how the illness is progressing. Being present at death has different consequences depending on whether the death was expected and peaceful or unexpected and dramatic. A dramatic death is described in the smallest detail, whereas the moment of farewell is described in a way that is as equally detailed when the death was undramatic, that is, the dying person just seemed to have fallen asleep. It is important to be able to witness the beautiful mark left by death, and this witnessing moment is considered to be an important step in the recovery process. When a person dies at home, society's power is visible in the police involvement, in possible attempts at resuscitation, in the use of a hearse, rather than an ambulance, to transport the deceased, and in the transportation of the deceased in a black body bag that reminds mourners of garbage bags. One interviewee says that both she and her deceased mother were treated with respect and dignity by the hearse drivers, since they did not cover up the mother's face when carrying her away. Interviewees also describe how their grief transformed into a physical pain in the chest or as a lump in the throat or in the stomach.

Wishes presented by the dying regarding their own funeral were always obeyed. In cases where no wishes were expressed, the relatives arranged the funeral as they thought the deceased would have wanted. Any change in even the smallest detail might still trouble family members years later. Overall, funeral arrangements felt stressful, so help from friends and relatives was gratefully accepted, and society's expertise, in the form of undertakers, seemed appreciated. Many interviewees commented on the manner in which people express their condolences; the best response is to give a hug, while the worst is

to say that it was God's will, or that it must have been a relief that the deceased did not have to suffer, because only the family can put the death in the right perspective.

The first year after the death of a loved one is the hardest. Everything is different, even one's relation to oneself. Some interviewees found help in talking about the deceased, thus, keeping him alive a bit longer. Some found frequent visits to the grave helpful, and some read about celebrities' similar experiences and acted accordingly. Some interviewees took a short leave of absence after the funeral, because they did not know how they would react. Some went back to work the next day, even if their colleagues thought that they were entitled to sick leave, or that they might be needed at home to take care of a parent or a child. This first year of mourning is a time to adapt to new roles. For instance, one family member may take over the role the deceased used to have. A significant role is also that of the primary mourner, often the widow/widower or the mother of a dead child. In my material, a primary mourner can be found in all families. Sometimes, the person adopts the role naturally; sometimes, it is assigned by others. In one family, the interviewee's mother-in-law took on the role of the primary mourner; she made all the decisions and the young widow had no say. The mother-in-law even held on to the condolence cards for twenty years, before acknowledging the widow as the primary mourner. In another family, the role was given to the mother, and the daughter and son, who were given the same role in other areas of discourse, such as their own family or work, acted as the protector and helper for their mother. As I see it, it is both helpful and safe to have many platforms where one can act in the role of primary mourner, because it ensures that there are many listeners and many comforters to share the grief.

Identity is created by the interviewees describing the deceased with positive attributes, and then viewing these same attributes as reflected in their own lives. On the other hand, it is tradition to speak well of the deceased. In my material, the interviewees described the deceased by telling about things they had done together, such as sky diving, ice swimming or weight training, or that the deceased had no grey hair or wrinkles. Or the interviewee described the deceased as an active, positive and strong-willed person, who never complained about anything, and then commented on how much they, themselves, resembled the deceased person. I call this positive manipulation. The opposite, negative manipulation, means that the interviewee describes the deceased with positive

attributes, but assigns negative attributes to him/herself or some other person in the deceased person's immediate environment. This type of manipulation has an impact on the image the listener creates of both the speaker and the persons spoken of. In one case, an unpleasant episode regarding the deceased was revealed.

I am fully aware that other researchers will get other results and find other significant issues using the same material. That is the beauty of research. Scholars find different aspects in their attempts to see a bigger picture around the topic. I have focused on power acting, a more seldom used perspective when studying death, and I have shown that power acting is always present both when people talk about and when they act around death. This case study is my contribution to widen the understanding of how a death in a family can affect the family members, and what kind of consequences that can lead to.

Appendix

A. Vägledning till dödsberättelserna

Under de senaste 30 åren har antalet döda i Finland varierat från drygt 44000 år 1980 till 50000 år 1990 och till 51478 år 2013, och någon större skillnad mellan könen förekommer inte. Dödsfallen bland män och kvinnor har varit ungefär lika många. Männen förväntade livslängd 2013 var 71,7 år och kvinnornas 79,4. I slutet av år 2013 var antalet personer i arbetsför ålder (15–64 år) aningen under 3,5 miljoner och över 65-åringar snäppet över 1 miljon. Det är således naturligt att dödligheten i åldersgruppen 65+ är över fyra gånger så hög som i gruppen personer i arbetsför ålder.⁵⁷ Två av tre personer är vid sin död 75+ och var tredje är 85+. (Statistikcentralen, 2013.) Vid årsskiftet 2012–2013 levde 709 hundraåringar (Hbl, 19.7.2013). Dödligheten i gruppen barn (0–14 år) har under de senaste 20 åren minskat och utgör årligen under en halv procentenhet av samtliga dödsfall (Statistikcentralen, 2013). Sjukdom är den främsta dödsorsaken, och hjärt- och kranskärslsjukdomar står för 38 %, och de är också den främsta dödsorsaken i åldersgruppen 65+. Var fjärde person (24 %) dör av någon form av tumörer, den främsta dödsorsaken hos arbetsför befolkning. Någon form av demenssjukdom är dödsorsaken hos 22 % av kvinnor och 12 % av män i åldersgruppen 65+, och andelen ökar i takt med att livslängden ökar. Död genom olycka eller våld drabbar ca 19 % av personer i arbetsför ålder, män 3,5 gånger så ofta som kvinnor. (Statistikcentralen, 2013.)

Bakgrund till dödsberättelserna

Tre av de kvinnliga informanterna var vid intervjutillfället i åldersgruppen 20+, en i åldersgruppen 30+ och sex i åldersgruppen 60+. En kvinna var över 80 år gammal. En av männen var vid intervjutillfället i åldersgruppen 50+, de två övriga i 60+. Alla informanter bor i södra Finland, fyra kvinnor och en man i Egentliga Finland, fyra kvinnor och två män i huvudstadsregionen och tre kvinnor i östra Nyland.

Fyra av kvinnorna har högskoleutbildning, en man och två kvinnor har andra stadiets yrkesutbildning och de övriga har förkovrat sig inom arbetet. Vid intervjutillfället arbetade tre av kvinnorna med marknadsföring och försäljning,

⁵⁷ År 2013 dog 9178 personer i åldersgruppen 15–64 medan antalet avlidna i åldersgruppen 65+ var 42124.

tre studerade, två arbetade eller hade arbetat inom utbildning, en kvinna arbetade inom socialsektorn och två kvinnor hade arbetat inom ekonomiförvaltning. En av de manliga informanterna arbetade med marknadsföring och försäljning och de två andra arbetade eller hade arbetat inom servicesektorn.

Fyra informanter har mist make eller maka, tio informanter har mist en förälder eller båda föräldrarna, två informanter har mist ett syskon, två barnbarn tar upp mor- eller farföräldrars död, och två informanter redogör för sin ingifta släktings död. Av dödsfallen skedde sex på sjukhus och fyra hemma. En kvinna och en man dog i akut sjukdomsattack, en kvinna och två män dog till följd av obotlig sjukdom, en man tog sitt liv och två kvinnor och två män dog i åldersrelaterade sjukdomar, alltså odefinierbar sjukdom i ett eller flera organ (SOU, 2001:6, 31).

Åtta primärdödsfall, som jag kallar de dödsfall som utförligt av informanterna diskuteras vid intervjun, handlar om föräldrars död. Två av föräldrarna är mellan 50 och 60 år gamla, de övriga är mellan 70 och 80 år då de dör. Dessa avlidna har i mitt material också andra roller i familjen: make/maka, bror, mor- och/eller farförälder eller annan släkting. För alla dödsfall finns en förklaring, i flesta fall en medicinsk diagnos, även om informanterna ofta beskriver dödsorsaken vara åldersrelaterad sjukdom. Dödsorsaken har en viss betydelse, i synnerhet då dödsfallet varit dramatiskt, men för informanterna är nog det att en kär person är död av större betydelse.

Jag har något slags relation till samtliga familjer genom en eller flera medlemmar. En del känner jag något eller bra från tidigare, en del har jag efter intervjun blivit mera bekant eller vän med och en del har jag inte haft någon som helst kontakt med sedan intervjun. I samtliga familjer har en familjemedlem förmedlat min fråga om att ställa upp till de övriga familjemedlemmarna, och min första kontakt med dem har varit att komma överens om intervjutiden och -platsen. I familjerna Andersson och Berg var döttrarna initiativtagare och erbjöd sig och andra familjemedlemmar som informanter. Efter intervjun med modern i familjen Berg bad jag henne fråga sin avlidne brors hustru och dotter om en intervju (familjen Ceder). Dahls är mina släktingar på mödernet, och med makarna Ek delar jag samma fritidsintresse.⁵⁸ Detta förklarar också åldersfördelningen, informanterna är antingen i min ålder eller en generation yngre.

---

⁵⁸ Repstad (2007, 47) menar att det ibland, beroende på forskningsämnet, kan vara en fördel om forskaren och informanten känner varandra på förhand, det kan t.ex. vara lättare att tala kring ett känsligt ämne med en bekant person, och ibland får man också informanter genom bekanta. Att gå i offentligheten och berätta om sitt forskningsprojekt och be intresserade anmäla sig är också ett beprövat tillvägagångssätt vid materialinsamling (t.ex. Repstad, 2007; Lundgren, 2006).

Jag diskuterar min relation till informanterna, hur kontakten inleddes och hur relationen har upprätthållits i samband med att jag utifrån intervjuerna med de enskilda familjemedlemmarna sammanfattar varje familjs dödsfall. I samband med dessa presenteras familjerna också i släkträdsform för att förtydliga den eller de dödas men också informanternas position i familjen. För de avlidna anges året och årstiden då de dog samt åldern vid dödsfallet, för informanterna anges deras ålder vid och tidpunkten för intervjuerna för att synliggöra perspektiven för såväl händelserna som återgivningen av dem. Amanda Andersson intervjuades i slutet av oktober 2001, hennes syster Agneta i början av december samma år och fadern Anton i början av januari 2002. Bodil Berg intervjuades i början av november och hennes mor lite före julen 2005. Charlotta och Cecilia Ceder intervjuades i början av april 2006, Ellen och Erik Ek påsktiden och samtliga familjemedlemmar Dahl i slutet av maj samma år. En följdintervju med Ellen Ek gjordes på våren ett år senare.

Jag använder både dramatiskt presens och annalistiskt presens när jag ledsagar läsaren in i familjernas liv genom sammanfattningarna med syftet att skapa en illusion av att informanten och läsaren närvarar vid händelserna (Andersson, 1994, 148.). Jag använder således oftast presens när jag återger vad en informant i intervjun säger, även om intervjun har ägt rum för ett antal år sedan. På samma sätt använder jag (och många andra forskare) presens också när jag refererar till de forskare vars verk jag använder som källa, för även om författaren är död lever hans verk vidare.

B. Dödsberättelserna

Familjen Andersson

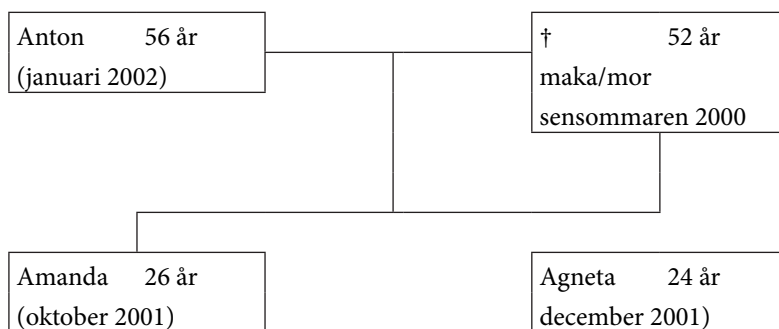
Amanda Andersson studerade för mig och efter en föreläsning där jag av någon anledning berättade om mitt forskningsämne, döden, kom hon till mitt arbetsrum och erbjöd sig som informant. Hennes mamma hade dött ett år tidigare. Min forskning var ännu på idéstadiet, men jag mottog erbjudandet med både glädje och tacksamhet. Vi kom överens om en tidpunkt för intervjun, men redan innan den ägde rum infann sig tanken att det kunde vara intressant att intervjua också de övriga familjemedlemmarna. Amanda frågade sin far, Anton, och sin syster, Agneta, och de lovade ställa upp. Intervjuerna gjordes mellan oktober 2001 och januari 2002, alltså mellan 14 och 17 månader efter moderns död med ungefär en månads mellanrum. Amanda intervjuades

först, sedan Agneta och till sist Anton, och samtliga intervjuer gjordes på mitt arbetsrum vid Åbo Akademi. Att jag var Amandas lärare kan ha sänkt tröskeln för Agneta och Anton att ställa upp, för Amanda kände mig, hon intervjuades först och kan också ha diskuterat intervjun med systemen och fadern. De hade eventuellt också i övrigt ställt upp, för båda sa i intervjuerna att det kändes bra att få tala om moderns död. Att jag kände till omständigheterna kring dödsfallet och redan visste vilken underbar människa modern var efter intervjun med Amanda var helt tydligt en fördel, de talade med en person ”som vet”.

Amanda var en mycket glad, social, aktiv och ambitiös studerande. Utanför föreläsningssalen umgicks vi dock sällan. Amanda avlade sin examen på våren och började förvärvsarbeta. Vi har sporadiskt haft kontakt, en gång åt vi lunch tillsammans och en gång kom Amanda på besök till akademien för fika och en pratstund. Hon flyttade till annan ort men skickade ibland nyårshälsningar. För något år sedan skickade hon ett textmeddelande om att hon blivit mor, och på hösten 2011 fick jag ett textmeddelande om att familjen utökats med en andra son. Min enda kontakt med Anton efter intervjun var då jag ringde för att kontrollera hans adress så att jag, enligt överenskommelse, kunde skicka honom intervjuutskriften, och det samma gällde Agneta, med den skillnaden att hon inte längre ville ha utskriften.

Dödsfallet

(IF mgt 2002/50–51; IF mgt 2002/52; IF mgt 2002/53–54; Sandberg, 2007)

Anton och modern var studiekamrater, men de började sällskapa först fyra år efter utexamineringen, då båda redan hade etablerat sig i sina respektive yrken. De sällskapade i fyra år, gifte sig och fick två döttrar, Amanda och Agneta, som föddes med två års mellanrum. Anton beskriver äktenskapet som helt vanligt. Jultiden 1995 började modern misstänka att något var fel, hon hade

rätt ofta ont i magen och vid månadsskiftet februari-mars 1996 besökte hon läkare. Biopsin visade att hon måste opereras omgående, diagnosen var en ärftlig form av tjocktarmscancer. Hennes mor hade opererats för samma typ av cancer på 1970-talet och var vid god fysisk hälsa, och troligen hade också hennes mormor haft samma sjukdom. Amanda och Agneta har genomgått en rad undersökningar och kommer med stor sannolikhet att få profylaktisk medicinering.

Beskedet om canceren kom som en chock, men familjen bestämde sig för att bekämpa sjukdomen tillsammans. De beslöt att de kommer att klara det, de "är ett tufft gäng". Modern genomgick i maj 1996 en, enligt läkaren, lyckad operation och cancervärdet sjönk till närapå normalt, men kort därefter började värdet stiga på nytt och var mot slutet så högt att läkaren sa att han aldrig hade upplevt något sådant. Under de följande två åren opererades modern ytterligare två gånger, men canceren bara fortsatte att spridas. Modern gavs cellgift och även några experimentella behandlingar prövades, men inget hjälpte. I mars 2000 meddelade läkaren att allt som rimligen kunde göras hade gjorts. Den 12 augusti 2000 somnade modern lugnt och fridfullt in hemma, 52 år gammal. I fyra och ett halvt år hade familjen levt berg-och-dalbana med sjukdomen.

Amanda, Agneta och Anton poängterar alla att det är moderns livskraft och beslutsamhet som har burit dem, såväl under sjukdomstiden som efter hennes död. Modern hade en enorm livsvilja, hon gav inte upp och de övriga familjemedlemmarna anpassade sig efter henne. Sjukdomsförloppet och varje provsvar diskuterades inom familjen, men utanför familjen var det ytterst få personer som visste om deras situation. Modern arbetade som vanligt ända till semestern i juli 2000, och hon skojade om den "fina diet" hon hade hittat när någon påpekade att hon hade magrat. Sedan första operationen hade hon lidit av diarré, men hon klagade aldrig och hon var aldrig bitter över sjukdomen. Dock vägrade hon resolut att diskutera sin eventuella död. Detta upplevde i synnerhet Anton som tungt, han hade ett behov av att få tala om sina känslor, sin rädsla, men han vågade inte ta initiativet för att inte såra hustrun. Med dottrarna ville han inte ta upp frågan, och när han sommaren 2000 försökte tala med sin svägerska bemöttes han med ilska: "Hur täcks du påstå att hon kommer att dö!" Anton säger i intervjun att det enda som grämer honom är att hustrun genom att vägra tala om sin död inte gav honom möjlighet att ta ett ordentligt farväl. Han förstår fortfarande inte i talande stund varför inte detta spörsmål kunde diskuteras, de hade ju alltid talat öppet om allt. Ämnet var dock

inte helt tabu. Amanda berättar om en episod midsommaren 2000 då modern sa att hon, nu när hon visste att hon skulle dö, nog kunde överväga att i vissa saker vara frimodigare, och Agneta berättar att modern i mars 2000 hade fått veta att situationen var hopplös. Agneta konfronterade också i övrigt sin mor, hon frågade till exempel om modern var rädd för att dö, och hon meddelade också en gång i vredesmod mot sjukdomen att hon flyttar bort hemifrån direkt om något händer modern. På det svarade modern bara: ”Se till att pappa inte blir ensam.”

Anton beskriver hustrun som en mycket stark person. Hon var den som såg till att vardagen löpte, hon höll kontakt med släkt och vänner och hon var omtyckt och uppskattad av alla som kände henne. Den förödande diagnosen mottog hon med lugn, hon var fast besluten att hålla fast vid sitt liv och inte ge upp. Men Anton menar att när man ”levt ihop med en människa i trettio år så ser man på den andra att hon är fullkomligt slut”. Anton medger att han rätt tidigt började förbereda sig för att bli ensam. Amanda säger att hon sedan moderns diagnos inte upplevde en fridfull stund, men hon anser ändå att modern å ena sidan var precis rätt person att insjukna eftersom hon var en så stark person, men å andra sidan var det orättvist, eftersom modern var den ljuvligaste människan i världen. Amanda bad till Gud att han skulle låta modern leva, men när hon såg att modern bara blev sämre började hon be för familjen i stället. Agneta köpslog: hon erbjöd Gud mor- och farföräldrarna. Hon medger att hon nog inom sig visste att modern skulle dö, men när det sedan hände var det en stor chock, hon hade intill det sista hoppats på ett under. Familjen är dock glad över att modern fick dö hemma och inte på terminalvård som läkaren föreslog.

I juli 2000 tar Anton och modern som vanligt ut sin semester. De gör korta utflykter i närområdet och är på stugan. Amanda och Agneta sommarjobbar, Amanda på annan ort. Efter semestern sjukskrivs modern, och hon är redan så trött att det tar henne en halv timme att gå upp fyra trappor till hemmet. Det finns ingen hiss i huset, så Anton har placerat en stol på varje våning så att hustrun kan vila. Anton återgår till arbetet, och Agneta tar över ansvaret för moderns vård, och när hon arbetar eller är ute med vänner ställer någon släkting upp. Agneta upplevde ansvaret som mycket tungt, men säger i intervjun att hon är glad över att hon fick denna möjlighet att dela moderns sista veckor. Två dagar innan modern dör bekräftar läkaren för Agneta att det rör sig om dagar,

ger henne råd om vem familjen ska kontakta när modern dör och förklarar att döden inte är något dramatiskt, modern bara somnar in och förblir den människa hon är. Detta lindrade, enligt Anton, döttrarnas ångest en aning.

Lördag morgon hjälper familjemedlemmarna modern med morgonbestyren, men sedan åker Amanda och Agneta ut till ett friluftsområde, för de behöver lite andrum och det är svårt att tala om moderns situation hemma. Modern sover. På eftermiddagen installeras morfinpump, men modern är då redan, enligt sjukvårdspersonalen, medvetlös. Någon gång mot kvällen märker Agneta att modern har slutat andas, slutat leva, som Anton säger. Fadern och döttrarna sitter med modern en lång tid, ringer sedan hennes syskon och slutligen också det ambulansnummer de fått av läkaren. När ambulansen anländer blir det stor uppståndelse, familjen får order om att avlägsna sig, man ska försöka återuppliva modern trots att Anton säger att hon varit död i en timme. I synnerhet Agneta upplever alla pipande maskiner som en scen ur tv-serien *Cityakuten*⁵⁹ och det hela som oerhört obehagligt. Den vackra döden förvrängs till något absurt, vilket bara förstärks när likbilspersonalen sätter modern ”i nån påse” för att transportera henne till sjukhuset för att dödförklaras.

Moderns syster hjälpte familjen att ordna begravningen, vilket familjen är tacksam för. Moderns far hade dött på våren, och modern och hennes syster hade då ordnat allt. Modern hade då också sagt att hon vill ha en likadan kista som fadern begravts i, men det fick hon inte, utan familjen valde en ljus mera feminin kista i stället. Amanda har senare funderat om det var fel. I övrigt följde begravningen de planer fadern och modern hade gjort långt tillbaka i tiden. Deras begravningar skulle vara en cocktailtillställning med vin och tilltugg i goda vänners sällskap med ljusa minnen, vacker musik och skratt, inte dystra tal och tårar. Och begravningen blev sådan som modern hade önskat, den avspeglade henne och familjen perfekt, säger såväl Anton som döttrarna. Den var också välbesökt, det kom så många vänner att Anton blev orolig för om maten skulle räcka till. Agneta säger att hon var livrädd för att hon skulle storgråta hela tiden, och hon minns inte så mycket annat än att begravningen var vacker. Amanda ångrar att hon inte läste något över sin mor, författade något, men hon säger att hennes krafter helt enkelt tröt. Ett år efter moderns död ordnade Anton en minneslunch för deras närmaste vänner. Graven säger han sig besöka sällan, men han har hustruns fotografi och levande ljus både

---

⁵⁹ Amerikansk dramaserie (ER) med 331 avsnitt under 1994–2009 som också visades i finsk tv. Serien vann otaliga priser, bland annat Emmy-priset varje år (google.fi).

hemma och på stugan som sällskap. Och inte en dag har gått utan att han tänker på henne. Det samma gäller döttrarna. Agneta sörjer över att modern inte finns där för henne i livets höjdpunkter, examen, giftermål och liknande. Hon upplever det också svårt att hennes kommande man, skulle hon någonsin gifta sig, aldrig har känt modern som den underbara person hon var, så han kommer bara att tro att hon glorifierar modern som vanligt är efter ett dödsfall. Agneta säger också att året efter moderns död har förflutit som i dimma, hon har levt vidare och ”säkert gjort saker som jag alltid gjort, men om du skulle fråga mig vad jag gjorde i fjol höstas kan jag inte svara”. Amanda säger att hennes sorgearbete tydligt har dragit mera ut på tiden än faderns och systemens, eftersom hon kunde ”fly” utomlands till sitt arbete och inte på samma sätt har konfronterats av sorgen i vardagen.

Såväl Anton, Amanda som Agneta säger att det underlättar i sorgen att man får tala om moderns död: Anton ”med vem som helst”, Amanda och Agneta med vänner. Hemma talar de inte så mycket om själva dödsfallet, men modern finns med då de dryftar händelser i det förflutna. Det de alla dock hävdar är att det känns olustigt när någon bemöter dem med ”jag vet hur du känner” eller ”visst var det väl bra att hon inte dog helt plötsligt” eller hur smärtsamt det känns när personer drar sig undan på arbetsplatsen eller låtsas att de inte ser dem på gatan. Varje dödsfall är unikt och varje människa upplever sorgen olika, så ingen kan någonsin veta hur en annan person känner och det bästa är att bara finnas där för den sörjande, menar Anton. Det som ändå bäst har hjälpt dem i sorgen är arvet efter modern, hennes enorma livskraft och positiva attityd, och goda vänner som under det första svåra året såg till att familjen aldrig lämnades ensam i sin sorg.

Familjen Berg

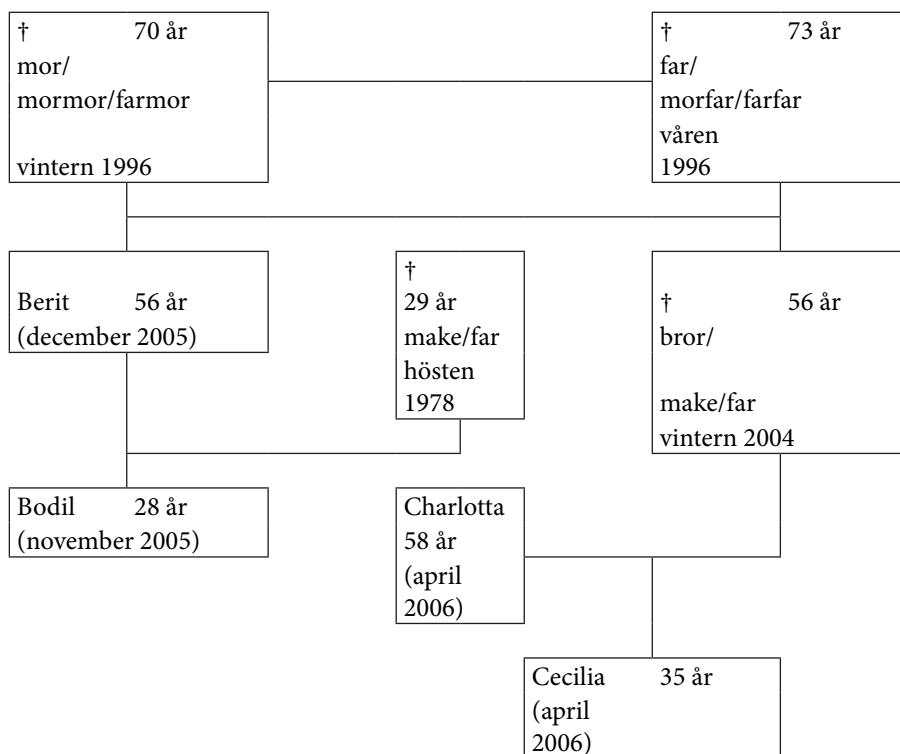
Jag hade träffat dottern till familjen Berg, Bodil, några gånger i olika sammanhang, så jag visste vem hon var och vad hon sysslade med redan innan hon erbjöd sig och sin mor, Berit, som informanter. Deras familj hade upplevt fem dödsfall under de senaste nio åren och dessutom hade Bodil mist sin far när hon var liten. Jag tog tacksamt emot hennes erbjudande. Detta hände senhösten 2005.

Min första kontakt med Berit Berg var när jag ringde och närmare presenterade både mig och min forskning. Vi kom överens om ett datum och träffades hemma hos henne. Hon bjöd på kaffe med tilltugg, och jag berättade

om bakgrunden till min forskning och om mig själv. Det framkom att vi var kollegor, och vi fann varandra snabbt när vi kom in på undervisning och elever. Vi hade liknande erfarenheter och rätt lika åsikter. Efter intervjun har vi hållit kontakt, vi har sporadiskt träffats både på hennes hemort och i Åbo, och vi mejlar rätt regelbundet. Vi har blivit vänner och delar varandras glädje och sorg och vardagens trivialiteter. Berit var också den som frågade sin svägerska och brorsdotter om de kunde tänka sig att ställa upp som informanter (familjen Ceder), för Berits bror var en av de fem avlidna vi diskuterade under vårt möte. Bodil har jag passerat på gatan någon enstaka gång, men vi har inte haft någon närmare kontakt efter intervjun. Dock har jag kunnat följa med hennes liv genom modern, Berit och jag talar naturligtvis också om våra barn.

Dödsfallen

(IF mgt 2005/39–40; IF mgt 2005/41–42)

Berit hade vid intervjutillfället varit änka i 28 år. Maken hade haft eget företag och de hade två små barn: en son och dottern Bodil. Hösten 1978 tog maken sitt liv hemma i sitt arbetsrum. Berit var då 29 år gammal, sonen nästan fyra och Bodil lite på ett år. Berit hittade honom när hon kom hem. Hon säger att hon fick en chock, hon bara skrek och skrek och vandrade omkring i huset utan att veta vad hon skulle ta sig till. Hon kunde inte fatta att maken var död. Småningom lugnade hon sig så mycket att hon kunde ringa sina föräldrar, som kom och tog över det praktiska, ringde polisen och Berits svärföräldrar och tog hand om barnen. Berit kommer ihåg vissa detaljer, men hon har ingen helhetsbild av händelsen. Makens död är det mest traumatiska dödsfallet i hennes liv, och hon har fortfarande svårt att tala om det.

Berit och barnen flyttade hem till hennes föräldrar, för hon förmådde inte stanna kvar i det gemensamma hemmet. Av den första tiden minns hon inte så mycket annat än tomrummet omkring sig. Ingen talade med henne om det som hänt, men hon visste ändå att människor diskuterade makens död, de bodde ju på en relativt liten ort. När Berit ringde till arbetet för att sjukskriva sig visste de redan där vad som hade hänt, vilket Berit på ett sätt uppfattade som en lättnad, för då behövde hon inte förklara något. Hon säger också att hon i efterhand har tänkt att det faktiskt är bra att man lever i ett töcken och att man kommer ur chocktillståndet bit för bit för att överhuvudtaget klara av att återgå till vardagen.

Begravningsarrangemangen sköttes av Berits svärföräldrar. Berit var med hos begravningsentreprenören och när de träffade prästen, men hon säger att det var som om hon inte fanns. Hon förstår dock svärmodern för sonen hade varit hennes allt. Berit visste att hennes man ville bli kremerad och att han inte ville ha minnesstund, och det höll hon fast vid. Svärföräldrarna gav vika, men allt annat från kista till blommor bestämdes av dem, och på pastorsexpeditionen var det enbart svärmodern som talade. Berit upplevde att det inte fanns någon plats för henne där, att hon blev en bisak, även om också hon hade haft ett behov av att få tala med prästen. Svärmodern lever ännu vid tidpunkten för intervjun, men Berit har aldrig diskuterat sin makes död med henne. Svärmodern tog också hand om alla kondoleansbrev och adresser, och Berit fick dem först nästan två decennier senare med kommentaren ”ja, de tillhör nog dig”, när hon i samband med sin mors död bad om att få läsa dem. Av makens begravning minns Berit fortfarande inget, men nog att det enligt hans önskemål inte hölls någon minnesstund. Däremot samlades den närmaste

släkten efter urnenedläggningen till en liten måltid. Då var också barnen med och alla koncentrerade sig på dem, vilket lättade stämningen en aning. Berit säger att hon först då hennes mor 18 år senare dog också grät ut sin sorg efter maken. Tidigare hade det inte funnits tid att bearbeta sorgen, hon hade två små barn som hon måste ta hand om och sitt arbete att sköta. Berit lät vardagen fylla livet, hon tillät sig inte att ge sig hän åt sorgen.

Bodil har bara hört berättas om faderns död, och hon har inga minnesbilder av honom, men hon upplever att händelsen har följt henne som ett spöke hela livet. Hon kan inte förstå hur fadern kunde välja att lämna dem. På dagis kände hon sig annorlunda, eftersom hon inte hade någon pappa, för henne var normen för familj mor och bror. Hon har ett svagt minne av att modern skulle ha talat med henne om faderns död, och hon kommer ihåg hur hon och hennes kusin diskuterade dödsfallet. Kusinen påstod att fadern tagit sitt liv, medan Bodil var övertygad om att han dog av hjärtinfarkt. Det var först i 16–17 års ålder som hon kom till insikt om hur fadern egentligen dog. Modern har berättat om hur hon hade hittat fadern, men desto mera har faderns död inte diskuterats. Bodil har inte heller talat med sin bror om händelsen. Bodil upplever det svårt att bryta tystnaden som råder kring händelsen, men hon skulle gärna veta lite mera om hurdan person fadern var, vad han tyckte om och hur mycket hon brås på honom. Det lilla hon fått höra är enbart positivt, men hon menar att han av någon anledning måste ha mått väldigt dåligt. Hon har också många gånger undrat hur man skulle tala om fadern om han hade dött i till exempel en trafikolycka.

Berits mor, alltså Bodils mormor, Cecilia Ceders farmor och Charlotta Ceders svärmor, dog 70 år gammal den 12 februari 1996. Till följd av sjukdom hade hon genomgått två stora operationer med ett par års mellanrum. Efter den första operationen återställdes hennes hälsa rätt bra, men efter den andra repade hon sig inte och flyttades småningom till sin hemorts långvårdssjukhus. Hon tog detta hårt, hon upplevde sjukhuset som ”dödens väntrum” och fick ganska snart efter flytten en hjärtinfarkt. Hon var länge mycket dålig, men hon hade, enligt Berit, en mycket strak livsvilja och ville leva och ta del i sina barns och barnsbarns liv.

I januari börjar Berit ana att hennes mor nog inte har lång tid kvar, och då kommer gråten. Hon gråter över moderns öde, hon gråter när hon i hallen hemma hos sina föräldrar ser sin mors skor och förstår att modern aldrig mera kommer att behöva dem. Och hon gråter över sin makes död. Hon gråter när

hon går till arbetet, hon gråter när hon går hem, hon gråter hela tiden hemma. Gråten tar alla hennes krafter, och hon måste be sina syskon besöka modern, för hon orkar inte. Dessutom har också fadern lagts in på sjukhus, dock inte på samma sjukhus som modern.

Kvällen innan modern dog besökte Berit henne. Modern hade efter hjärtinfarkten haft svårt att ligga, så hon envisades med att sitta och när hon blev trött sjönk hon ner och låg framåtböjd, något som Berit upplevde som ”alldeles fruktansvärt att se”. Tidigt på morgonen nås Berit av dödsbudet, och hon och två av hennes syskon åker till sjukhuset för att ta farväl. Berit upplever det att modern ligger och allt är fridfullt som en stor lättnad, modern behöver inte längre kämpa för att hållas sittande. Men Berit upplever också att modern har dött mitt i livet och att det är orättvist för hon ville ju leva. När syskonen tagit farväl av modern beger de sig till det sjukhus där fadern är intagen. Han förstår direkt vad besöket gäller när han ser dem komma, och han sörjer över att han inte har möjlighet att ordna begravningen. Fadern får komma hem, men han orkar inte delta i begravningen. Han dör tre månader efter sin hustru, 73 år gammal.

Modern begravs i stillhet, enbart barn och barnbarn och några nära vänner till modern deltar. Bodil sjunger ”Härlig är jorden”, för det har hon lovat mormor. Begravningen är vacker och stämningsfull. Berit uppskattar i synnerhet sin brors svärmors avskedsord till modern: ”Med vördnad ska jag minnas dig”. Den närmaste familjen åker hem till fadern för en liten minnesstund. Moderns mor, familjens gammelmormor, som bor utomlands och som en gång om året haft som vana att besöka sina släktingar, orkar inte resa till Finland. Hon är 95 år gammal och har på hösten besökt sin dotter på sjukhuset. Hon dör fyra år senare hemma i magcancer.

Fadern miste sin livsvilja när modern dog. Berit säger att det var som om hon, hennes syskon och barnbarnen inte existerade för fadern, att de inte betydde ens så mycket att han för deras skull hade velat leva, men han var naturligtvis också själv svårt sjuk. Han hade på nytt lagts in på sjukhus, men han avböjde alla vårdåtgärder och dog efter några veckor. Kvällen innan sin död lider han av svåra smärtor och Berits son ser till att han får smärtstillande medicin. Berit frågar hur fadern vill att allt ska ordnas, och han svarar att han vill ha kistbegravning och säger hurdan kista han vill ha, men i övrigt får Berit och syskonen bestämma. Bodil kramar sin morfar och säger ”Hej då,

mofa”. Han begravs bredvid sin hustru, och Berit påpekar gång på gång hos begravningsentreprenören att moderns urna redan är i graven och att den inte får ta skada.

Av sina mor- och farföräldrar stod Bodil sin mormor närmast, och hon upplevde mormors död mycket starkt. Mormor var en aktiv person, drivande och social, en ”supermänniska” och mycket omtyckt såväl av vänner som av arbetsgemenskapen. Men hon var också mycket respektingivande. Hon hade åtta barn, och hon såg till att man träffades ofta. När mormor sedan efter sin pensionering blev svårt sjuk uppstod, enligt Bodil, ”nästan en släktdepression”. Mormor blev sängliggande och krympte ihop, miste kontrollen över sitt liv, som Bodil säger, och den förändringen var svår att acceptera. När telefonen ringde på morgonen då mormor dog, visste Bodil inom sig genast vad det gällde, men hon försökte efter bästa förmåga förtränga budskapet och koncentrera sig på studentskrivningarna. Att Berit var ”helt knäckt” och bara satt i soffan och grät gjorde det ännu svårare för Bodil, för hon visste inte hur hon skulle trösta sin mamma, och eftersom hon inte visste vad hon kunde tala om uppstod en tystnad kring mormoderns död, något som Bodil upplevde som lika tungt som tystanden kring faderns död.

Enligt Bodil var mormor en god, ärlig, rättfram och fascinerande person som med sin existens fyllde rummet när hon steg in. Mormor var en speciell kvinna, och det finns så mycket som Bodil nu i vuxen ålder skulle vilja tala om och fråga om. Bodils saknad är stor. Också Cecilia Ceder talar uppskattande om sin farmor, men farmor var sjuk och hennes död väntad. Farfars död däremot kom som chock för Cecilia, hon visste att farfar var sjuk men tänkte aldrig att han faktiskt kunde dö, de hade ju precis begravt farmor. Gammelfarmors död var en ”tuff sak”, säger Cecilia. Hon var en fin människa som såg och bekräftade en som man var, och hennes årliga besök inväntades som julen. Gammelfarmors sista viloplats är i släktgraven i Finland. Det som Cecilia ändå minns bäst av dessa tre begravningar var faderns, farbrödernas och fastrarnas stora sorg när deras mor dog.

Familjen Ceder

Charlotta Ceder är Berit Bergs svägerska och Cecilia Ceder är således Berits brorsdotter och kusin till Bodil Berg. Det var också Berit Berg som frågade om de kunde tänka sig ställa upp för en intervju och berätta om faderns död.

Fadern hade dött två år tidigare, 56 år gammal. Både Charlotta och Cecilia har fått intervjuutskriften, men någon annan kontakt med dem har jag inte haft sedan intervjun, men jag har hört om vissa händelser i deras liv av Berit.

Cecilia, hennes man och dotter mötte mig vid bussen, och vi körde till Charlotta, där intervjuerna skulle äga rum. Charlotta hade uppmärksammat att jag hade en bussresa bakom mig och bjöd på kaffe med såväl salt som sött hembakat. Jag berättade kort om min forskning, men mest talade vi om vardagliga saker, tv-program, mat och bakverk.

Dödsfallet

(IF mgt 2006/26; IF mgt 2006/27)

För släkträdets se familjen Berg.

Charlotta Ceder flyttade till sin nuvarande hemort som 16-åring. Tre år senare gifte hon sig, fick två söner och en dotter och hann vara gift i 34 år innan maken den 13 februari 2004 dog 56 år gammal. Fadern var sjukpensionerad för ledgångsreumatism och han hade också några år haft problem med hjärtat, men han diskuterade inte sitt hälsotillstånd med familjemedlemmarna desto mera. Till Cecilia sade han en gång att hon ska ta hand om modern om något händer honom.

Ett år före makens död flyttade han och Charlotta till landsbygden. Båda älskade naturen, fiskade och plockade bär och svamp tillsammans. De trivdes med lugnet. Charlotta var fortfarande aktiv i arbetslivet och barnen hade sina egna liv men besökte dem ofta. En fredag förändrades allt. Fadern hade tid hos läkaren, men Charlotta var svårt förkyld så han åtog sig att själv köra in till centrum. På gården halkade han och bröt benet. Han fördes till det lokala sjukhuset, men där bedömde man att hans hjärta inte skulle klara av en så stor operation, så på lördag skickades han till Helsingfors för ballongutvidgning, först efter det skulle benet åtgärdas. Eftersom det var helg sköts ingreppet upp till måndag.

När maken hamnade på sjukhus ringde Charlotta sin svägerska Berit Berg, som tillsammans med ett av sina syskon besökte brodern på fredag kväll. Berit berättar att han hade varit uppsluppen och skojat mycket, precis som han varit då Charlotta hade besökt honom på dagen. Han hade skämtat bort både käpp och rakapparat med ”behöver jag inte”. Berit säger att hon upplevde att han höll hennes hand längre än vanligt och tittade på henne så underligt när hon vid dörren vände sig om – som om han hade vetat att de inte skulle ses mera.

På lördag kväll talar Charlotta med maken i telefon, han ser på storstadens ljus, hon betraktar mörkret på gården. Under samtalet säger han många gånger att han inte kommer att klara sig. På söndagen ringer dottern Cecilia honom och han övertalar henne att komma på besök. Eftersom det är sportlov beslutar Cecilia att familjen ska åka till Helsingfors på måndag, dessutom hade hon grälat på fadern när de senast träffades, så hon ville försäkra sig om att var väl mellan dem.

Fadern får en lindrig hjärtattack medan Cecilia, hennes man och dotter är hos honom. Han tar en nitro, attacken avtar, men han säger till Cecilia att han inte kommer att klara sig. Cecilia avfärdar sådant prat. Plötsligt tar fadern sig för hjärtat och blir, enligt Cecilia, ”helt färgad av döden”. Hon ser att det är allvar, fadern kan knappast säga ett ord, han förmår inte ens trycka på alarmet. Cecilia gör det, men ingen kommer, så hon rusar ut i korridoren, skriker att fadern behöver hjälp, men ingen vårdpersonal syns. Till slut hittar Cecilia några sköterskor i ett rum längst borta, och fadern tas om hand. Han förs till operationssalen och Cecilia ombes ringa sin mor. Hon ringer ändå sin äldsta bror som hämtar modern och de kör till sjukhuset. De väntar i över tre timmar, och Cecilias dotter somnar på bänken i väntrummet. När läkaren äntligen kommer sätter han sig av misstag på den sovande flickan. Han levererar dödsbudet, fadern har dött på operationsbordet. När de lämnar sjukhuset backar Cecilias man in i en parkerad bil och skriver på en lapp: ”Ursäkta, svärfar dog.” Alla är i chock, och Cecilia säger att det är ett mirakel att de överlag kunde ta sig hem.

Både Cecilia och Charlotta säger att de var säkra på att fadern skulle klara sig, han var i trygga händer, för sjukhusets främsta hjärtspecialister tog hand om honom. Att han dog var en chock. Cecilia berättar att hon bara grät och grät och att hon måste besöka läkare då ångesten och sorgen tog sig fysiska uttryck: hon kunde inte andas. Charlotta säger att hon var helt tom inuti i många veckor och att hon inte förstår hur hon kunde ordna med kista och begravning. Charlotta upplevde det ytterst viktigt att få veta exakt hur och varför maken dog, så hon ringde sjukhuset några dagar senare och läkaren förklarade hela händelseförloppet i detalj.

På själva begravningen håller Cecilia i alla trådar, hon tar emot gästerna, delar ut programbladet och läser upp kondoleanserna på minnesstunden. Det är älsklingsdotterns sista tjänst till sin far och sin bästa vän. Charlotta känner sig helt utomstående på begravningen och minns bara hur snabbt kistan slank in i graven; hon hade tänkt att en människas sista stund på jorden hade varit

lite längre. Senare får hon tröst i att tänka att det var makens tid att dö och att det åtminstone var bra att han inte behövde lida. Hon säger att hennes krishjälp var att läsa allt hon fick tag på om andra människors upplevelser om en nära persons död, hon fick på så sätt sina känslor och tankar bekräftade. Hon talade om makens död med några goda vänner, barnen ville hon inte belasta med sin sorg. Dagen efter begravningen började hon packa och flyttade i sinom tid tillbaka till staden.

Charlotta säger att den mörkaste sorgen varade ett år och att hon en morgon bara vaknade med känslan att hon klätt av sig en tung dykardräkt. Men hon säger också att hon inte utan sina barns och vänners dagliga stöd hade klarat det, för hon måste ju bygga om hela sitt liv. För Cecilia tar det längre, men också hon menar att det att hon fick gråta ut och tala om händelsen med personer som kände fadern hjälpte. Båda säger att de nog varit själviska i sin sorg, Charlotta upplever att hon var helt lamslagen och inte hade några krafter att trösta barnen, Cecilia menar att den lilla extra kraft hon hade gick till att ta hand om modern, sin mans och dotters sorg ägnade hon inga tankar. Båda säger att faderns död har fört familjemedlemmarna närmare varandra och båda säger också att tiden har gjort det lättare att både tänka på och tala om saken. Cecilia säger att faderns död har förändrat henne som person, för något i henne dog då fadern dog. Hon upplever också att hon efter faderns död kan möta sörjande människor på ett helt annat sätt, eftersom hon vet vad de går igenom.

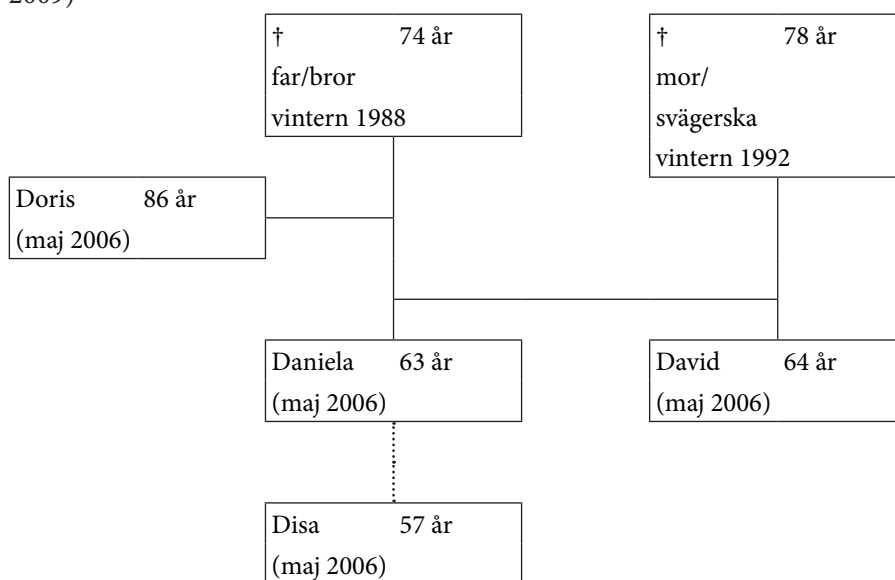
Familjen Dahl

Daniela och David Dahl är kusiner till mig på mödernet, men vi har aldrig, inte ens under min barndom, haft någon nära kontakt med varandra. Daniela och hennes kollega och bästa vän Disa träffar jag sporadiskt hos moster Doris, och de har tillsammans med henne besökt mig och min dotters familj en gång på 1990-talet. För några år sedan började Daniela och jag via moster Doris ge varandra små julpresenter, men jag har inte träffat henne sedan intervjun, och vi har bara några enstaka gånger talat med varandra i telefon. Disa har jag inte talat med sedan intervjun. David hade jag före intervjun träffat på hans fars, alltså min morbrors, begravning 1988 i kyrkan (jag deltog inte i minnesstunden) och före det när han konfirmerades i slutet på 1950-talet. Inte heller honom har jag träffat sedan intervjun. Moster Doris håller jag närapå dagligen kontakt med sedan min mor (hennes yngsta syster) dog 1996, och hon berättar naturligtvis om händelser också i Danielas, Davids och Disas liv.

Dahls var de sista jag intervjuade för avhandlingen. Jag var i behov av mera material för min undersökning, så jag ringde Daniela och bad henne också fråga David om han kunde tänka sig ställa upp. Daniela och David har fyra syskon men på grund av omständigheter i deras respektive liv vid tidpunkten valde jag att inte kontakta någon av dem. Dessutom gällde det ju dödsfall rätt långt bakåt i tiden: 18 år sedan fadern och 14 år sedan modern dog. Disa, som varit nära involverad i familjen Dahls liv i många årtionden och som familjen skämtsamt, enligt moster Doris, kallar adoptivdotter ville också bli intervjuad, och efter en viss påtryckning lyckades jag övertala moster att ställa upp. Hon har alltid haft en nära kontakt med sin brors familj och är efter hans död familjens ”älderman”. Dessutom ville jag gärna ha henne som informant också på grund av hennes ålder då jag antog att man tänker annorlunda på döden i hög ålder

Dödsfallen

(IF mgt 2006/33; IF mgt 2006/34; IF mgt 2006/35; IF mgt 2006/36; Sandberg, 2009)

Till följd av en trafikolycka behövde Daniela hjälp med närapå allt, så hennes 74-åriga föräldrar flyttade in hos henne. Fadern hade hela sitt liv varit aktiv både socialt och fysiskt, han hade alltid haft en stor ungfängskrets och var mycket omtyckt av såväl vänner som arbetsgemenskapen. Han började hoppa fallskärm i 50-års ålder tillsammans med David, och de gick också

på styrketräning och simmade i vak. Moderns roll hade alltid varit att sköta barnen och hemmet. Modern var på äldre dagar också den som ofta var svårt sjuk, fördes till sjukhuset i ilfart, opererades i sista stund och alltid klarade sig. Fadern var storrökare, men varken Daniela eller David säger sig ha varit medvetna om att han skulle ha varit sjuklig.

Fadern var den som såg till att vardagen löpte hos Daniela, han skötte till exempel alla butiksärenden och besökte varje morgon simhallen nära Danielas bostad. Under de sex månaderna som fadern hann bo hos Daniela märkte hon ändå att han inte mådde så bra, även om han försökte dölja det. När han inte längre hölls på benen, utan började falla omkull, hade Daniela och mamman inget annat val än att tillkalla ambulans, och fadern togs in på sjukhus. När han lämnade hemmet sa han, enligt David: ”Nå, nu for det åt helvete hela saken.” Fadern vistades på sjukhuset i ungefär två veckor. Han sov när Daniela besökte honom men var vaken när andra familjemedlemmar besökte honom, och han sa till Disa att ”de klarar sig nog”. Doris besökte inte sin bror på sjukhuset, eftersom undersökningarna inte visade något akut allvarligt och alla förväntade sig att han snart skulle komma hem.

En natt får Daniela det ödesdigra samtalet från sjukhuset, fadern är döende. Daniela ringer sin äldsta bror, men innan de kommer iväg meddelar man från sjukhuset att fadern har dött. Daniela vill ändå åka dit för att ta farväl, och hon säger att hon är mycket glad för att hon kunde sitta en stund med sin döda far. ”Han sov ju så naturligt”, så det blev ett bra minne och en positiv upplevelse. Brodern väljer att vänta utanför, och också David väljer att inte se sin döda far. David har de facto sett sin svärmor i öppen kista, men eftersom hon inte var en nära släkting så bekom det inte honom så mycket.

Fadern var mycket uppskattad inom sin yrkesbransch, och hans arbetsgemenskap erbjöd sig att ordna en stor och ståtlig minnesstund. Familjen avböjde, för varken modern eller Daniela skulle ha klarat det, så endast de närmaste släktingarna deltog och minnesstunden hölls hemma. Daniela menar att även om fadern var en sällskapsmänniska så hade han i första hand tänkt på familjen. Efter faderns död fortsatte modern att bo hos Daniela, föräldrarna hade varit gifta i över 50 år, så det är förståeligt att hon inte ville leva ensam i det gemensamma hemmet. Dessutom behövde Daniela fortfarande hjälp. Modern visade inte sin sorg öppet men tyckte att de hade kunnat ”dö tillsammans”. För Doris kom beskedet om att brodern har dött som en chock, hon ”trodde inte att han var så sjuk”, men hon fann en viss

tröst i att hon kunde bidra till begravningsarrangemanget genom att föreslå frontmannagrav, för brodern ville inte bli begravd i släktgraven men nog på samma begravningsplats.

Efter faderns död börjar modern sakta ”tyna bort”, men hon sköts hemma av Daniela, Disa och Davids dotter. I början av december, fyra år efter faderns död, försämras moderns hälsotillstånd såpass mycket att hon måste läggas in på sjukhus. Det enda hon väntar på är att få komma hem till Daniela till julen. Hon hämtas hem dagen för julafton, David bär henne upp för trapporna och runt i våningen. Julafton firas tillsammans med Doris och Danielas yngsta bror, som också övernattar där. Vid frukosten på juldagsmorgonen märker Daniela att modern läser tidningen upp-och-ner, och hon frågar om modern vill att de ska lägga sig för att vila en stund. Ungefär efter en timme lyfter modern på huvudet och säger något som Daniela inte uppfattar och faller ihop. Daniela ger modern hennes medicin varefter modern drar andan ett par gånger och somnar. Daniela vet inom sig att modern är död, men eftersom ”hon somna ju som en docka” så tänker Daniela att hon ”ska nu titta att ifall hon sover”. Så hon tittar in till modern alltid nu och då, och när en avlägsen släkting kommer på besök får hon vara den som bekräftar att modern faktiskt är död, och Daniela ringer larmcentralen. Brodern sitter som förstenad vid köksbordet. För Doris kommer också detta dödsfall som en överraskning, enligt henne såg svägerskan på julaftonen ut att må rätt bra.

Daniela uppskattar likbilspersonalens agerande. De sveper in modern i ett lakan, men låter ansiktet vara otäckt, såsom Daniela vill ha det. När modern sedan ska bäras ut frågar en av männen om Daniela vill lägga med tulpanerna som står i en vas på bordet. Det gör Daniela. Modern får ta ett värdigt avsked av hemmet. Först när allt är över ringer Daniela sina syskon. Hon resonerar att de inte ändå hade hunnit komma i tid för att ta farväl. En del bekanta har bedömt henne vara egoistisk i detta agerande, men å andra sidan kritiserades hon också för att hon genast efter julen återvände till sitt arbete. Daniela själv säger att det inte hade underlättat hennes sorg att sitta hemma ensam.

Modern begravs bredvid fadern, och begravningen är också denna gång enbart för närmaste släktingar och vänner. Syskonen har alltid haft en nära relation till varandra så sorgen är lätt att bearbeta. Det svåra är att inte längre kunna ringa och fråga sina föräldrar om råd eller berätta om viktiga händelser i sitt liv. Och det är också obehagligt att tänka att ens egen generation nu står i tur att dö. Daniela säger att hon kan tänka sig att hennes

syskon dör, men på sin egen död vill hon inte tänka. David menar att han bra kan tänka på sin egen död men att han skulle bli helt förstörd om hans hustru dog före honom.

Doris säger rakt ut att hon räds döden, eftersom hon inte vet vad den innebär. Samtidigt är hon realistisk, alla människor dör. Hon har under sitt liv upplevt både krigets fasor och många nära personers död: modern dog när Doris var 12–13 år gammal, hennes äldsta bror stupade i kriget, hon hittade sin styvmor död i deras gemensamma hem, hon har begravt sin far och för tio år sedan också sin yngre syster, och de flesta av hennes vänner och arbetskamrater är döda. Hon är den sista i sin generation.

Både Daniela och David har först i vuxen ålder varit med på begravning, och för båda var föräldrarna de första nära personer som dött. Som barn togs de aldrig med på begravning och man diskuterade inte heller döden i deras barndomshem. Ämnet var inte tabu, men aldrig heller aktuellt. David har brutit denna tradition, hans barn och barnbarn talar öppet om döden. Men David påpekar att hans fars död inte var så värdig. Fadern delade rum med många andra och tyckte inte riktigt om det, och att då dö ensam omringad av främmande människor anser David vara mindre trevligt.

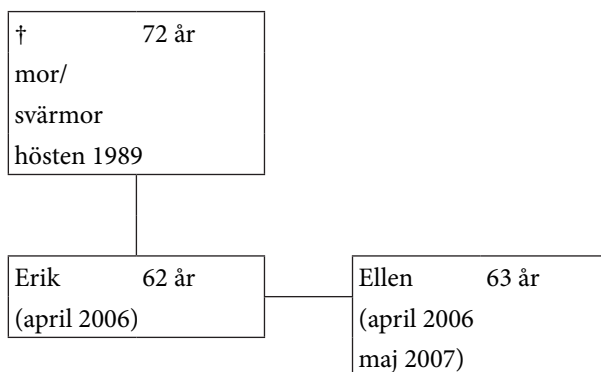
Disa upplevde det att hon fick veta om båda dödsfallen först en tid efteråt som svårt, hon hade i många års tid varit nära involverad i familjen, besökt Danielas och Davids far på sjukhuset och skött deras mor. Disa förstår att Daniela inte ville berätta dåliga nyheter för henne inför vissa stora och viktiga arbetsuppdrag som hon vid båda tillfällena hade, men hon medger att hon nog undrade över det. Av begravningarna minns hon inte så mycket, hon säger att all hennes energi på begravningar går till att försöka hålla gråten i styr. Hennes tårar flödar i både glädje och sorg, och hon anser denna känslomässighet bero på att hennes mor tog sitt liv. Disa var då 13 år och händelsen diskuterades aldrig i familjen. Varje dödsfall påminner henne om moderns död och hur fruktansvärt svårt hon då hade det.

Familjen Ek

Med Ellen och Erik Ek delar jag samma fritidsintresse, dock så att vi agerar på olika orter. Jag fick höra om Eriks mors död via en bekant, hos vilken sedan också intervjuerna gjordes. Vår kontakt har efter det varit sporadisk.

Dödsfallet

(IF mgt 2006/28; IF mgt 2006/29; IF mgt 2007/23)

Erik Eks mor dog 72 år gammal den 28 september 1989 i sitt hem med sonen och sonhustrun Ellen hos sig. Erik var enda barnet, så det var naturligt att modern stod Eriks familj mycket nära. Eriks mor hade efter sin pensionering flyttat till grannhuset, vilket kändes tryggt, menar Erik och Ellen, för hon hade redan en längre tid varit vid dålig hälsa. Hon hade varit inlagd på sjukhus i flera etapper för både hjärtbesvär och diabetes, och flera gånger hade hennes tillstånd varit mycket kritiskt, så Erik och Ellen stod i ständig beredskap för dåliga nyheter. När modern var hemma klarade hon av sina dagliga bestyr, och hon tog till och med hand om Ellens och Eriks lilla hund när de var utomlands. Det gjorde hon också hösten 1989, en vecka innan hon dog.

Den ödesdigra natten ringde telefonen hos Erik och Ellen vid halv fyrtiden. Eriks mor bad dem komma över, hon hade mått dåligt, stigit upp och fallit och kunde nu inte ta sig upp. Erik och Ellen rusade i väg. Att komma in genom ytterdörren var inget problem, berättar Erik, även om han inte kan komma ihåg hur han gjorde det, problemet var att deras dotter hade glömt att ge tillbaka nyckeln till mormors lägenhet som hon hade haft medan föräldrarna var på semester. Just denna morgon var dottern på väg till flygfältet för att åka utomlands. Lyckligtvis bodde en bekant till Erik och Ellen i huset, och de kunde ringa servicepersonalen därifrån, men det tog en timme innan de äntligen kom in till modern.

Modern ligger på golvet bredvid sängen men har lyckats dra ner både kudde och täcke. Ellen ringer efter ambulans, och svärmodern blir lugnare när hon får veta att läkaren är på väg. Ellen tar färdigt fram svärmoderns mediciner

och recept. En läkarambulans och en ambulans för sjuktransport anländer, och efter en stund också polisen, som alltid tillkallas när en person dör ensam hemma. Modern är då ännu vid medvetande. Det råder fullt kaos i moderns lilla lägenhet, sjukvårdspersonalen försöker göra sitt yttersta för att hålla modern vid liv, Erik står och håller i droppflaskorna och följer på monitorn med hur hans mors hjärtslag blir svagare och svagare och till slut upphör. Ellen går av och an i köket och ber till Gud: för Erik, för svärmor, för sig själv, för att de ska klara det. Hon säger att hon kände sig både orolig och ensam, hon kunde inte göra något för att hjälpa vare sig sin man eller sin svärmor.

Erik kan inte förstå att hans mor är död, han frågar gång på gång om det verkligen är sant att modern dött. Sedan sluter han sin mors ögon. Hon ser fridfull ut, som om hon bara somnat. Någon har ringt efter likbil och två män kommer in med en bår, sveper in modern i svarta plastsäckar och bär ut henne. Allt går så fort, och det känns så ovärdigt, så kallt och så otrevligt att se sin mor lindas in i platsbyxor, säger Erik. Ellen säger att hon blev helt paralyserad, hon kommer inte ens ihåg att männen skulle ha sagt något. Erik menar att det var totalt överkligt att se hur dödsprocessen framskred, eller ”på sätt och vis gick bakåt”, från att hjärtslagen gick upp och ner till att bli ett streck. Erik upplevde hela ”processen för att försöka få henne att stanna vid liv” som obehaglig och det var en chock att se modern dö.

Också Ellen upplevde svärmoderns död som en chock, hon ”hade ju talat med henne”, svärmor skulle tas in på sjukhus och allt skulle ordna sig. Ellen tyckte dessutom att det var obehagligt när ambulanserna kom med sirenerna påslagna, och hon plågades av grannarnas nyfikenhet, hon formligen kände hur gardinerna fladdrade, men hon medger att det är mänskligt att vilja veta vad som har hänt när man ser ambulanser och likbil på gården. Både Ellen och Erik upplevde polismännens närvaro som obehaglig, fast de var ytterst finkänsliga och professionella och avlägsnade sig genast när Ellen hade berättat för dem om svärmoderns ”sjukjournal” och visat dem hennes mediciner och recept. En ung man från Räddningsverket stannade hos dem tills allt var över, och det upplevde Ellen som tryggt, någon månade om hur hon och Erik mådde.

Väl hemma gjorde Ellen upp en lista på vad som måste göras, och redan samma dag besökte de en begravningsentreprenör. Modern ville bli kremerad och ha en enkel begravning, och det respekterade Erik och Ellen. Endast de närmaste släktingarna deltog och minnesstunden hölls hemma hos Erik och Ellen. Båda tillställningarna var vackra och stämningsfulla. Vid

urnenedläggningen närvarade endast Erik och Ellen, de läste en dikt som modern sparat och lade ner den i graven med urnan. Två månader senare dog moderns syster, och också denna gång skötte Erik och Ellen om begravningen, men nu hade de rutin.

Eriks mors död var inte det enda dödsfallet i familjen, men nog det enda de närvarat vid. Två år tidigare hade Ellens far dött i obotlig sjukdom, och Ellen upplevde deras sista möte som mycket svårt, eftersom båda visste att han snart kommer att dö men ingendera av dem förmådde sig tala om det. Tre år senare dog både Ellens bror och hennes svåger. Samma år gifte sig också Ellens och Eriks dotter samt Ellens brorson, dessutom fyllde hon själv 50 år, men det planerade firandet byttes ut mot broderns begravning. Inom fyra månader firade Ellen och Erik en födelsedag, två bröllop och två begravningar, så det är inte underligt att Ellen säger att hon aldrig riktigt varken hann glädjas eller sörja ordentligt.

Källor och litteratur

Folkloristiska arkivet vid Åbo Akademi

Intervjuer:

Primärmaterial: Amanda Andersson. IF mgt 2002/50–51.
Agneta Andersson. IF mgt 2002/52.
Anton Andersson. IF mgt 2002/53–54.
Bodil Berg. IF mgt 2005/39–40.
Berit Berg. IF mgt 2005/41–42.
Cecilia Ceder. IF mgt 2006/26.
Charlotta Ceder. IF mgt 2006/27.
Daniela Dahl. IF mgt 2006/33.
David Dahl. IF mgt 2006/34.
Disa Dahl. IF mgt 2006/35.
Doris Dahl. IF mgt 2006/36.
Ellen Ek. IF mgt 2006/28 och IF mgt 2007/23.
Erik Ek. IF mgt 2006/29.

Sekundärmaterial: Sammanfattningar av intervjuer med experter kring döden. IF 2000/6:
Sjukhusläkare, HUS Pejas sjukhus
Poliskommissarie, Reso polis
Begravningsentreprenör A, Åbo
Kyrkoherde, Nådendal
Begravningsentreprenör B, Åbo. IF mgt 2001/4–5
Psykolog. IF mgt 2001/99–100.

Litteratur:

Om döden:

- Aagedal, Olaf (1994): "Döden på norsk" i Aagedal, Olaf (red.) *Döden på norsk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, s. 9–20.
- Aho, Heikki (1999): "Lääketieteen historia ja ruumis" i Kuparinen, Eero (toim.) *Kun aika loppuu. Kuolema historiassa*. Turun yliopiston historian laitos, Julkaisuja 52. Turku: Turun yliopisto, s. 93–104.
- Alandh, Tom (1975): *Döden talar man ju inte om: intervjuer*. Stockholm: Sveriges Radio.
- Alarm Ambulansförbundet: "Fotografering vid olyckor bör förbjudas", www.feber.se/foto/tag/alarmambulansforbundet (hämtat 13.8.2016)
- Alma, katalog över samlingarna i Åbo, sökordet "döden" i titlar, Åbo Akademi's bibliotek. www.abo.fi (hämtat 6.9.2011)
- Alver, Bente & Skjelbred Bolstad, Ann Helene (1994): *I dødens skygge. Tradisjoner ved livets slutt..* Stabekk: Vett & Viten A/S.

- Aukrust, Olav O. (1985): *Dødsrikets verdenshistorie: menneskehetens forestillinger og kunskaper om livet etter døden*. Oslo: Dreyer.
- Bauman, Zygmunt (1994a): *Döden och dödligheten i det moderna samhället*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Björklund, Lars & Gyllenswärd, Göran (2009): *Vägar i sorgen*. Stockholm: Natur och kultur.
- Bringéus, Nils-Arvid (2006): "Seder och bruk kring död och begravning" i Åkesson, Lynn (red.): *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson, s. 107–165.
- Bringéus, Nils-Arvid (1994): "Vår hållning till döden" i Söderpalm, Kristina (red.) *Dödens riter*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, s. 9–31.
- Bringéus, Nils-Arvid (1987): *Livets högtider*. Stockholm: LTs förlag.
- Bringéus, Nils-Arvid (1981): "Vår hållning till döden speglad genom begravningsseder förr och nu" i *Tradisjon – tidsskrift för folkeminnevitenskap* nr 11. Oslo.
- Burling, Robbins (1988): "Caro beliefs in the afterlife" i Cederroth, S., Corlin C. and Lindström, J. (ed.): *On the meaning of death: essays on mortuary rituals and eschatological beliefs*. Uppsala studies in cultural anthropology. Stockholm: Almqvist & Wiksell international, s. 31–38.
- Bø, Sigrid (1994): "Likferdskikkar i endring" i Agedal, Olaf (red.) *Døden på norsk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, s. 107–120.
- Cederroth, S., Corlin, C. and Lindström, J. (ed.) (1988): *On the meaning of death: essays on mortuary rituals and eschatological beliefs*. Uppsala studies in cultural anthropology. Stockholm: Almqvist & Wiksell international.
- Clark, David (ed.) (1993): *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers/The Sociological Review.
- Corlin, Claes (1988): "The journey through the Bardo: Notes on the symbolism of Tibetan mortuary rites and the Tibetan Book of the Dead" i Cederroth, S., Corlin, C. and Lindström, J. (ed.) (1988): *On the meaning of death: essays on mortuary rituals and eschatological beliefs*. Uppsala studies in cultural anthropology. Stockholm: Almqvist & Wiksell international, s. 63–76.
- Den goda döden. Om vård av döende cancerpatienter* (1980). Saunders, Cicily M. (red.) A WE/ Gebers.
- Dunstan, G.R. (1980): "Våra plikter mot de döende" i Saunders, Cicily M. (red.) *Den goda döden. Om vård av döende cancerpatienter*. AWE/GEBERS, s. 267–279.
- Dyregrov, Atle (2002): *Katastrofpsykologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Dyregrov, Kari & Atle (2008): *Det sociala nätverkets stöd vid plötsliga dödsfall – när livet måste gå vidare*. Studentlitteratur.
- Døden på norsk* (1994). Agedal, Olaf (red.). Ad Notam Gyldendal.
- Dödens riter* (1994): Söderpalm, Kristina (red.). Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Ekvik, Steinar (2005): *När gamla föräldrar dör. Den undervärderade sorgen*. Stockholm: Verbum.
- Elias, Norbert (1993): *Kuolevien yksinäisyys*. Helsinki: Gaudeamus.
- Enggren, Nils Göran (1978): *Att förlora sin livskamrat*. Stockholm: Berlings-Tryckmans.

- ETENE (2003): *Vård i livets slutskede – Promemoria utgiven av riksomfattande etiska delegationen inom hälso- och sjukvården* (ETENE). Helsingfors.
- Falk, Kati & Lönnroth, Ami (1999): *nära döden – nära livet. En bok om mod och livsvilja*. Wahlström & Widstrand.
- Finch, Janet & Wallis, Lorraine (1993): "Death, inheritance and life course" i Clark, David (ed.) *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers/The Sociological Review, s. 50–68.
- Fremantle, Francesca (1979): *Tiibetiläinen kuolleidenkirja*. Helsinki: WSOY.
- Förbjudna känslor*, del 3/5: Skam. Intervju med bl.a. Anders Kingo. Producerat av DR, visat i FST5 3.2.2009.
- Google: sökorden "döden", "kuolema", "death". www.Google.fi (hämtat 17.03.2014).
- Goss, Robert E. & Klass, Dennis (2005): *Dead but Not Lost. Grief Narratives in Religious Traditions*. Walnut Creek, CA: Alta Mira Press.
- Grönlund, Elina (1998a): "Kuolemisen kokemus" i Grönlund, Elina & Huhtinen, Aili *Läheemmäs kuolevaa*. Helsinki: Kirjayhtymä Oy, s. 46–70.
- Grönlund, Elina (1998b): "Tukea antavia lähestymistapoja kuolevan hoidossa" i Grönlund, Elina & Huhtinen, Aili *Läheemmäs kuolevaa*. Helsinki: Kirjayhtymä Oy, s. 71–94.
- Gustafsson, Christer: (2006): "Praktiska råd när någon dör" i Åkesson, Lynn (red.): *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson, s. 219–270.
- Gustavsson, Anders (2003): *Gravstenen i Norge och Sverige som symbol för känslor, tankar och idéer i vår egen tid*. Oslo: Novus forlag.
- Gustavsson, Anders (2001): "Att forska om andras sorg. Etiska och känslomässiga perspektiv i samband med aktuella fältarbeten". *Tradisjon, Tidsskrift for folkloristikk*, nr 2/2001, s. 31–40. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagberg, Louise (2015): *När döden gästar: svenska folkseder och svens folketro i samband med död och begravning*. Stockholm: Ersatz
- Hakkarainen, Pekka (1999): "Kuolema ja yhteiskunta" i Kuparinen, Eero (toim.) *Kun aika loppuu. Kuolema historiassa*. Turun yliopiston historian laitos, Julkaisuja 52. Turku: Turun yliopisto, s. 38–59.
- Haverinen, Anna (2014): *Memoria virtualis – death and mourning rituals in online environments*. Turku: Turun yliopisto, Annales Universitatis Turkuensis B 386.
- Hbl: "Över 100-åringar i Finland" i *Hufvudstadsbladet* 19.7.2013, s. 4. Vanda: KSF Medias tryckeri
- Hodne, Bjarne (1980): *Å leve med døden. Folkelige forestillinger om døden og de døde*. Oslo: Aschehoug.
- Hyvä kuolema* (1995). Simonen, Leila (toim.) Helsinki: Stakes, Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskus. Tutkimuksia 59.
- I dødens skygge. Tradisjoner ved livets slutt*. (1994) Alver, Bente & Skjelbred Bolstad, Ann Helene (red.). Stabekk: Vett & Viten A/S.
- Inför döden* (2006). Åkesson, Lynn (red.). Höganäs: Edition Andersson.

- Jannerbo, Börje (1983): "De anhörigas situation" i *Vår hållning till döden*. Umeå: Skytteanska Samfundet.
- Jarlert, Anders (1993): "Kyrkans budskap – människans behov" i Söderpalm, Kristina (red.) *Dödens riter*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, s. 189–194.
- Josefsson, Gösta (1995): *Medan vi har tid. Om planering inför döden*. Stockholm: Verbum Förlag AB.
- Järveläinen, Matti (2007): *Elämä jatkuu. Surukodin kirja*. 5. painos. Helsinki: Kirjapaja.
- Kaliva, Visa (2000): *Egyptiläinen kuolleiden kirja*. Fiskars: Quius-kirja.
- Karlsson, Eva M. (2008): *Livet nära döden. Situationer, status och social solidaritet vid vård i livets slutskede*. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusstudier.
- Kock-Redfors, Maria (2002): *Plötslig oväntad död. Att ta hand om anhöriga i akut kris*. Sävedalen: Warne Förlag.
- Koski, Katariina (2011): "Kuolema elävien naapurina. Lectio praecursoria Helsingin yliopistossa 5.3.2011" i *Elore* 1/2011, s. 77–82.
- Kragh, Birgitte (2003): *Til jord skal du blive ... Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780–1990*. Aabenraa: Museumsrådet for Sønderjyllands Amt nr. 9.
- Kun aika loppuu. Kuolema historiassa* (1999). Kuparinen, Eero (toim.) Turun yliopiston historian laitos, Julkaisuja 52. Turku: Turun yliopisto.
- Kuoleman filosofia* (2002). Kiiskinen, Terhi & Pihlström, Sami (toim.). Filosofisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 1. Helsinki: Helsingin yliopisto, Filosofian laitos, Käytännöllisen filosofian laitos.
- Kübler-Ross, Elisabeth (1991): *Döden är livsviktig. Om livet, döden och livet efter döden*. Bokförlaget Natur och Kultur.
- Kübler-Ross, Elisabeth (1974): *Samtal inför döden: människor som vet att de skall dö talar här öppet med några läkare, socionomer, psykologer och präster om sina önskningar, sin ångslan och sin fruktan*. Stockholm: Bonnier.
- Lindqvist, Martti (2007): *Toivosta ja epätoivosta*. Helsinki: Kirjapaja.
- Lindqvist, Martti (2002): *Kuolemaa väkevämpi*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Lindqvist, Martti (1999): *Surun tie*. Helsinki: WSOY.
- Lundgren, Britta (2006): *Ovänta död – förväntad sorg. En etnologisk studie i sörjandets processer*. Etnologiska skrifter: 37, Umeå universitet. Falun: Carlsson Bokförlag.
- Mariné Ferrer, Julio (1981): *I väntan på döden. En etnologisk undersökning av åldringarnas situation på en långvårdsavdelning (1976–1977)*. Stockholms Universitet, Institutet för folklivsforskning. Stockholm: Förlaget Akademilitteratur.
- Mellor, Philip (1993): "Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death" i Clark, David (ed.) *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers/The Sociological Review, s. 11–30.
- Molander, Gustav (2008): "Att vila bredvid den allra käraste" i *Hufvudstadsbladet* 1.11.2008, s. 26. Vanda: KSF Medias tryckeri.

- Molander, Gustaf (1999a): *Työnä kuoleman hoitaminen. Mistä voimavarat?* Helsinki: SMS-julkaisut.
- Molander, Gustaf (1999b): *Askel lyhenee, maa kutsuu – yli 80-vuotiaiden kuolema eletyn valossa.* Helsinki: SMS-julkaisut.
- Nevalainen, Kari (2002): ”Kuolleiden oikeuksista” i Kiiskinen, Terhi & Pihlström, Sami (toim.) *Kuoleman filosofia.* Filosofisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 1. Helsinki: Helsingin yliopisto, Filosofian laitos, Käytännöllisen filosofian laitos, s. 157–170.
- Niiniluoto, Ilkka (2002): ”Kuolema ja mielenrauha” i Kiiskinen, Terhi & Pihlström, Sami (toim.) *Kuoleman filosofia.* Filosofisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 1. Helsinki: Helsingin yliopisto, Filosofian laitos, Käytännöllisen filosofian laitos, s. 37–43.
- Nikkonen, Merja (1995a): ”Kuolevan hoitotyö – hoitoalan työntekijöiden kokemuksia Helsingissä ja Torniossa” i Simonen, Leila (toim.) *Hyvä kuolema.* Helsinki: Stakes, Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus. Tutkimuksia 59, s. 33–50.
- Nikkonen, Merja (1995b): ”Kun kuolema tapahtuu kotona – omaishoitajien kokemuksia” i Simonen, Leila (toim.) *Hyvä kuolema.* Helsinki: Stakes, Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus. Tutkimuksia 59, s. 77–92.
- On the meaning of death: essays on mortuary rituals and eschatological beliefs* (1988). Cederroth, S., Corlin, C. & Lindström, J. (ed.). Uppsala studies in cultural anthropology. Stockholm: Almqvist & Almqvist international.
- Pargament, Kenneth I. (1997): *The Psychology of Religion and Coping. Theory, Research, Practice.* New York: The Guilford Press.
- Parkes, C. Murray (1980): ”Psykologiska aspekter” i Saunders, Cicily M. (red.) *Den goda döden. Om vård av döende cancerpatienter.* AWE/Gebers, s. 74–104.
- Pedersörenejdens kyrkliga samfällighet: begravningsinfo. www.pedersorenejdensforsamlingar.fi (hämtat 27.6.2016).
- Pulkkinen, Mari (2016): *Salattu, suoritteu ja salainen suru. Läheisen menettäminen kokonaisvaltaisena kokemuksena.* E-thesis, Helsingin yliopisto. (hämtat 13.8.2016)
- Puolimatka, Tapio (2002): ”Kasvatus kuolemaan” i Kiiskinen, Terhi & Pihlström, Sami (toim.) *Kuoleman filosofia.* Filosofisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 1. Helsinki: Helsingin yliopisto, Filosofian laitos, Käytännöllisen filosofian laitos, s. 139–156.
- Qvarnström, Ulla (1993): *Vår död.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Qvarnström, Ulla (1979): *Upplevelser inför döden. Samtal vid livets slut.* Bokförlaget Natur och Kultur.
- Raunkiær, Mette (2007): *Att være døende hjemme – hverdagsliv og idealer.* Lund: Lunds Universitet, Socialhögskolan.
- Rentola, Annika (2015): ”Avdelning 11” i *Hufvudstadsbladet* 20.7.2015. Vanda: KSF Medias tryckeri.
- Rentola, Annika (2008): ”Av jord – till jord” i *Hufvudstadsbladet* 1.11.2008. Vanda: KSF Medias tryckeri.
- Rubow, Cecilie (1993): *At sige ordentligt farvel. Om begravelser i Danmark.* Fredriksberg: Forlaget ANIS.

- Salonen, Tuula (2000): *Ei kai hän vain ole kuollut?* Tampere: MC-Pilot Oy Kustannus.
- Sandberg, Christina (2009): "‘We didn’t think he would die.’ How members in one family express their powerlessness when faced with death" i *Brecha de fragilidad. The Fragility Gap. Análisis sobre la muerte y la esperanza de vida ante la longevidad. An analysis of death and life expectancy in the face of longevity*. Editr. Isidro López-aparicio. Editorial Universidad de Granada.Colec. Eirene. Instituto de la Paz y os Conflictos. Granada, s. 115–124.
- Sandberg, Christina (2007): "‘Vi talade aldrig om att hon dör’. Om hur känslor får uttryck i en familjs berättelser om döden." i *Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*, (red.) Lena Marander-Eklund & Ruth Illman. Riga: Gidlunds förlag, Livonia Print, s. 169–182.
- Sandberg, Christina (2004): "An Application of Propp’s Morphology on Commemorative Verses in Obituaries" i *ARV 2004 Nordic Yearbook of Folklore*, utg. The Royal Gustavus Adolphus Academy. Uppsala, Sweden, s. 173–196.
- Sandberg, Christina (2002): "Djupt sörjd och saknad. En studie i dödsannonsens budskap" i *Budkavlen 2002*, utg. Institutet för folklivsforskning vid Åbo Akademi. Åbo, s. 91–103.
- Sandman, Lars (2001): *A good death. On the value of death and dying*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Saresmaa, Tuija (2007): *Omaelämäkerran rajapinoilla. Kuolema ja kirjoitus*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 92. Jyväskylän yliopisto. Vaajakoski: Gummerus Kirjapaino Oy.
- Saunders, Cicily M. (1980): "Lämplig behandling och värdig död" i Saunders, Cicily M. (red.) *Den goda döden. Om vård av döende cancerpatienter*. AWE/Gebers, s. 15–27.
- Sinnemäki, Aino & Simonen, Leila (1995a): "Mitä kolmessa vuodessa tapahtui? Hyvä kuolema -projekti kymmenessä kunnassa" i Simonen, Leila (toim.) *Hyvä kuolema*. Helsinki: Stakes, Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimus- ja kehittämiskeskus. Tutkimuksia 59, s. 15–32.
- Sinnemäki, Aino & Simonen, Leila (1995b): "Että mitäs sitten kun sun potilas kuolee – lääkäri kuolevan potilaan hoidossa" i Simonen, Leila (toim.) *Hyvä kuolema*. Helsinki: Stakes, Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimus- ja kehittämiskeskus. Tutkimuksia 59, s. 51–76.
- Sinnemäki, Aino & Simonen, Leila (1995c): "Hän on muuttanut parempaan maahan – suomalaiset kirjoittavat kuolemasta" i Simonen, Leila (toim.) *Hyvä kuolema*. Helsinki: Stakes, Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimus- ja kehittämiskeskus. Tutkimuksia 59, s. 93–106.
- Skjeltved Bolstad, Ann Helene (1994a): "Å være til stede i sitt eget liv – Ritualenes betydning" i Alver, Bente, Skjeltved Bolstad, Ann Helene *I dødens skygge. Tradisjoner ved livets slutt*. Stabekk: Vett & Viten A/S; s. 29–42.
- Skjeltved Bolstad, Ann Helene (1994b): "Sorgens uttrykk – Mellom det offentlige og det private" i Alver, Bente, Skjeltved Bolstad, Ann Helene *I dødens skygge. Tradisjoner ved livets slutt*. Stabekk: Vett & Viten A/S; s. 43–60.
- Social- och hälsovårdsministeriet (2010): *God terminalvård i Finland. Rekommendationer för terminalvård baserade på hörande av sakkunniga*. Social- och hälsovårdsministeriets publikationer 2010:13. Helsingfors: Universitetstryckeri.
- Sorg i fokus: Hur länge får man sörja en död nära anhörig*. www.sorg.ifokus.se (hämtat 6.12.2015)

- SOU (2001): *Döden angår oss alla. Värdig vård vid livets slut*. Slutbetänkande från Kommittén om vård i livets slutskede. Stockholm: Statens offentliga utredningar 2001:6.
- Statistikcentralen (2011a): *Kuolemansyyt 2010; 2010 Liitetaulukko 1a. Kuolleet peruskuolemansyyn (54-luokkainen luokitus) ja iän mukaan 2010, molemmat sukupuolet (16.12.2011)* www.tilastokeskus.fi/til/ksyyt/tau.html (hämtat 17.6.2012)
- Statistikcentralen (2011b): *Kuolleet*. www.tilastokeskus.fi/til/kuol/taul.html. Tietokantataulukot. Veloituksettomat PX-Web taulukot (hämtat 17.6.2012)
- Svenska yle, nyheter (2016): ”Vanligt med vanvård inom äldrevårde”. www.svenska.yle.fi, 24.5.2016
- Svenska yle, nyheter (2016): ”Polisen utreder fall av misshandel vid Kuppis sjukhus i Åbo”. www.svenska.yle.fi, 17.3.2016
- Svenska yle, nyheter (2016): ”Utan insatser kan gamla dö”. www.svenska.yle.fi, 13.3.2016
- Svenska yle, nyheter (2015): ”Ny vårdlag för äldre oroar”. www.svenska.yle.fi, 11.5.2015
- Svensson, Ingeborg (2007): *Liket i garderoben*. Stockholm: Normal förlag.
- Sørbye Wergeland, Liv (1994): ”Döden i institusjon – ritualer rundt dødsleie og død ” i Agedal, Olaf (red.) (1994) *Døden på norsk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, s. 97–105.
- Tanggaard, Per (1994): ”Død og gravferd – privatisering og profesjonalisering” i Agedal, Olaf (red.) *Døden på norsk*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, s. 83–95.
- THL, Institutet för hälsa och välfärd: *Vårdtestamente*. www.Suomi.fi (hämtat 13.8.2016)
- Vuola, Eeva (1989): *Förändring i emblembruket i de finländska dödsannonserna*. Opublicerad avhandling pro gradu i ämnet kyrkohistoria och praktisk teologi. Åbo: Åbo Akademi.
- Wahlström, Erik (2008): ”Nej, religionen visnade inte bort” i *Hufvudstadsbladet* 24.8.2008, s. 16–17. Helsingfors.
- Wallin, Kerstin (1993): ”Sorgens ansikte” i Söderpalm, Kristina (red.) *Dödens riter*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, s. 195–199.
- Wolkoff, Robert L. (1993): ”Tankar om döden” i Söderpalm, Kristina (red.) *Dödens riter*. Stockholm: Carlssons Bokförlag, s. 129–138.
- Wyller, Torill (1994): ”Død og mote” samt ”Livet, døden og barna” i Agedal, Olaf (red.) *Døden på norsk*. Oslo, s. 71–82.
- Yle Uutiset: ”Saako uhria todellakin kuvata onnettomuuspaikalla?” Kotimaa 14.5.2016, www.yle.fi/uutiset (hämtat 13.8.2016)
- Ågren Bolmsjö, Ingrid (2006): ”Känslor och tankar kring döden” i Åkesson, Lynn (red.) *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson, s. 65–105.
- Åkesson, Lynn (2006) ”Föränderlig död” i Åkesson, Lynn (red.) *Inför döden*. Höganäs: Edition Andersson, s. 9–29.
- Åkesson, Lynn (1997): *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm: Natur och kultur.

Åkesson, Lynn (1996): ”Döda kroppars budskap” i Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (red.) *Kroppens tid. Om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle*. Bokförlaget Natur och Kultur, s. 219–250.

Åsare, Rolf (red.) (1996). *Dödsannonser. 128 minnesverser och vanliga symboler*. Göteborg: Stillförlaget.

Österman, Bernt (2002): ”Voiko filosofia auttaa meitä kohtaamaan kuoleman?” i Kiiskinen, Terhi & Pihlström, Sami (toim.) *Kuoleman filosofia*. Filosofisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 1. Helsinki: Helsingin yliopisto, Filosofian laitos, Käytännöllisen filosofian laitos, s. 13–25.

Om makt:

Alhanen, Kai (2007): *Käytännöt ja ajattelu Michel Foucault'n filosofiassa*. Helsinki: Gaudeamus.

Dreyfus, Hubert L. & Rabinow, Paul (1983): *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.

Foucault, Michel (2005): *Tiedon arkeologia*. Tampere: Vastapaino.

Foucault, Michel (2002): *Sexualitetens historia. Band I: Viljan att veta*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.

Foucault, Michel (2000): *Tarkkailla ja rangaista*. Keuruu: Otavan Kirjapaino Oy.

Foucault, Michel (1998): *Seksuaalisuuden historia: Tiedontahto, Nautintojen käyttö, Huoli itsestä*. 2. painos. Helsinki: Gaudeamus.

Foucault, Michael (1993): *Diskursens ordning. Installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

Foucault, Michel (1989): *The birth of the clinic*. London and New York: Routledge.

Foucault, Michel (1987): *Övervakning och straff*. Lund: Studentlitteratur.

Foucault, Michel (1983a): *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Lund: Arkiv.

Foucault, Michel (1983b): ”The Subject and Power”, Afterword i Dreyfus, Hubert L. & Rabinow, Paul: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.

Foucault, Michel (1980a): *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writing 1972–1977*. Brighton: Harvest Press.

Foucault, Michel (1980b): *The Order of Things. An Archeology of the Human Sciences*. Bristol: J.W. Arrowsmith Ltd.

Gordon, Colin (1980): ”Afterwords” i Foucault, Michel: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writing 1972–1977*. Bristol: J.W. Arrowsmith Ltd.

Helén, Ilpo (1998): ”Elämä seksuaalisuudessa” slutord i Foucault Michel: *Seksuaalisuuden historia: Tiedontahto, Nautintojen käyttö, Huoli itsestä*. 2.painos. Helsinki: Gaudeamus, s. 493–512.

Hörnqvist, Magnus (1996): *Foucaults maktanalys*. Stockholm: Carlsson.

Jokinen, Arja & Juhila Kirsi (1993): ”Valtasuhteiden analysoiminen” i Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen Eero (toim.): *Diskurssianalyysin aakkoset*. Tampere: Vastapaino, s. 75–108.

- Kusch, Martin (1993): *Tiedon kentät ja kerrostumat*. Oulu: Pohjoinen (Kaleva).
- Nietzsche, Friedrich (1968): *The Will to Power*. New York: Random House Inc.
- O'Leary, Timothy (2002): *Foucault: the art of ethics*. London: Continuum.
- Russel, Bertand (1938): *Power. A New Social Analysis*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Sunesson, Sune (1987): "Inledning" i Foucault, Michel: Övervakning och straff. Lund: Studentlitteratur.
- Wrong, Dennis H. (1988): *Power. Its Forms, Bases, and Uses*. Oxford: Blackwell.
- Ylikoski, Petri (2000): "Onko valta kyky-käsité? i Rääkkä, Juha & Wennberg, Mikko (toim.) *Mitä on valta?* Helsinki: Unipress, s. 13–34.

Övrigt:

- Adelswärd, Viveka (1997): "Berättelser från älgpassen. Om metoder för att analysera jaktberättelsers struktur, poäng och sensmoral" i Hydén, Lars-Christer och Hydén Margareta (red.) *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber, s. 198–235.
- Adelswärd, Viveca (1996): *Att förstå en berättelse: eller historien om älgen*. Stockholm: Blomberg.
- Ahlberg, Karin (2004): "Att skapa och transkribera en berättelse – en del av tolkningen" i Skott, Carola (red.) *Berättelsens praktik och teori – narrativ forskning i ett hermeneutiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur, s. 73–83.
- Ahmed, Sara (2004): *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Alsmark, Gunnar (2001): "Indelning" i Gunnar Alsmark (red.) *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*. Lund: Studentlitteratur, s. 9–20.
- Andersson, Erik (1996): *Grammatik från grunden. En koncentrerad svensk satslära*. Uppsala: Hallgren & Fallgren, 2:a uppl.
- Aro, Laura (2001): "Self-reflection and ethics" i Ulrika Wolf-Knuts & Annikki Kaivola-Bregenhøj (eds.) *Pathways. Approaches to the study and teaching of folklore*. Turku: NNF, s. 145–153.
- Arvidsson, Alf (1998): *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Etnologiska skrifter 10. Lund: Studentlitteratur.
- Arvidsson, Alf (1993): "Etnologerna och berättandet" i Alf Arvidsson (red.) *Muntligt berättande. Verklighetskonstruktion och samhällspegel. Temadag vid Etnologiska institutionen vid Umeå universitet den 25 maj 1992*. Etnologiska skrifter 2. Umeå: Umeå universitet, s. 9–14.
- Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv* (1997) Hydén, Lars-Christer & Hydén Margareta (red.) Stockholm: Liber.
- Bal, Mieke (1985): *Narratology: introduction to the theory of narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
- Bauman, Richard (1986): *Story, performance, and event. Contextual studies of oral narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmunt (1994b): "Från pilgrim till turist" i *Moderna tider* nr 47, s. 20–34.

- Bauman, Zygmunt (1993): *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
- Berger, Arthur Asa (1997): *Narratives in popular culture, media and everyday life*. London: Sage.
- Berättelsens praktik och teori – narrativ forskning i ett hermeneutiskt perspektiv* (2004) Skott, Carola (red.) Lund: Studentlitteratur.
- Bibel 2000*. Svenska Bibelsällskapet. www.bibeln.se (hämtat 2.7.2009)
- Charmaz, Kathy (2014): *Constructing grounded theory*. Hampshire, Great Britain: Asford Colour press.
- Cicero, Marcus Tullius (1968): *Om ålderdom – om vänskap*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustri Ab.
- Clark, Jack, A. och Mishler, Eliot, G. (1997): ”Att hantera patienters berättelser. En syn på läkarens uppgift” i Hydén, Lars-Christer och Hydén Margareta (red.) *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber, s. 127–172.
- Crafoord, Clarence (1995): *Människan är en berättelse. Tankar om samtalskonst*. Stockholm: Natur och kultur.
- Diskurssianalysin aakkoset* (1993). Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen, eero (toim.). Tampere: Vastapaino.
- Drakos, George (2005): *Berättelsen i sjukdomens värld. Att leva med hiv/aids som anhörig i Sverige och Grekland*. Eslöv: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Drakos, George (1997): *Makt över kropp och hälsa. Om leprasjukas självförståelse i dagens Grekland*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposium.
- Ehn, Billy (1996): ”Närhet och avstånd” i Ehn, Billy & Löfgren, Orvar *Vardagslivets etnologi. Reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur, s. 89–183.
- Ehn, Billy & Klein, Barbro (1994): *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlsson.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (2001): *Kulturanalys*. Malmö: Gleerup.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (1996): *Vardagslivet etnologi*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar (1982): *Kulturanalys: ett etnologiskt perspektiv*. Malmö: Liber.
- Ekman, Inger & Skott, Carola (2004): ”Hjärtats oro – att förklara och förstå” i Skott, Carola (red.) *Berättelsens praktik och teori – narrativ forskning i ett hermeneutiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur, s. 103–127.
- Etnologiskt fältarbete* (1999) Kajser, Lars & Öhlander, Magnus (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Frid, Ingvar (2004): ”Att ta del av en berättelse – en resa mot ett okänt mål” i Skott, Carola (red.) *Berättelsens praktik och teori – narrativ forskning i ett hermeneutiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur, s. 117–127.
- Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar (2004): ”Hur känns kultur?” i *Kulturella perspektiv* 2004:4. Umeå.
- Fägerborg, Eva (1999): ”Intervjuer” i Kajser, Lars & Öhlander, Magnus (red.) *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur, s. 55–72.

- Gadamer, Hans-Georg (1977): ”Tidsavstånd, verkningshistoria och tillämpning i hermeneutiken” i Horace Engdahl, Ola Holmberg, Roland Lysell, Arne Melberg och Anders Olsson (red.) *Hermeneutik*. Stockholm: Raben & Sjögren, s. 88–109.
- Galloway Young, Katarine (1987): *Taleworlds and storyrealm. The phenomenology of narrative*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Gerber, Sofi (2011): *Öst är Väst men Väst är bäst. Osttysk identitetsformning i det förenade Tyskland*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Ethnology 5. Stockholm: US-AB.
- Giddens, Anthony (1984): *Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Toiminnan, rakenteen ja ristiriidan käsitteet yhteiskunta-analysissä*. Helsinki: Otava.
- Goffman, Erving (1974): *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*. Stockholm: Raben & Sjögren.
- Habermas, Jürgen (1994): *Järki ja kommunikaatio. Tekstejä 1981–1989*. 2. uudistettu painos. Helsinki: Gaudeamus.
- Hallberg, Peter (1993): ”Språkets rörelse över tingen” i *Språket och bilderna. Svenskläraryrkesförbundet årskrift 1993*. Svenskläraryrkesförbundet nr 212. Nacka.
- Heimo, Anne (2002): ”Untold stories, Twice-told Tales – How People Narrate their Own Histories” i Ulrika Wolf-Knuts & Annikki Kaivola-Bregenhøj (eds.) *Pathways. Approaches to the study and teaching of folklore*. Turku: NNF, s. 155–176.
- Henriksson, Blanka (2007): ”Var trogen i allt”. *Den goda kvinnan som konstruktion i svenska och finlandssvenska minnesböcker 1800–1980*. Åbo: Åbo Akademi Förlag.
- Hermeneutik* (1997). Engdahl, Horace, Holmberg, Ola, Lysell, Roland, Melberg, Arne och Olsson, Anders (red.). Stockholm: Raben & Sjögren.
- Honko, Lauri (1998): ”Att synliggöra textualiseringsprocessen” i *Tradisjon 1998/1*, s. 33–41. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hydén, Lars-Christer (1997): ”De otaliga berättelserna” i Hydén, Lars-Christer och Hydén Margareta (red.): *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber, s. 9–29.
- Hydén, Margareta (1997): ”Berättelsen i psykoanalytisk värld” i Hydén, Lars-Christer och Hydén Margareta (red.): *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber, s. 173–197.
- Härkönen, Ulla (1985): ”Om textstruktur och meningsbyggnad i finlandssvenska dödsannonser 1865–1975” i Pitkänen, Antti J. (red.) *Skrifter utgivna av institutionen för filologi vid Tammerfors universitet. Nordisk filologi nr 11*. Tammerfors.
- Johansson, Anna (2005): *Narrativ teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Jokinen, Arja & Juhila Kirsi & Suoninen Eero (1993): ”Diskursiivinen maailma. Teoreettiset lähtökohdat ja analyttiset käsitteet” i Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen Eero (toim.): *Diskurssiianalyysin aakkoset*. Tampere: Vastapaino, s. 17–47.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (2005): ”Homo narrans – people making naratives” i *FF network for the Folklore Fellows*, No. 29, December 2005. Turku: Folklore Fellows.

- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (2003): "The narrators's emotions" i Tarkka, Lotte (ed.) *Dynamics of tradition: perspectives on oral poetry and folk belief: essays in honor of Anna-Leena Siikala on her 60th birthday 1st January 2003*. Helsinki: Finnish Literary Society. *Studia Fennica Folkloristica* 13, s. 329–342.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (2000): "Levnadsberättelser och identitet" i Ulf Palmenfelt (red.) *Aspekter på narrativitet*, s. 51–62. Åbo, Åbo Akademi.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (1996): *Narrative and Narrating. Variation in Juho Oksanen's Storytelling*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, *Academica Scientiarum Fennica*.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (1989): "Factors influencing the formulation of narration" i Anna-Leena Siikala (ed.) *Studies in oral narrative*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. *Studia Fennica Folkloristica* 1, NIF publications 24, s. 153–166.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki (1988): *Kertomus ja kerronta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. SKS:n toimituksia 480.
- Kleinman, Sherryl & Copp, Martha A. (1993) *Emotions and fieldwork*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Kosonen, Laura (2010): "Familjebegrepp inom den sociala tryggheten förbryllar" i *Sosiaalivakuutus 3/2010*. Facktidsskrift om social- och hälsoskyddet för FPA:s intressentgrupper, s. 41. Utgivare: Kansaneläkelaitos, Helsinki; Paino PunaMusta Oy, Joensuu.
- Kristeva, Julia (1993): *Puhuva subjekti. Tekstejä 1967–1993*. Helsinki: Gaudeamus.
- Kronqvist, Camilla (2008): *What we talk about when we talk about love*. Åbo: Åbo Akademi.
- Kronqvist, Camilla (2007): "Känslor betydelse för vår förståelse av oss själva och världen" i Marander-Eklund, Lena & Illman, Ruth (red.) *Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*. Riga: Lavonia Print, s. 13–30.
- Kälvemark, Ann-Sofie (1985): "Kommer familjen att överleva? Historiska aspekter på äktenskap och familj i det svenska samhället", i Bal, Mieke: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press, s. 13–29.
- Labov, William (1972): *Language in the inner city. Studies in black English vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ljungström, Åsa (1997): Öster om Arlanda. *En etnologisk studie av berättelser och föremål i en hemslöjdsinventering* Skrifter från Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet. Uppsala.
- Lukin, Kaarina (2013): "Kohti inhimillisempiä syöpähoitoja" i *Elore* 1/2013, s. 295–298.
- Marander-Eklund, Lena (2009): "'Kanske den bästa tiden i mitt liv'. Analys av emotioner i ett frågelistsmaterial om livet i efterkrigstidens Finland" i *Tidskrift för kulturforskning* 4/2009, s. 22–38. (Norge)
- Marander-Eklund, Lena (2000): *Berättelser om barnafödande: form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Åbo: Åbo Akademis förlag, Åbo.
- Mazzarella, Merete (1993): *Att skriva sin värld. Den finlanssvenska memoartraditionen*. Helsingfors: Söderströms.
- Meurling, Birgitta (1996): *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*. Stockholm: Carlsson.

- Mishler, Elliot, G. (1997): "Modeller för berättelseanalys" i Hydén, Lars-Charister & Hydén Margareta (red.): *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber, s. 63–126.
- Mishler, Elliot G. (1993): *Research Interviewing. Context and Narrative*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 5th printing.
- Möijer, Kjell (1998): *Svensk språkstil. Stil & stilanalys*. Solna: Ekelund.
- Norrby, Catrin (1998): *Vardagligt berättande. Form, funktion och förekomst*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Nylund Skog, Susanne (2002): *Ambivalenta upplevelser & mångtydiga berättelser. En etnologisk studie av barnafödande*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Ottenberg, Simon (1993): "Thirty Years of Fieldnotes: Changing Relationships to the Text" i Sanjek, Roger (ed.) *Fieldnotes. The Makings of Anthropology*. Ithaca and London: Cornell University Press, s. 139–160.
- Paal, Piret (2010): *Written cancer narratives. An ethnomedical study of cancer patient's thoughts, emotions and experiences*. Tartu: ELM Scholarly press.
- Palmenfelt, Ulf (2012): *Isberg och planeter: berättelser och materialiteter*. Konferensbidrag. www.diva-portal.org/smash/
- Palmgren, Ann-Charlotte (2014): *Göra ätstörd. Om flickskap, normativitet och taktik i bloggar*. Åbo: Åbo Akademi Förlag.
- Parker, Ian (1992): *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*. London: Routledge.
- Pathways. Approaches to the Study and Teaching of Folklore* (2001). Wolf-Knuts, Ulrika & Kaivola-Bregenhøj, Annikki (ed.). Turku: Åbo Akademi University.
- Platon (1986): *Teokset 6. Lait*. Helsinki: Otava.
- Polanyi, Livia (1985): *Telling the American story. A structural and cultural analysis of conversational storytelling*. Norwood: Ablex.
- Polkinghorne, Donald E. (2013): "Narrative identity and psychotherapy" i Asplund Ingemark, Camilla (ed.) *Therapeutic uses of story telling. An interdisciplinary approach to narration as therapy*. Lund: Nordic Academic Press, s. 21–42.
- Pripp, Oskar (1999): "Reflektion och etik" i Lars Kajser och Magnus Ölander (red.) *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur, s. 41–54.
- Pörn, Ingmar (1977): *Action Theory and Social Science. Some Formal Models*. Dordrecht: D. Riedel Publishing Company.
- Ranninen, Tua (2010): "Begreppet familj ändras hela tiden" i *Hufvudstadsbladet* 2.6.2010, s. 16–17. Helsingfors.
- Repstad, Pål (2007): *Närhet och distans. Kvalitativa metoder i samhällsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Ricœur, Paul (2000): *Tulkinnan teoria*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Ricœur, Paul (1988): *Från text till handling. En antologi om hermeneutik*, (red.) Peter Kemp & Bengt Kristensson. Stockholm/Lund: Symposium Bokförlag & Tryckeri AB.

- Ricoeur, Paul (1977a): "Distansering som hermeneutisk funktion" i *Hermeneutik*, (red.) Horace Engdahl, Ola Holmberg, Roland Lysell, Arne Melberg och Anders Olsson. Stockholm: Raben & Sjögren, s. 135–151.
- Ricoeur, Paul (1977b) "Metafor och hermeneutik" i *Hermeneutik*, (red.) Horace Engdahl, Ola Holmberg, Roland Lysell, Arne Melberg och Anders Olsson. Stockholm: Raben & Sjögren, s. 152–168.
- Riessman, Catherine, K. (1997): "Berätta, transkribera, analysera. En metodologisk diskussion om personliga berättelser i samhällsvetenskaper" i Hydén, Lars-Christer och Hydén Margareta (red.): *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber, s. 30–62.
- Rooth, Anna Birgitta (1965): *Folklig diktning. Form och teknik*. Lund: Studentlitteratur.
- SAOL (2015): *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. Stockholm: Norstedt. 14 uppl.
- Siikala, Anna-Leena (1990): "Interpreting oral narratives" i *Smärta och smärtbehandling. FF Communication 245*.
- Skott, Carola (2004): "Berättelsens betydelse" i Skott, Carola (red.) *Berättelsens praktik och teori – narrativ forskning i ett hermeneutiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur, s. 9–11.
- Språkriktighetsboken utarbetad av Svenska språknämnden* (2005): Norge: AiT Otta.
- Strandén-Backa, Sofie (2013): "Dealing with emotions" i Asplund Ingemark, Camilla (ed.) *Therapeutic uses of storytelling. An interdisciplinary approach to narration as therapy*. Lund: Nordic Academic Press, s. 85–100.
- Strandén, Sofie (2007): "Släkt, bekanta och stoppade yllesockor. Tankar om tillit i den folkloristiska intervjun" i Marander-Eklund, Lena & Illman, Ruth (red.) *Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*. Riga: Gliglunds förlag Livonia Print, s. 92–103.
- Strauss, Anselm & Corbin, Juliet (1998): *Basics of qualitative research. Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Suoninen, Eero (1993a): "Kielen käytön vaihtelevuuden analysoiminen" i Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen Eero (toim.) *Diskurssianalyysin aakkoset*. Tampere: Vastapaino, s. 48–74.
- Suoninen, Eero (1993b): "Mistä on perheenäidit tehty? Haastattelupuheen analyysi" i Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen Eero (toim.) *Diskurssianalyysin aakkoset*. Tampere: Vastapaino, s. 111–150.
- Svanberg, Jan (2003): *Schmantropologi i gränlandet mellan forskning och praktik. En studie av förhållandet mellan schamanismforskning och neoschamanism*. Åbo: Åbo Akademis Förlag.
- Svenska skrivregler utgivna av Svenska språknämnden* (2001). Stockholm: Liber.
- Svensk ordbok* (1999) 3:e rev. uppl., Norstedts.
- Svensson, Birgitta (2001): "Livstid" i Gunnar Alsmark (red.) *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*. Lund: Studentlitteratur, s. 38–61.
- Taylor, Charles (1992): *Sources of the self. The making of modern identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teosofi. En kort presentation* (2003). Malmö: Online Teosofiks Kompaniet [hämtat 20.6.2016]

- Teosofiska Samfundet: ”Teosofi. En tidlös visdom”. www.teosofiskasamfundet.se [hämtat 206.2016]
- Trost, Jan, Levin, Irene (1999): *Att förstå vardagen – med ett symbolisk interaktionistiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Turunen, Arja (2011): *Hame, housut, hamehousut! Vai mikä on tulevaisuutemme?* Kansantieteellinen arkisto 53, Suomen muinaismuistoyhdistys. Vaasa: Waasa graphics Oy.
- Vasenkari, Maria (1995): ”Några synpunkter på dialogisk antropologi” i *Nord Nytt* nr 58, s. 47–51.
- Wennersjö, Anna (2012): Kärnfamiljen fortfarande vanligast. Statistiska centralbyrån. www.scb/se_sv/Hitta-statistik/Artiklar/ (hämtat 18.6.2016).
- Winch, Peter (1994): *Samhällsvetenskapens idé och dess relation till filosofin jämte fyra essäer*. Stockholm: Thales.
- Wolf-Knuts, Ulrika (2000): *Ett bättre liv. Finlandssvenskar i Sydafrika – om emigration, minnen, hemlängtan och nostalgi*. Saarijärvi: Gummerus Kirjapaino Oy.
- Wright von, Georg Henrik (1975): *Explanation and Understanding*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Öhlander, Magnus (1994): ”Kulturbegrepp, kritiken och praktiken” i *Kulturella perspektiv* 1994/1, s. 34–45. Umeå: Umeå universitet.
- Öhlen, Joakim (2004): ”Berättelser (s)om vårdande” i Skott, Carola (red.) *Berättelsens praktik och teori – narrativ forskning i ett hermeneutiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur, s. 25–36.

ISBN 978-951-765-846-1